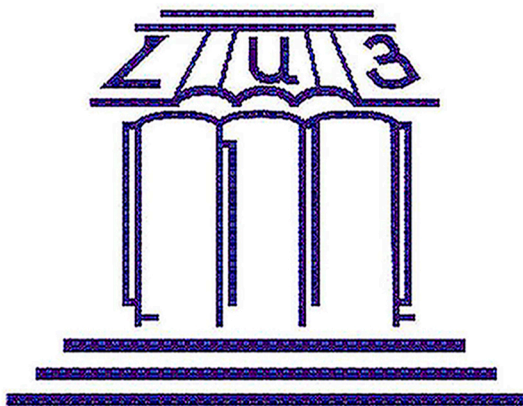

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
նչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ՊԱՏՄԱԴՐԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ԹԻԻ 1

ԼԵԻՈՆ ՃԷՐԱՅԵԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԸՆԴԱՐՁԱԿ
ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ
(ՊԱՏԿԵՐԱՋԱՐԴ)

1904 ԴԱՐԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Ա. ՀԱՏՈՐ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ “ՀՈՐԻՋՈՆ” ԳՐԱՏԱՆ

ՏՊԱՐ. Ե. ԱՐՄԷՆ ԵՒ ԸՆԿ.

ՄԱՐՍԵՅԼ

1933

9(47.925)
Ճ-59

9(17-925)

b-59

31 AUG 2007

2011-09

ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՆԱՐ ԹԻԻ 1

ԼԵՒՈՆ ՃԷՐԱՅԵԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԸՆԴԱՐՁԱԿ
ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ
(ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ)

ԻՐԻ ԴԱՐԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

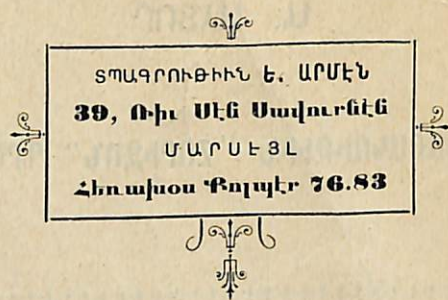
Ա. ՆԱՏՈՐ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ “ՀՈՐԻՋՈՆ” ԳՐԱՏԱՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ե. ԱՐՄԷՆ

ՄԱՐՍԷՅԼ

1932

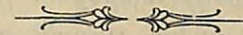

ԼԵՒՈՆ ԶԷՐԱՆԵԱՆ

20 JUN 2013

11,581

ԻԲՐ ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք Ը

ԲԱՐԲԱՐՈՍՆԵՐՈՒ ԿՐՈՒՆԿՆԵՐՈՒՆ ՆԵՐՔԵՒ

— 0 —

Երբ, Քրիստոսի 1046 թուականին, Բագրատունի թագին վերջին շառաւիղը՝ ղժբաղղ և վշտակիր Գագիկ Բ. արքան մեռաւ պանդխտութեան մէջ, շիջեցաւ Հայաստան աշխարհի արեւը:

Հայկական անկախութեան բարձումէն յետոյ, զրացի պետութեանց և հեռաւոր վայրագ և բարբարոս ցեղերու արշաւանքներուն առարկայ դարձաւ զրախտանման մեր Հայրենիքը, և երկա՛ր ժամանակ թատր հանդիսացաւ հակընդդէմ պայքարներու:

23839 - 09

Ե. Ե. Ե. Ե.

Բնական էր որ իրարու ետևէ հասնող վիթխարի ու մահասփիւռ հարուածներէն անպաշտպան մնացած հայ ժողովուրդը պիտի կոտորուէր, աշխատանար և գաղթի ճամբան բռնէր, ինչ որ բոլորովին պիտի ամայացնէր Հայաստան աշխարհը:

Սակայն, հակառակ տեղի ունեցող արհաւիրքներուն, հայ ժողովուրդի կարեւոր մասը ո՛չ միայն մնաց իր մայր երկրին մէջ, այլ և, ամէն աւերէ վերջ, առա՛նց յուսալքութիւնով միշտ վերաշինեց իր քանդուած գիւղերն ու քաղաքները: Հայ ժողովուրդը զարմանալի տոկունութիւն մը ցոյց տուաւ իր գլխուն պայթած բոլոր աղէտներուն դէմ, և Հայ Յեղը ապրեցաւ դարերու ընթացքին ու պիտի ապրի առ յաւէտ՝ որքան ատեն որ ան կառչած մնայ իր ազգային ոգւոյն:

Արեւելքի մէջ, Հայաստանի սահմանակից շատ մը ազգեր ու պետութիւններ, փառաւոր անցեալէ մը վերջ այսօր ո՛չ ևս են. միայն յիշատակութիւն թողած են անոնք Արեւելեան ազգաց պատմութեան մէջ: Իսկ հայ ժողովուրդը, վեց դարերու գերութեան պիղծ շղթաներու տակ հեծելէ ու հազար անգամ խաչուելէ ու նահատակուելէ վերջ՝ այսօր կրկին ոտքի է կանգնած և կ'ուզէ շարունակել իր ազատագրման վսեմ պայքարը:

Հայաստանը աւերողներուն մէջ ամենէն արիւնարբուն եղաւ Թաթար Էօզ Էկ ցեղին պետը՝ Լէսկ-Թիմուր, որ ձէնկիզ Խանի տարադնուած պետութիւնը վերակենդանացնելու մեծ գաղափարը յղացաւ և իր բազմաթիւ հորթաներով նախ թիւրքմէն և Թաթար ցեղերը իր լուծին տակ առաւ, ապա գրոհ տուաւ դէպի Արեւմուտք, դէպի Կովկաս, Պարսկաստան ու Հայաստան:

Առաջին անգամ անցաւ Կասպից ծովէն և մտաւ Պարսկաստան, գրաւեց բազմաթիւ քաղաքներ: Սպահան քաղաքը գլխաւորաբար ճարակ եղաւ բարբարոս սուրին

և սպաննուեցան 72.000 հոգի: Յետոյ անցաւ Հնդկաստան, կործանեց շատ մը քաղաքներ:

Մեմլուքներէ գրաւեց Պաղեստինը, Ասորիքը: Ամենէն վերջ մտաւ Հայաստան (1537):

Լէսկ-Թիմուրի արշաւանքին ենթարկուող բոլոր երկիրները վերածուեցան արեան մեծ լիճերու: Անոր խառնիճաղանձ բանակները ամենուրեք մահ եւ աւեր սփռեցին. ամբողջ արեւելք ընդարձակ գերեզմանի մը վերածեցին և մարդոց գլուխներէ բլուրներ կազմեցին: Պաղեստինի բնակչութիւնը զօրաւոր դիմադրութիւն մը ցոյց տուած ըլլալուն պատճառաւ, հիմնայատակ կործանեցին այդ քաղաքը, անոր փլատակներուն ներքեւ Թաղուեցան հարիւր հազար ժողովուրդ:

Լէսկ-Թիմուրի բանակները Հայաստան մտան ուղղակի Արարատեան և Սիւնեաց նահանգներէն, և իրենց բարբարոս սովորութեան համաձայն, անցած տեղերնին քար քարի վրայ չի թողուցին: Մտան Կարնոյ նահանգը ու աւերակոյտի վերածեցին շէն ու ծաղկեալ քաղաքներ ու գիւղեր: Վան-Վասպուրականի բնակիչները չարաչար պատժուեցան՝ քաջ ընդդիմութիւն ցոյց տուած ըլլալուն համար: Հարիւր հազար հոգի փռեցին գետին: Կոտորածին անբաժանէն աւերակոյտուտը: Լէսկ-Թիմուրի մայրաքաղաքը Սմրղանտ, աւարի և կողոպուտի անբաւ հարստութեամբ կը յղփանայ: Սմբողջ Մեծ Հայքը մոխրի վերածելէ յետոյ Լէսկ-Թիմուր յարձակեցաւ Փոքր Հայքի վրայ: Երկար պաշարումէ մը վերջ Սեբաստիա բազմահայ քաղաքը անձնատուր կ'ըլլայ, խոստում առնելով Լէսկ-Թիմուրէն որ ո՛չ ոքի վնաս պիտի հասցնէ: Բայց, քաղաքը խաբէութեամբ գրաւուելէ վերջ անլուր բարբարոսութիւններ գործուեցան: Մայրաքաղաք Սեբաստիոյ մէջ գործադրուած անեղիօրէն քստմեցուցիչ ջարդերն ու գաղանութիւնները մինչեւ այդ ատեն պատահածները կը դերա-

զանցեն: Նախ, բոլոր իշխանները, երեւելիները ահռելի տանջանքներով կ'սպաննուին, յետոյ կ'ինները կապելով կատաղի ձիերու պոչին՝ բաց դաշտերու մէջ սանձարձակ թող կը տրուին. անոնք քաշկոտուելով ու կոխոտուելով կտոր կտոր եղան մահացան: Իսկ մանուկներն ու ծերերը դաշտին մէջ հաւաքելով Լէսկ-թիմուրի ձիաւոր հորթաներուն ոտից կոխան ըրին: Այս գազանային արարքներէն չի կշտացող Լէսկ-թիմուր հրամայեց ողջ ողջ թաղել գերի ինկած չորս հազար հայ զինուորսները: Հրամանը գործադրուեցաւ Սեբաստիոյ դաշտին մէջ՝ աննկարագրելի վայրագութեամբ մը: Նահատակաց այդ հողամասը մինչեւ այսօր կը կոչուի Ս Ե Ի Հ Ո Ղ Ե Ր:

Այդ միջոցներուն Օսմանցիները տիրացած ըլլալով Գոնիայի ընդարձակ հողամասերուն ու Բումէլիի, անոնց վեհապետը՝ Սուլթան Պայագիտ Առաջին (1589—1402) Բիւզանդիոնի մայրաքաղաք Կոնստանդնուպօլիսը պաշարած էր: Լէսկ-թիմուր մտաւ Օսմանեան սահմաններէն ներս: Սուլթան Պայագիտ զայս լսելով լքեց Պօլսոյ պաշարումը և մեծ բանակով մը գիմաւորեց Լէսկ-թիմուրը: Երկու ամեհի բանակները՝ շուրջ միլիօն մը զինուոր՝ ճակատեցան իրարու դէմ Լէսկիւրիի դաշտին մէջ: Կատաղի գիրկընդիսառնումներէ վերջ, Սուլթան Պայագիտ չարաչար պարտուելով գերի ինկաւ իր թշնամիին ձեռքը: Լէսկ-թիմուր զայն փոխադրեց Սմրղանտ, և իբրեւ զարդ երկաթէ վանդակի մը մէջ դնել տուաւ: Այս յաղթանակէն վերջ, Լէսկ-թիմուր իր գէնքը դարձուց Չինաստանի դէմ, պարտութեան մատնեց զայն, ու երբ յաղթական Սմրղանտ վերադարձաւ հոն մեռաւ, 1406ին:

Մեծն Ալէքսանդրի հիմնած կայսրութեան պէս, Լէսկ-թիմուրի հաստատած այս ընդարձակ կայսրութիւնն ալ — որ Սեւ Ծովէն մինչեւ Հնդկաց Ովկէանոս և Սիպէրիայէն մինչեւ Միջերկրական — իր մահով քայքայուեցաւ:

Բոլոր գերուած ժողովուրդները անկախութեան դրօշ պարգեցին: Հայ ժողովուրդը այս ուղղութեամբ ճիգ մը փորձելու անկարող գտնուեցաւ, որովհետեւ Ասիոյ խորերէն երկու թիւրքմէն ցեղեր՝ Ագ Գոյունլու և Գարա Գոյունլու, արեւմուտք արշաւելով տիրած էին Հայաստանի: Ագ Գոյունլուներուն հիմնադիրն էր ԳԱՐԱ ՕՍՄԱՆ, որ Տրապիզոնի Ալէքսիս կայսրի փեսան էր, կը նրստէր Տիգրանակերտ և բարեկամ էր Հայ ժողովուրդին: Իսկ Գարա Գոյունլուներուն հիմնադիրն էր ԳԱՐԱ ԵՌԵՄԻԱՅ, որ կը նստէր Սեբաստիա և Լէսկ-թիմուրի երեսէն փախըստական մնացած էր Սսորիքի մէջ:

Գարա Երեսուֆ ո'չ միայն իր իշխանութիւնը վերահաստատեց, այլ և, իր հօրը յաջորդող Լէսկ-թիմուրի որդւոյն՝ Բուխ Շահի հետ պատերազմեցաւ, բայց սպաննուեցաւ: Իրեն յաջորդեց եղբայրը՝ Իսկէնտէր, որ ծանօթ է Շ Ս Հ Ի Ա Ր Մ է Ն անունով, և որ Բուխ Շահին դէմ քսան տարի շարունակ պատերազմելով տկարացաւ: Երկիրը մատնուեցաւ ահեղ սովի ու համաճարակի:

Վերջապէս, Գարա Օսմանի թոռը՝ ՈՒՋՈՒՆ ՀԱՍՍՆՆ՝ պարտեց Գարա Գոյունլուները, և ո'չ միայն տիրեց ամբողջ Հայաստանի, այլ և մինչեւ Պարսից Ծոց (1463):

Երբ Արեւելքի զանազան եկւոր և տիրող ցեղեր՝ Հայաստանը, Փոքր Ասիան ու Պարսկաստանը իրարու ձեռքէ յափշտակելու զբաղած էին, անդին, Վոսփորի ափերուն վրայ աշխարհի քաղաքական մեծագոյն շէնքեր տեղի կ'ունենար: Օսմանցիք՝ որ հետզհետէ զօրանալով զրաւած էին Փոքր Ասիան ու Թրակիան, սեղմօղակով մը պաշարած էին Արեւելեան կայսրութեան մայրաքաղաք Կ. Պօլիսը: Օսմանցուց վեհապետ ՖԱԹԻՀ ՍՈՒԼԹԱՆ ՄէջՄէՏ Բ. (1431—1481) ամէն ճիգ ու հնարագիտութիւն ի գործ դնելով յաջողեցաւ նշանաւոր Բիւզանդիոնը գրաւել, 1455 Մայիս 29ին:

Բիւզանդիոնի վերջին կայսրը՝ Գոնստանթին Պալէո-
լոգոս սպաննուեցաւ այս յուսահատ կռուին մէջ, որով
կործանեցաւ Առեւելեան Յունաց հին և մեծ կայսրու-
թիւնը՝ որուն գահին վրայ դարերու ընթացքին բազմա-
էին 14 Արշակունի Հայ կայսրեր և 1 կայսրունիներ:

Փաթիհ Սուլթան Մէհմէտ իր անդրանիկ աղօթքը
կատարեց Սուրբ Սօփիա յունական հռչակաւոր Մայր
Եկեղեցիին մէջ, որ յետոյ մզկիթի վերածուեով, պահեց
իր հին անունը, և մինչեւ այսօր կը կոչուի՝ ԱՅՍ. ՍՕՖԻԱ.
ՃԱՄԻԻ ՇէՐԻՖԻ:

Փաթիհ Սուլթան Մէհմէտ թէեւ Պօլսը մայրաքա-
ղաք հռչակեց, բայց ինք մինչեւ վերջ մնաց Էտիրնէ:
Եւ որովհետեւ Պրուսայի Հայոց Առաջնորդ Յովակիմ
Եպիսկոպոսին հետ սերտ բարեկամութեամբ մը կապուած
ըլլալով անոր խոստացած էր նախապէս՝ որ եթէ յաջո-
ղի Պօլսը գրաւել զինքը Օսմանեան Տէրութեան մէջ
ապրող Հայոց վրայ ՊԱՏՐԻԿ պիտի կարգէ, կոնստանդ-
նուպօլիս հրաւիրեց, և իր խոստումը յարգելով Թուրքիոյ
Հայոց Պատրիարք կարգեց զայն 1461ին, Հայոց տալով
լայն առանձնաշնորհումներ, ինչպէս որ տուած էր յոյն
պարտուած ժողովուրդին: Այս թուականէն կ'սկսի Պօլ-
սոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը:

Փաթիհ յոյն կայսրութիւնը կործանելէն ետք կը վազէ
Ուզուն Հասանի դէմ. որ արդէն բարգաւաճ ու հայաշատ
Եւդոկիա քաղաքը գրաւելով հրդեհի ու սուրի մատնելէ
վերջ մինչեւ Կիլիկիոյ սահմանները հասած էր: Փաթիհ
Մէհմէտի զօրքերը մեծ յաղթութիւն մը կը տանին Ու-
զուն Հասանի վրայ Բարձր Հայոց Դերշան քաղաքին
մօտ, և կը տիրեն արեւմտեան Հայաստանի (1473):
Անկէ յետոյ գրեթէ կէս դար խաղաղութիւն կը տիրէ
Հայաստանի մէջ: Պարսից Թահմազ Շահին և Օսման-
ցոց Սուլթան Սիւլէյմանի միջեւ մղուած երկար ու կո-

րբատարեր կռիւներէ վերջ հաշտութիւն կը կնքուի 1555ին:
Սուլթան Մուրատ Գ. և Շահ Իսմայիլ կը պայքարին
իրարու դէմ: Շահ Ապպաս ալ կը շարունակէ կռիւը, սա-
կայն կը պարտուի և Թուրքերը կը տիրեն ամբողջ Հայաս-
տանի, Վրաստանի և Ատրպատականի (1585):

Երբ Թուրքերը իրենց լուծին տակ առին ամբողջ
Հայաստանը, ծայր տուաւ հալածանքը Հայոց դէմ: Ան-
լուր բռնութիւններէն ազատելու համար բնաշխարհի ժո-
ղովուրդի մեծ տոկոսը կ'սկսի գաղթել այլեւայլ երկիր-
ներ: Պարսկաստան իր դռները լայն կը բանայ Հայոց առ-
ջեւ: Էջմիածնի Մելքիսեդեկ Ա. Գառնեցի Կաթողիկոս
եւս կ'անցնի Շահին երկիրը, իր հետ տանելով Ս. Գրիգոր
Լուսաւորչի Աջն ու վանքապատկան թանկագին հարրս-
տութիւններ: Շահ Ապպաս նոր կռիւ մղեց Օսմանցի-
ներուն դէմ, բայց երբ լսեց թէ Սինան փաշա մեծ զօր-
քով իր վրայ կ'ուգայ, Արարատեան գաւառի ժողովուրդը
խարաղանի և սուրի հարուածներու տակ քշեց դէպի
Պարսկաստան (1603): Այս փոխադրութեան ընթացքին
ժողովուրդը կ'ենթարկուի սոսկալի տառապանքներու և
թշուառութիւններու. շատեր Արաքս գետին մէջ խեղդա-
մահ կ'ըլլան. նոյն վիճակին կը մատնուի Զուղայի հա-
րուստ բնակչութիւնը, ամէն ինչ կը լքուի:

Շահ Ապպաս շատ սիրով կը վարուի իր երկիրը թա-
փուող հայերուն հետ և լայն ազատութիւն կը պարգեւէ
անոնց: Զուղայեցիք կը հիմնեն ՆՈՐ-ԶՈՒՂԱՆ, որ կ'ըլ-
լայ Պարսկաստանի ամենէն ծաղկեալ և հարուստ հայա-
քաղաքը:

Շահ Ապպաս շատ սիրեց հայերը. ստէպ հայոց եկե-
ղեցոյ հանդէսներուն ներկայ կը գտնուէր: Ուզելով Հա-
յերու սիրտը բոլորովին Պարսկաստանի կապել, խորհեցաւ
քանդել Ս. Էջմիածինը ու Նոր-Զուղայի մէջ շինել Նոր
Էջմիածին մը, բայց ժողովուրդին խնդրանքով ետ կե-

ցաւ սոյն խորհուրդէն, Հայերը գոհ ձգելու մտքով: Թուրքիոյ մէջ տիրող խռովութիւններէն օգտուելով, Շահ Ապպաս նորոգեց կռիւր: Սուլթան ՄՈՒՐԱՏ Դ. իր 700.000-նոց բանակով քալեց Պարսից վրայ, 1653 Օգոստոս 3ին Երեւանը և Սեպտեմբեր 11ին Թաւրիզը գրաւեց:

Մեծ ճիգերով կնքուեցաւ հաշտութիւն մը, և որով, Հայաստանը բաժնուեցաւ Թրքաց և Պարսից միջև (1659):

Պարսից Թահմազբ Բ. Շահը դաշինքով Թրքաց թողուց ամբողջ Հայաստանը (1732): Նատիր Շահ, երբ Պարսկական զահը գրաւեց Սաֆեաններէն, աւրեց այդ դաշինքը և գրաւեց Ատրպատականը և Երեւանը իր շրջականերով: Նոր դաշինքով մը վերջ տրուեցաւ երկու տէրութեանց անհաշտութեան (1746), և խաղաղութիւնը տեւեց մինչեւ 1826:

Այդ շրջանին մէջ, Հայ ժողովուրդը սկսաւ վայելել խաղաղութեան բարիքները: Պարսկաստան երկարատեւ պատերազմներու և ներքին անհաշտ երկպառակութեանց երեսէն՝ գրեթէ քայքայման վիճակին էր հասած: Երկիրը բաժնուած էր բազմաթիւ խանութիւններու և մէն մի խան անկախ էր իր երկրին մէջ, միայն հարկատու էր գահին: Խաները կը կ'եղեքէին ժողովուրդը՝ առանց անոր բարեկաման համար ուէ ջանք թափելու:

Հայաստանի վիճակը նոյնն էր, թէեւ խաղաղութիւն կար, սակայն, տիրող պայմանները թոյլատու չէին լայն զարգացումի: Շատեր չկրցան ապրիլ ու գաղթեցին, ուրիշ երկիրներու մէջ իրենց բաղդը փորձելու, և արուեստի, գիտութեան, առեւտուրի գերազանց ոգին փայլեցնելու:

Հայրենիքին վիճակը ուրեմն հեռու էր մխիթարական և յուսատու ըլլալէ:

Բ

ՀԱՅՈՅ ԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՐՁԵՐԸ
ՄԻԱՅԵԱԼ ԵՒ ԱՆԿԱՆ ԹԱԳԱՌՈՒԹԵԱՆ ՄԸ
ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

— . —

ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐԻ

Երբ Պարսկաստան ներքին հակընդդէմ կռիւներով կը քայքայուէր, ասդին, Պարսից տիրապետութեան ներքեւ գտնուող Սիւնեաց աշխարհին մէջ, անմատչելի լեռներու վրայ իշխող հինգ Հայ Մելիքութիւնները վճռեցին թօթափել անարգ լուծը, և ՄԻԱՅԵԱԼ ԱՆԿԱՆ ԹԱԳԱՌՈՒԹԻՒՆ մը կազմել:

Հայկական այս հինգ Մելիքութիւններն էին՝

ա.— ԶՐԱԲԵՐԴ

բ.— ԽԱՉԷՆ

գ.— ՎԱՐԱՆՏԱ

դ.— ԿԻԻԼԻՍՏԱՆ

ե.— ՏԻՉԱԿ

Այս հինգ կէս անկախ Մելիքութեանց ընդհանուր բնակչութիւնը կը հասնէր 500,000 հոգիի, որուն երկու հարիւր հազարը Հայ, և հարիւր հազարը իսլամ էր:

Ունէին իրենց բերդերը, զինուորական վաշտերը և իրենք կը վարէին իրենց ժողովուրդին դատերը:

Մելիքներու ջանքերուն համամիտ գտնուեցաւ էջմիածնայ Յակոբ Դ. կաթողիկոս Զուղայեցի: Մայրավան-

քին մէջ գումարուեցաւ գաղտնի խորհրդաժողով մը (1678), Զուղայեցիի նախագահութեամբ, որուն մասնակցեցան վեց աշխարհական ու վեց հոգեւորական անձնաւորութիւններ, և ուր կ'որոշուի մասնաւոր դեսպանութեամբ մը գաղտնի դիմումներ կատարել Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւններուն մօտ, և անոնց զինուորական օժանդակութիւնը խնդրել՝ Ղարապաղի մէջ Հայկական Թագաւորութեան մը կազմութեան ինպաստ:

Այս դիմումը կատարելու համար ժողովին կողմէ պատուիրակ կ'ընտրուին ՅԱԿՈԲ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ և Հրնդ-կաստանաբնակ յայտնի վաճառական և լեզուագէտ Ղարապաղցի ԻՍԻԱՅԷԼ ՕՐԻ: Պատուիրակները երբ Պօլիս հասան, Յակոբ Կաթողիկոս հոն հիւանդանալով վախճանեցաւ 1680 Օգոստոս 2ին ութսունամեայ հասակին մէջ: Մմարմինը կ'ամփոփուի Բանկալիթի Ազգ. գերեզմանատունը, ուր մինչեւ այսօր ուխտաւոր ժողովուրդը կ'երթայ այդ Հոգեւոր Տիրոջ վրայ աղօթելու:

Իսրայէլ Օրի մինակը անցաւ Եւրպա, և նախ ուզեց ներկայանալ Ֆրանսայի Լուդովիկոս Ժ2. հօրը կայսեր, սակայն ամբողջ վեց տարի Բարիդ մնալով հանդերձ, չի կրցաւ արքային հետ տեսակցիլ, որով, յուսաբեկ հեռացաւ Ֆրանսայէն, անցաւ Գերմանիա, ընդունուեցաւ Տիւսէլտորֆի Պֆալցի Յովհաննէս Վիլհելմ իշխանէն, և մանրամասնօրէն անոր պատմեց հայ ցեղին կրած հալածանքներն ու տառապանքները իսլամ լուծին տակ, և անկէ խնդրեց օգնել Ղարապաղի իշխաններուն ազագազրական ձեռնարկին, և ընդունիլ Հայոց Թագը: Յովհաննէս իշխան խոստացաւ բանակի մը գլուխն անցած գալ զըրաւել Հայաստանը, բայց, վստահելի և ստոյգ տեղեկութիւններ կ'ուզէր ստանալ Երկրի մասին: Միեւնոյն ատեն առաջարկեց նաեւ որ Հայերը ընդունին Կաթողիկոսութիւնը: Ուստի, Իսրայէլ Օրին զրկեց Երկիր, անհրաժեշտ

ուսումնասիրութիւններն ընելով ծրագիր մը պատրաստելու համար: Իշխանը այս մտքով գրեց նաեւ Մէլիքներուն և Վրաց Կիորկի իշխանին:

Իսրայէլ Օրի կը հանդիպի Պօլիս, Մելքիսեղեկ Սուպհի պատրիարքի օրով, որմէ կ'ընդունուելի մեծ պատիւով: Մելքիսեղեկ իրարմ մեկնող երկու թուրք պաշտօնեաներու կը յանձնարարէ զայն, որոնց հետ Օրի Եւդոկիոյ ճամբով կը մտնէ Իրան, ու անկէ երեւան 1699 Ապրիլ 7 ին, էջմիածնի Կաթողիկոսին միտքը շօշափելու համար: Ս. Լուսաւորչի Գահին վրայ բազմող ԵԴԵՍԻԱՅԻ ՆԱՀԱՊԵՏ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ո'չ միայն Հոովմայ Պապին հնազանդիլ սրտմտօրէն մերժեց, ա'յլ և, ազատագրական գործին դէմ խօսեցաւ՝ անյաջողելի նկատելով զայն:

Իսր. Օրի, որ հայրենասիրութեամբ տոգորուած էր, չի վհատեցաւ, մտաւ Ղարապաղ և Սիւնիքի Ծղուկ գաւառին Անգեղակոթ գիւղը, Մէլիք ՍԱՖԻԱՍՏԻ տունը հիւր իշաւ: Օրի բոլոր խնդիրը պարզեց Մէլիքին, որով, Գանձասարի Ս. Յակոբ վանքին մէջ ժողով գումարելով տասը Մէլիքներ խորհրդակցութեամբ որոշեցին ընդունիլ Հայ Եկեղեցւոյ միութիւնը Հոովմայ հետ, ամէն գնով ազատութիւն ձեռք բերելու համար: Կաթողիկոսը միութեան դէմ ըլլալուն, Գանձասարի Ս. Յակոբ վանքին վանահայր Մինաս վարդապետ Տիգրանեանցին դիմեցին, որ համամիտ գտնուելով ընտրուեցաւ պատուիրակ, Օրիի հետ Եւրոպա մեկնելու համար:

Վերոյիշեալ ժողովին մէջ կը կազմուի գործունէութեան ծրագիր մը, ըստ որում, Պֆալցի իշխանը պիտի կազմէր 5-6000 թեթեւագէն հեծեալ զօրքերէ բանակ մը Եւրոպական դաշնակից ուժերով, և Աւստրիայէն, Ռուսիայէն ու Կասպից ծովէն անցնելով պիտի գրաւէր Պաղուն և Շամախին: Հայերն ալ նոյն միջոցին ապստամբելով պիտի միանային անոր և այսպիսով պիտի ստեղ-

ծուէր Հայկական Ինքնօրէն Տէրութիւն մը, և Յովհաննէս Վիլհէլմ Պֆալցի կայսրնտիրը պիտի հռչակուէր Հայոց անդրանիկ թագաւոր:

Օրիի սոյն ծրագրին յաջողութիւնը յուսալի էր, նկատի ունենալով Պարսկաստանի ներքին քայքայուն և դիմադրելու անկարող վիճակը:

Իսրայէլ Օրի, իր ստացած յանձնարարագիրներով Միխաս վարդապետի հետ մեկնեցաւ Եւրոպա: Նախ գնաց Վիլհէլմ իշխանին, որու յանձնեց Մէլիքներու նամակը. յետոյ անոր խորհրդով Աւստրիոյ Լէօօլտ Ա. կայսեր երթալով խիստ սիրտլիր ընդունելութեան մը արժանացաւ: Օրի մանրամասնօրէն անոր պարզեց հայոց բաղձանքները՝ պարսից լուծը թօթափելու և ինքնօրէն Հայաստան մը ստեղծելու մասին: Կայսրը խոստացաւ օգնել, քաջալերական նամակներ ալ գրեց Ղարապաղի ազատատենջ Մէլիքներուն, բայց միեւնոյն ատեն յայտնեց Օրիին թէ՛ հայոց այս ծրագրին իրագործումը արագօրէն յաջողցնելու համար անհրաժեշտ կը նկատէ Ռուսիոյ Մեծն Պետրոս կայսեր ալ աջակցութիւնն ու հաւանութիւնը, քանի որ, առանց անոր թոյլտուութեան կարելի չըլլար Կասպից Ծովու եզերքը զօրք ղրկել: Այսպէս, Իսրայէլ Օրի յանձնարարական նամակներ ստանալով Աւստրիոյ կայսրէն, Պֆալցի իշխանէն և Լեհաստանի թագաւորէն, մեկնեցաւ Մոսկուա, 1700 Յունիս 50ին:

Մեծն Պետրոս սիրալիր ընդունելութիւն մը կ'ընէ հայ զոյգ պատուիրակներուն, և ուշադրութեամբ զանոնք մտիկ ընելէ յետոյ, կարգ մը հարցումներ կ'ուղղէ անոնց:

Իր ստացած պատասխանները կ'երեւի նպաստաւոր էին իր փայփայած քաղաքական մեծ ծրագիրներուն յաջողութեան համար, որ խանդավառ, անմիջապէս դրական պատասխաններ գրեց Լէօօլտ կայսեր, Վիլհէլմ իշխանին, ինչպէս և Օրիի ձեռքով հայ Մէլիքներուն, ըսե-

լով թէ ի մօտոյ «հայոց խնդիրը կարգադրել» որոշած է:

Նոյն միջոցին պայթած էր Ռուս-Շուէտ կռիւը, որ արգելք կ'ըլլար հայոց խնդրոյն կարգադրման գործին: Օրի տեսնելով որ պատերազմին պատճառաւ խնդիրը կ'երկարի, Մեծն Պետրոսէն խնդրեց, որ զինքը ղեսպան կարգէ Պարսկաստանի մէջ, որպէսզի մօտէն շփուի ունենայ հայութեան հետ և պատրաստէ ըմբոստութիւնը:

Մեծն Պետրոս հաճելի կը գտնէ Օրիի այս խնդրանքը, Լիազօր Դեսպան կ'անուանէ գայն, և անոր կ'ուտայ Գընդապետութեան աստիճան:

Իսրայէլ Օրի երկու հարիւրի չափ հետևորդներէ բաղկացեալ շքախումբով մը, որուն մէջ կային ամէն ազգէ զանազան զիրքով անձեր, ճամբայ ելաւ դէպի Պարսկաստան, իր հետ առնելով նաև 12 փոքրիկ թնդանօթ:

Միխաս վարդապետ մնաց Մոսկուա, իբրեւ ներկայացուցիչ, շարունակելու համար բանակցութիւնները:

Իսրայէլ Օրի իր շքախումբով կը հասնի Շամախի, ուր կ'ըստիպուի երկար ատեն սպասել, որովհետեւ Պարսիկ իշխանութիւնը այսպիսի շքեղ ղեսպանութենէ մը վախնալով կը վարանէր գայն ընդունիլ: Շահը կը կասկածէր թէ Ռուսիոյ Չարը ինչո՞ւ համար Հայ ազնուական մը ղեսպան կը ղրկէ: Եւրոպացիք ևս կը թելադրէին Շահը՝ որ չընդունի այդ ղեսպանութիւնը:

Հակառակ բոլոր մտահոգութիւններուն, Հիւսէյն ԵԱՀ ստիպուեցաւ ընդունիլ Իսրայէլ Օրին:

Սպահան մայրաքաղաքը փառաւոր ընդունելութիւն մը ըրաւ հայազգի ղեսպանին (1709): Քանի մը օր վերջ Օրի ներկայացաւ Շահին և անոր յանձնեց Մեծն Պետրոսի ինքնագիր նամակը: Դեսպանը գրեթէ սպառնական ոճով մը խօսեցաւ Շահին հետ, Պարսկաստանի մէջ հայերու հանդէպ հալածողական քաղաքականութիւն մը ի գործ դրուելուն համար: Հիւսէյն Շահ մեծ պատիւներ

Ե-ԲԵԾԵ

23839-55

շուայլեց Օրիին, և խոստացաւ այնուհետեւ մեղմութեամբ վարուիլ Հայոց հետ:

Օրիի ներկայութիւնը և անոր վայելած մեծ հեղինակութիւնը անսահման խանդավառութիւն և մեծ յոյս ստեղծեց հայ ժողովուրդին մէջ:

Միւս կողմանէ, Ղարապաղի Մէլիքները Մինաս վարդապետին հետ խորհրդակցելով, զինուորական պատրաստութիւններ կը տեսնէին՝ Մեծն Պետրոսի յուսադրիչ խօսքերէն հրապուրուելով:

Իսրայէլ Օրի երկու տարի մնաց Սպահան, բայց չի գիտցուիր թէ ի՞նչ գործունէութիւն ունեցաւ հոն՝ հայ ազատագրական ծրագրին յաջողութեան տեսակէտով:

Օրիի ներկայութիւնն ի Պարսկաստան՝ Եւրոպացւոց քոչներ կը խանգարէ. անոնք կը սկսին գձուծ և նպատակաւոր տարածայնութիւններ հանել, ըսելով թէ, Իսրայէլ Օրիի անունին առերը ֆրանսերէնի ձեւափոխելով կը նշաշակէ ՆԱ՝ ԹԱԳԱՆՈՐ ՊԻՏԻ ԸԼԼԱՍ. Il sera roi. և թէ, ա՛ն կը ձգտի ապստամբութիւն յառաջ բերել և Ջարին օգնութեամբ հայկ. պետութիւն մը հիմնել:

Շահը մտահոգ էր, ուստի, ամէն հնարամտութիւն ի գործ դրաւ Օրին հեռացնելու համար իր երկրէն:

Մեծն Պետրոս նոյն միջոցին Թրքաց հետ պատերազմի բռնուած ըլլալով քիչ մնաց անոնց ձեռքը գերի պիտի իյնար՝ Փրոտ գետին եզերքը (1711):

Այս տեսակ նեղ դրութեան մը մէջ գտնուող Ջարը անպատասխան կը թողուր Իսրայէլ Օրիի նամակները, զոր ան կը գրէր Շամախիէն, ուր անցած էր 1710 ի Սեպտեմբերին, օտարներու կողմէ իր դէմ նիւթուած ստոր դաւերուն պատճառաւ:

Օրի յուսահատ էր, յուսահատ էին և՛ Մէլիքները, որովհետեւ, Հայոց Խնդրոյն ի նպատակ՝ ո՛չ Եւրոպական պետութեանց, և ո՛չ ալ Ռուսիոյ կողմէ շարժում մը

կը նշմարուէր: Օրի կերպով մը անցաւ Աստրախան, որպէսզի ուղղակի Բեթերսպուրկի հետ — որ Ռուսիոյ նոր մայրաքաղաքը հռչակուած էր — յարաբերութեան մըտնելով շուտափոյթ կարգադրութեան մը բերէ խնդիրը: Սակայն, Օրիի բոլոր ջանքերը ապարդիւն մնացին, որովհետեւ, պատերազմի հրդեհը բորբոքուած էր Եւրոպիոյ մէջ, և Վեհապետները ատեն չունէին արեւելքի հեռաւոր մէկ անկիւնը բռնութեան ներքեւ գալարուող Հայ ժողովուրդով զբաղելու...:

Իսրայէլ Օրի չկարողացաւ դիմանալ իր կրած աշխատանքին անողոք հիասթափութիւններուն, և իր ղեկավար Հայրենիքին փրկութեան սիրոյն համար քսան երկար տարիներով թափած ի՛ր ջանքերուն անպտուղ մնալէն յուսահատ մեռաւ Աստրախանի մէջ, և մարմինը թաղուեցաւ նոյն քաղաքին հայոց եկեղեցւոյ բակը (1711 տարւոյ Օգոստոս), իր հետ գերեզման տանելով հայոց անկախութեան իր հոյակապ ծրագիրը:

Իսրայէլ Օրիի վաղահաս մահէն յետոյ, անոր աջակից Խարբերդցի Մինաս վարդապետ եւս կը յուսալքուի. Եսայի Կաթողիկոսէն Արքեպիսկոպոսութիւն ընդունելով Ռուսաստանի Առաջնորդ ու Աղուանից Կաթողիկոսութեան ներկայացուցիչ կարգուեցաւ (1716):

Այսպէս վիժեցաւ ազատութեան անդրանիկ փորձերը, Եւրոպացւոց և, մանաւանդ Ռուսիոյ քաղաքական խարդախ խաղերուն երեսէն:

Սակայն, հակառակ այս լքումին և յուսավրիպումներուն, Եսայի Կաթողիկոս ձեռք առաւ Հայրենիքի փրկութեան խնդիրը, և յարաբերութեան մտաւ Մեծն Պետրոսի հետ, մի՛շտ անկէ սպասելով այս գործին իրականացումը:

ՄԵԾՆ ՊԵՏՐՈՍԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

—00—00—

ԱՐՇԱՒԱՆՔ ԴԷՊԻ ԿՈՎԿԱՍ ԵՒ ՆԱՀԱՆՁ

Հայերը եւ վրացիները զոյ՞ թուս նենգամտութեան

— | օ | —

Երբ Մեծն Պետրոս Ռուսական գահը բարձրացաւ, Ռուսիոյ սահմանները ծովերէ հեռու կը գտնուէին, որով զուրկ էր արտաքին հաղորդակցութենէ: Ուստի, իր զբոս խաւոր ձգտումներէն մին եղաւ իջնել մինչեւ ծովերը եւ տիրել անոնց: Այս կերպով պիտի ունենար հզօր նաւատորմիւ մը եւ պիտի կրնար լայն հաղորդակցութիւններ ունենալ բոլոր աշխարհի հետ:

Չարին այս ծրագրին յաջողութեան արգելք էին իսլամ Օսմանցիներն ու Պարսիկները, եւ քրիստոնեայ Շրւէտը, որոնց ձեռքն էին մերձակայ ծովերը:

Առաջին առիթով Շուէտի դէմ կռուելով տիրեց Պալթիկ ծովուն: Յետոյ մտածեց Սեւ եւ Կասպից ծովերուն վրայ: Պալքանեան թերակղզիին Սլաւ, Յոյն եւ Կովկասի Հայ, Վրացի ազգերուն պաշտպան հռչակեց ինքզինքը, որպէսզի պատրուակներ ստեղծէ, եւ ծովէ ծով ծաւալելու իր ծրագիրը յաջողցնէ:

Իսրայէլ Օրիիմանէն քանի մը տարի յետոյ, Աֆղանները յարձակեցան Պարսկաստանի վրայ, իսկ Կովկասեան լեռնականներ արշաւեցին Հայաստան:

Կովկասի եւ Իրանի մէջ տիրեց մեծ շփոթութիւն:

Մեծն Պետրոս այս առիթէն օգտուելով մեծ բանակ մը կազմակերպեց, եւ ծովէն ու ցամաքէն յարձակելով Պարսկաստանի վրայ, զրաւեց Տերպէնտը եւ Պապուն:

Փրկութեան ժամը հնչած էր ուրեմն Կովկասի քրիստոնէից համար: Պէտք էր ոտքի ելլել, պարզել ապստամբութեան նուիրական դրօշակը, օգտուել առիթէն:

Վրաց ՎԱԽԹԱՆԿ թագաւորը զօրեղ բանակով մը թիֆլիսէն ճամբայ ելաւ կայսեր միանալու համար, իսկ Հայոց ԵՍՍՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ, Ղարապաղցի 10,000 կտրիճներու զուխն անցած միացաւ Վախթանկի զօրքերուն: Մինաս Արքեպիսկոպոս արդէն կը գտնուէր ուսաց բանակի կողքին:

Մեծ եւ ընդհանուր էր ոգեւորութիւնը Հայոց եւ Վրացիներու մէջ, որոնք, այլեւս զգուած մահմետական զիշատիչ ու կեղեքիչ լուծէն, հոգեւին կը տենչային թօթափել այդ լուծը, եւ խաչակիր ու մեծագօր Ռուսիոյ շնորհիւ տիրանալ անկախ եւ ազատ Հայրենիքի մը:

Մեծն Պետրոս պաշարեց (1725 Օգոստոս 25), Շամախին, սակայն հազիւ թէ զայն պիտի գրաւէր, յանկարծ լքեց պաշարումը, եւ նահանջեց դէպի Մոսկուա, Պարսից հետ դէմ առ դէմ ձգելով Հայերն ու Վրացիները, որոնք այսպէս անակնկալօրէն յուսախաբուած՝ ստիպուեցան ինքնապաշտպանութեան դիմել:

Օսմանցիք՝ իրենց կրօնակից Իրանը Ռուսիոյ դէմ պաշտպանելու համար պատերազմի կը պատրաստուէին: Մեծն Պետրոս եւս կը զինուէր, եւ Հայերն ու Վրացիները կը դրդէր որ իրենց բոլոր ուժերը Կասպից ծովուն եզերքը խմբելով, մինչեւ վերջին բոլակն դիմադրեն, եւ եթէ նեղը մնան՝ անցնին Ռուս սահմանը:

Չարը տեսնելով որ երկու տէրութեանց դէմ կարող պիտի չլլայ կռուելու, խոհեմութիւն սեպեց հաշտուիլ: Բեթերսպուրկի մէջ 1725 Սեպտեմբեր 25 ին ստորա-

գրուի Ռուս-Պարսիկ դաշնագիրը, որով Ռուսիա կ'ըստանար Տէրպէնտ, Պաքու և Բիլան քաղաքները, իսկ միւս կողմէ յանձնառու կ'ըլլար Պարսկաստանը պաշտպանել, ճնշել ապստամբութիւնները և հակառակիլ Հայոց և Վրաց ազատութեան դատին:

Հայերն ու Վրացիները այս դաշինքէն անտեղեակ, կը շարունակեն իրենց կռիւն ու դիմումները՝ անօգուտ կերպով: Միւս կողմէ, Օսմանցիք Իրանի օգնելու պատրուակով գրաւեցին Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսը. Վախթանկ իր զօրքով չուեց Ռուսիա:

Թուրքերը հետզհետէ տիրեցին ամբողջ Վրաստանի և Հայաստանի մեծագոյն մասին, և դիմեցին դէպի Ղարապաղ ու Ղափան:

Մէլիքները խիստ նեղ դրութեան մը մատնուեցան, երեք հոգինոց Պատուիրակութիւն մը ղրկեցին Բեթերսպուրկ, իրենց վիճակը պարզելով օգնութիւն հայցելու համար: Հազիւ վեց ամիսէն Պատուիրակները կրցան հասնիլ Բեթերսպուրկ, ուր քաղաքական հանգամանքները բոլորովին փոխուած գտան: Չարը հաշտութիւն կնքած էր Թուրքիոյ հետ (1724 Յունիս 24), որով, Կասպից ծովուն արեւմտեան եզերքը Ռուսիոյ, իսկ մնացած մասը Ղարապաղն ու Ղափանը՝ Թուրքիոյ բաժին կ'իյնար:

Մեծն Պետրոս խորհուրդ կուտայ Հայ Պատուիրակներուն որ հայերը գաղթեն նոր գրաւուած ոռոս երկիրները, ուր անոնք պիտի վայելեն լայն ազատութիւններ:

Հայ ժողովուրդը մեծ վրդովումի մատնուեցաւ երբ տեսաւ այնքան փայփայած իր մեծ յոյսին, գաղափարին խորտակումը, շնորհիւ Ռուս նենգ քաղաքականութեան, որուն երեսէն, չարաչար տուժեց յետագային ալ մեր քամբաղդ ժողովուրդը:

Դ

Դ Ա Ի Ի Թ Պ Է Կ

Ե Ի Ի Ր

Պ Ա Տ Ե Ր Ա Ձ Մ Ն Ե Ր Ը

ՍԻՆԵՍԱՅ ԱՇԽԱՐՀ ՀԻՆԳ ՏԱՐԻ ԱՆԿԱՍ ԵՒ ԱՁԱՏ

Ղարապաղի Մէլիքները խիստ ցաւեցան Մեծն Պետրոսի կողմէ նենգութեամբ լքուելուն համար, և որոշեցին ամէն գնով պաշտպանել իրենց երկիրը:

Նոյն միջոցին, Կովկասի լեռնաբնակ լեզկիները մեծ բազմութեամբ կը խուժեն Սիւնիք և կը հասնին մինչեւ Սեւանայ լիճ: Մէլիքները միաբանելով Ուտէացւոց Յովհաննէս իշխանին հետ, ուժգին կռիւներէ վերջ կը հալածեն զանոնք երկրէն դուրս:

Այս յաղթութիւնը կ'ոգեւորէ Մէլիքները, որոնք Իրանի Հիւսէյին Շահին գահընկեցութենէն օգտուելով կը պարզեն ըմբոստութեան դրօշ, և Վրաստանէն Սիւնեցի Դ Ա Ի Ի Թ Պ Է Կը կը հրաւիրեն, որ գայ Սիւնիք, և գրուի կանգնի իրենց այս ձեռնարկին:

Դաւիթ Պէկ մեծ անուն հանած էր Վրաստանի մէջ իբրեւ քաջ, անվեհեր, փորձառու և հնարագէտ զօրապետ: Իր հայրենակիցներուն հրաւերը սիրով ընդունեց, Դաւիթ Պէկ և բոլո մը քաջերով եկաւ բանակիլ Սիւնիքի անմատչելի լեռները,

Դաւիթ Պէկի առաջին զործը եղաւ երկրին անդորութիւնը իրենց յելուգակութիւններով խանգարող ՃԻՎԱՆՇԻՐ և ԿԱՐԱՁՕՐԼՈՒ կոչուած թուրք վայ-

րենի ցեղերը մաքրել: Այս գործին յաջողութիւնը շուտով տարածեց իր համբաւը. ժողովուրդը սիրտ առաւ և հետզհետէ Դաւիթ Պէկի միացան կտրիճ երիտասարդներ, որոնց վրայ Դաւիթ Պէկ սպարապետ կարգեց սպայ Միւթիւր: Հայ զօրաց թիւը հասաւ 2.000 հոգի:

Սիւնեաց Աշխարհի խաղաղութիւնը կ'ամրանայ և ժողովուրդը կը լծուի շինարարութեան: Սակայն և այնպէս, Պարսիկները կը խռովուին ու կը յարձակին Սիւնիքի վրայ: Դաւիթի կը միանան ԹՈՐՈՍ ԻՇԽԱՆ, քաջ ՍԻԵՏԻՔ ԲԱՀԱՆԱՅ, ԻՇԽԱՆ ՍՏԵՓԱՆ, ՇԱՀՈՒՄԵԱՆ իրենց զօրքերով: Հայոց զօրութիւնը 7.000 մարտիկներէ կը բաղկանար այժմ, և այս թիւը վախ կ'ազդէր Հայոց թշնամիներուն:

Մինչեւ այդ ատեն իրարու թշնամի եղող Պարսիկ Խաները, Հայկական աւելի մեծ վտանգի մը առջեւ չգտնուելու կանխահոգութիւնով միացած էին: Դաւիթ Պէկ ինք յառաջ նետուեցաւ: Առաջին հանդիպումը խիստ յաջող եղաւ, Պարսիկ յարձակող ուժերը ցիր ու ցան եղան: Այս յաղթութենէն յետոյ Դաւիթ Պէկ կ'ուզէ աւելի յառաջ խաղալ, բայց, ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԻ Հայերուն կրած պարտութիւնը զինքը կը ստիպէ քաշուիլ ՀՈՒԻՉՈՐ գիւղը ուր կը շինէ ու կ'ամրացնէ նոյնանուն բերդը (1724):

ՀՈՒԻՉՈՐ եղաւ Հայոց փոքրիկ մայրաքաղաքը, և Դաւիթ Պէկ իր ընտանիքը փոխադրեց հոն:

Պարսիկ Խաները իրենց պարտութեան վրէժը լուծելու համար կը միաբանին Բարդուղատի Ֆաթալի Խանին հետ, և 12.000 զօրքով կը յարձակին Չափեղուրի վրայ, ուր կը բանակէր Թորոս իշխան: Հայերը քանիցս ետ կը մղեն յարձակողները և նոյն իսկ կը յաջողին թշնամու հողերէն գրաւել:

Դժբաղդաբար, Թորոսի տարած յաղթութիւնները նախանձը կը շարժեն Մէլիք ՖԻՍԻՔՈՒԼԻՆ, որ դաւա-

ճանութեամբ բաժնուելով Թորոսէն՝ անցաւ պարսիկներուն կողմ, որով, յաղթական Հայերու զինուն՝ պարտութեան հարուածը իջաւ անակնկալօրէն:

Հայ կտրիճները պաշարուեցան խիստ սեղմօրէն. և թէև արիաբար կռուեցան, սակայն թշնամիին ահեղ ուժին առջեւ նահանջեցին: Այս կռիւին մէջ ինկան Թորոս իշխան և 5.000 կտրիճ Հայեր:

Յաղթական այս կռիւէն սիրտ առած՝ Պարսիկները չորս կողմ աւեր սփռելով և մեծ ուժերով եկան պաշարել ՄԵՂՐԻ քաղաքը: Մէլիքները ամէն ճիգ թափեցին որ Մեղրին պաշտպանեն, բայց անօգուտ, որովհետև, ոսոխին ուժը անպարտելի էր: Ուստի յուսահատ, վճռեցին անձնատուր ըլլալ:

Ճիշդ այդ րոպէին իշխան ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՈՒՄԵԱՆ 2.000 զօրքով օգնութեան հասաւ: Այս լուրը կրակեց սրտերը, և ահա սկսաւ ահեղ ու գերկրքիսառն կռիւ մը:

Մեղրիցիք ներսէն, Շահումեանի ուժերը դուրսէն ինկան Պարսիկներուն վրայ և ահեղ ջարդ մը տուին:

Շահումեանի տարած այս փառաւոր յաղթութեամբ կը լուծուի Թորոս իշխանի և իր նահատակ ընկերներուն վրէժը: Կռուի դաշտին վրայ Պարսիկները թողուցին 11.000 դիակ և բազում աւար: Մնացեալները ցիրուցան փախան (1725):

Այս կերպով նորահաստատ ՀԱՅԿԱՍՆ ՓՈՔՐԻԿ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ընդարձակուեցաւ և զօրացաւ:

Հայրենի հողին վրայ ծլած Հայ Անկախութիւնը հազիւ շունչ պիտի առնէր, երբ աւելի զօրաւոր թշնամի մը գլուխ ցցեց. այդ թշնամին Օսմանցին էր:

Օսմանցիք աչքերնին տնկած էին դէպի Արևելք, դէպի Կովկաս և Պարսկաստան:

Օսմանցիները օգտուելով Արևելքի մէջ տիրող կա-

ցութենէն, և յենլով Մեծն Պետրոսի հետ կնքուած դաշինքի պայմաններուն, երկու զօրաւոր բանակ զրկեցին: Առաջին բանակը, որ կը գտնուէր Ալպանացի Քէօ Բ-ի ԻԼԻԻ ԱՊՏՈՒԼԼԱՅ ՓԱՇԱՅԻ հրամանին տակ, զբաւեց Երևանը, Նախիջևանը, Դավրէժը և յառաջացաւ մինչև Համատան: Իսկ երկրորդ բանակը, ՀԱՃԻ ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՓԱՇԱՅԻ առաջնորդութեամբ յարձակեցաւ Ղարապաղի Հայկ. Իշխանութեան վրայ:

Ահ ու սարսափ տիրեց ամեն կողմ: Դաւիթ Պէկի շուրջինները, կազմակերպուած թուրք հօր բանակը տեսնելով յուսահատեցան: Զօրքը բարոյալքուեցաւ և շատեր քաշուեցան անմատչելի լեռները:

Օսմանցիք պաշարեցին ՀՈՒԻՉՈՐԸ 70.000 զօրքով:

Դաւիթ Պէկ իր հաւատարիմ զինակից ընկերներով և 450 զօրքով կ'որոշէ մինչև վերջին շունչ պաշտպանել բերդը: Հիանալի ու հերոսական էր բոլոր մը կտրիճներուն մղած պայքարը և իրենցմէ երկուհարիւր անգամ ուժեղ թուրք կանոնաւոր զօրաց դէմ ցոյց տուած ընդդիմութիւնը: Թուրքերը թնդանօթի անեղ կրակի մը կ'ենթարկեն Հոլիձորը: Բերդապահ կտրիճները անփոյթ են:

Կռուի տաք միջոցին Մխիթար և Տէր Աւետիք քաջ զօրականները խումբ մը քաջերով, բերդի գաղտնի մէկ դռնէն դուրս ելլելով յանկարծակի յարձակեցան թրքաց վրայ, և զանոնք շփոթութեան մատնելով անխնայ կոտորեցին: Այս անակնկալ հարուածէն ահաբեկ թշնամին սկսաւ փախչիլ (1726):

Հաճի Մուսթաֆա Փաշա շունչը Երևան առաւ, զոր նախապէս գրաւած էր:

Սակայն, Հաճի Մուսթաֆա փաշայի ծանր ճնշեց այս պարտութիւնը: Նոր զօրք գումարեց և կրկին պաշարեց Հոլիձորը:

Դաւիթ իր հնարագիտութեամբ և անպարտելի կո-

րովով դիւցազնութեան նոր դրուագ մըն ալ աւելցուց Հայ պատմութեան մէջ: Օսմանցուց բանակին վրայ դիւերանց երամակ մը էգ ձի թող տալով կատղեցուց թշնամիին ձիերը, և զօրաց մէջ ինկած շփոթութենէն օգտուելով, յարձակեցաւ անոնց վրայ և փառաւոր յաղթանակ մը տանելով, նորածիլ Հայրենիքը փրկեց վաղահաս ու մահասփիւռ կործանումէ մը:

Դաւիթ Պէկի թրքաց վրայ տարած յաղթութիւնները հաճոյ թուեցան Պարսից ԹԱՀՄԱՋԲ Բ. ՇԱՀԻՆ՝ որ հրովարտակով մը իր խնդակցութիւնը յայտնեց, և անոր տուաւ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆ տիտղոսը, և իր անունով դրամ կտրելու իրաւունք:

Այսպէս, վեց տարի անընդհատ կռուելով Դաւիթ Իշխան հիմնեց ՍԻԻՆԵԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻ փոքրիկ իշխանութիւնը՝ ի մեծ խնդութիւն բազմատանջ և անտէրունջ Հայկազն ժողովուրդին:

Բայց ափսոս, Հայոց սև բաղդէն, շատ կարճ տեւեց անհուն զոհողութեամբ ձեռք բերուած այս անկախութիւնը. որովհետև Դաւիթ Պէկ, հիւանդանալով մեռաւ, — և ըստ ոմանց՝ հայ դաւաճանի մատուցած թոյնով — կարճ շրջանի մը մէջ աննման հերոսի և հնարագէտ զօրավարի մը համբաւը թողով (1728):

Դաւիթ Պէկի անակնկալ մահէն սիրտ առին Օսմանցիք և որոշեցին փոքրիկ բայց իր դիրքով և դիմադրական ուժեղ կեցուածքով մտահոգութիւն պատճառող Հայկ. իշխանութիւնը հիմնովին բնաջնջել, ուստի, երրորդ անգամ ըլլալով պաշարեցին Հոլիձորը:

Հայոց սպարապետ և Դաւիթ Պէկի յաջորդ Իշխան ՄԽԻԹԱՐ կ'ուզէ դիմադրել, բայց բերդապահները դաւե-

լով բերդը յանձնեցին թրքաց խոստում առնելով որ իրենց թոյլ պիտի տրուի ազատօրէն բերդէն մեկնելու:

Օսմանցիք խոստումսին զրոյցին. բերդը գրաւելէ յետոյ բոլորը սրէ անցուցին:

Մխիթար՝ որ կրցած էր փախչիլ, նոր ոյժ հաւաքելով քանի մը քաղաք գրաւեց: Թուրք զօրքը ինկաւ Մխիթարի ետեւէն. Մխիթար իր մարդոցմով ամրացաւ ԽնՁորիՅՍԲ բերդին մէջ:

Մատնիչ և դաւաճան քանի մը հայեր միաբանած՝ գիշեր մը քնացած պահուն կը կտրեն Մխիթարի զլուխը և կը զրկեն Դավրէժ նստող թուրք փաշային:

Փաշան խիստ կը ցաւի այսպիսի քաջ զօրավարի մը դաւաճանօրէն գլխատուելուն վրայ, և կը հրամայէ որ տեղն ու տեղը գլխատեն այդ դաւաճանները՝ իբրեւ արդար հատուցում:

Այս ազգադաւ դէպքերէն յուսահատ՝ Տէր Աւետիք իր ընտանեօք քաշուեցաւ Ս. Երուսաղէմ, իր մեղքերը քաւելու համար:

Այսպէս վերջացաւ Սիւնեաց Աշխարհի անկախութիւնը, որ հազիւ հինգ տարի ապրեցաւ, և որուն համար ինկան բազմաթիւ քաջեր:

Դաւիթ Պէկի ճիմնած իշխանութիւնը ո՛չ միայն կարելի էր տեւականացնել, այլ եւ ընդարձակել զայն եւ ձայ դաւաճաններ չի գտնուէին եւ ամենքը աննախանձօրէն բոլորուէին ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԻՆ շուրջ:

Ե

Մ Է Լ Ի Ք Ն Ե Ր Ո Ւ Գ Ո Ր Ծ Ո Ւ Ն Է Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

— | —

ԶԱՐԸ ԿԸ ՄԵՐԺԷ ՀԱՅՈՑ ՕԳՆԵԼ

Պատերազմ Օսմանցուց եւ Պարսից միջեւ

—) (օ) (—

Հերոսական խիզախութիւններով և ծանր զոհողութիւնով հիմնուած մանուկ Հայաստանի իշխանութիւնը դաւաճանօրէն քանդուելուն վրայ Մէլիքները չեն յուսահատիր, այլ, անկախութեան պայքարը ուժգնօրէն կը շարունակեն: Ուստի, Մէլիք Ա.Ա.Ն., իր ԹԱՐԽԱՆ եղբայրը Բեթրսպուրկ՝ Ջարին մօտ կը զրկէ յայտնելու թէ Հայ զօրականները պատրաստ կ'սպասեն Ռուս բանակի օգնութեամբ ազատելու Սիւնիքը Ղարապաղն ու Երևանը:

Արքունիքը սակայն, որ բարեկամութեամբ կապուած էր Պարսից հետ, կը մերժէ օգնել Հայոց, և կը թելադրէ գաղթել Ռուսիա:

Այդ միջոցին, Պարսից Թահմազը Բ, Շահր, օգուտ քաղելով թրքաց տկարութենէն, գրաւեց ամբողջ Հայաստանը (1750): Յաջորդ տարին, ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՀՄՈՒՏ Առաջինի սպարապետ Հէֆիւ ՋԱՏԷ ԱԼԻ ՓԱՇԱ, մեծ ուժով ինկաւ Պարսից վրայ, և ՀԱՄԱՏԱՆԻ մօտ, Կուրիճանի դաշտին մէջ Հարաչար պարտութեան մատնեց զանոնք: Շահր կ'ըստիպուի թրքաց զինքի մինչև Երախ գետը (1752):

Պարսկաստանի մէջ ներքին քաղաքական խռովութիւն մը ծայր տուած էր: Երկրին գահը ձեռք ձգելու

համար ԽՍՆերը կը պայքարէին իրարու դէմ: Ասոնցմէ ամենէն հզօրը՝ Խօրասանցի ՆԱՏԻՐ ԱԼԻ, Թրքաց դէմ տարած իր քանի մը յաղթութեամբ, — մանաւանդ Արփա Չայի առջև, 1753 Յունվար 14ին — ո՛չ միայն վերագրաւեց Հայաստանի մէկ մասը, այլ և յաջողեցաւ Պարսից Գահը բարձրնալ (1756): Ղարապաղի Մէլիքները առիթէն օգտուելով կոտորեցին իրենց սահմանին մէջ գտնուող Թուրքերը:

Նատիր Ալի ինքզինք Շահ կը հռչակէ (1756 Մայիս 24): Թագադրութեան հանդէսին հրաւիրուած էին Ս. Էջմիածնի կրետացի Աբրահամ Կաթողիկոսն ու Մէլիքները: Կաթողիկոսը Շահին սուրը օրհնեց և կապեց անոր մէջքը: Հայոց Հայրապետը Շահին մտերիմն էր, այս պատճառաւ Շահը քաղցրութեամբ վարուեցաւ Հայ ժողովուրդին հետ, Մէլիքները հաստատեց իրենց իշխանութեան մէջ, իրաւունք տուաւ անոնց ինքնագլուխ իշխելու իրենց երկրին մէջ, փոխարէն որոշ տուրք մը վճարելով: Աբրահամ Կաթողիկոս յաջողեցաւ Շահէն վերստանալ Ս. Էջմիածնայ յափշտակուած կալուածները:

Նատիր Ալի Շահ 1746 թուին ստիպուեցաւ Օսմանցիներու դէմ ճակատիլ Երևանի մօտ, ուր, չորս օր պատերազմելով Նախշախեց Թուրք բանակը, բայց սահմանները անփոփոխ պահելով հաշտուեցան:

Ցաւալի է ըսել, որ Հայ Մէլիքները, Նատիր Շահին կողմէ իրենց տրուած անկախութենէն չօգտուեցան. փոխանակ միանալով Դաշնակցային Իշխանութիւն մը հաստատելու, իրարու հետ անհամաձայն գտնուելով պառակտեցան: Մէլիք ՇԱՀՆԱԶԱՐ սպաննեց իր երէց եղբայրը, և անկէ խլեց ՎԱՐՍՆՏԱՅԻ իշխանութիւնը:

ԿԻԻԼԻՍՏԱՆԻ Մէլիք ԵՈՒՍՈՒՖ և ԶՐԱԲԵՐԴԻ Մէլիք ԱԴԱՄ միաբանելով ուղեցին պատթել Շահնազարը, Շահնազար իր աղջիկն ու ՇՈՒՇԻ բերդը Պարսից ՓԱ-

ՆԱՀ ԽՍՆԻ յանձնելով ինք ելաւ երկու Մէլիքներուն դէմ և տասներկու տարի կռուելով յաղթեց անոնց. Մէլիքները փախան Վրաստան: Փանահ Խան տիրեց անոնց երկրին:

— 000 — 000 —

2

ՌՈՒՍԵՐԸ ԴԵՊԻ ԿՈՎԿԱՍ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԿԱՏԱՐԻՆԷ Բ. ԵՒ ՅՈՎՍԷՓ ԱՐԴՈՒԹԵԱՆՅ

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ՀԱՄԱՐ ՆՈՐ ՓՈՐՁԵՐ

Նոր յոյսեր եւ նոր պատրանքներ

— | —

Ռուսք աչքերնին տնկած էին դէպի Կովկաս և Հայաստան: Ռուսական զահին վրայ բազմած էր Մեծին Պետրոսի կինը՝ ԿԱՏԱՐԻՆԷ Բ. Կայսրուհին (1762-1796), որ Հայերը հրաւիրեց իր երկիրը, ու մեծամեծ արտօնութիւններ տուաւ անոնց: Այսպէս, Խրիմէն 13 հազար Հայեր գաղթեցին Պեսարապիա, և հիմնեցին ԳՐԻԴՈՐԻՍՈՊՈԼը, Տօն գետին վրայ՝ ՆՈՐ.ՆԱԽԻՋԵԻԱՆը, շէնցուցին ու ծաղկեցուցին զանոնք:

Հայ Մէլիքներու սրտին մէջ ազատութեան նոր ձգտում մը ծնաւ: Մէլիք Աղամի որդին ՄէՃԼՈՒՄ, Մէլիք ԵՈՒՍՈՒՖԻ որդին ԱԲՈՎ, ու Տիգանի Մէլիք ԲԱՆՏԱՄ Ռուսաց կողմն անցան: Փանահ Խանի որդին Իպրահիմ տակն ու վրայ ըրաւ անոնց երկիրը, և ժողովուրդը ստիպուեցաւ գաղթել Վրաստան և այլուր:

Ռուսական երկրակալական ախորժակը սրուած էր, և Կատարինէ Բ. Չարուհին՝ Հայոց մէջ Ռուսիոյ հանդէպ ստեղծուած համակրութիւնը օգտագործեց ի նպաստ իր քաղաքական ծրագիրներուն:

Աստրախանի առաջնորդ Արղունթեանց Յովսէփ Արքեպիսկոպոսն որ մեծ ազդեցութիւն ունէր պետական մարդոց մօտ, ու սիրելի էր նաեւ Կատարինէ կայսրուհւոյն, իր ազգին երջանկութեան եւ բարօրութեան համար գիշեր ցորեկ տքնեցաւ եւ յաջողութիւններ ձեռք բերաւ: 1781ին, Նոր-Նախիջևեանի մէջ ի՛ր ջանքերով բացուեցաւ Հայկական Դատարան, որուն համար 126 յօդուածէ բաղկացեալ Դատաստանագիրք մը գրեց, որ մինչեւ ծանօթ Պօլսթէնիոյ հրատարակումը իր գոյութիւնը պահեց: Ա՛ն էր որ հիմնեց Պեսարապիոյ ԳՐԻԳՈՐԻՍՕՊԹԼ քաղաքը, ուր հաստատուեցան Թուրքիայէն գաղթող Հայերը. անոնց տնտեսական ապահովութիւնը և առանձնաշնորհումներ ձեռք ձգելու համար քանիցս Բեթերսպուրկի գնաց ու յաջողեցաւ հրովարտակներ ստանալ, որոնց զօրութեամբ Աստրախանի, Գրիգորիսօպօլի, Ղզլարի, Տէրպէնտի, Խրիմի և Մոզդուկէ Հայ գաղութներուն կ'արտօնուի ունենալ իրենց Հայկական Դատարանները, և կառավարուիլ տոհմային օրէնքներով:

Յովսէփ Սրբազան, Կայսրուհիին հետ ունեցած Վրմտեքմութենէն ու ազդեցութենէն օգտուած է միշտ, ու անոր խորհրդով պատրաստեց կազմուելիք ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ մը ծրագիրը, որ է,

Ա.— Հայկական Նահանգները Ռուսիոյ անմիջական ԽՈՎԱՆԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ Ներքեւ պիտի կազմեն առանձին Թագաւորութիւն մը:

Բ.— Հայերը տարեկան տուրք մը պիտի վճարեն Ռուս պոտուծեան. իսկ պատերազմի ատեն զօրք:

Գ.— Հայաստանը պիտի կառավարուի իր սեփական օրէնքներով:

Դ.— Ռուսական զօրաբաժին մը պիտի մնայ Հայկական Նահանգներուն մէջ՝ որոշ ժամանակի մը համար, Թէ՛ երկրին պաշտպանութեան, եւ Թէ՛ անոր անդորրութեան վրայ հսկելու համար:

Ե.— Հայոց Թագաւորին ընտրութիւնը պիտի կատարուի Կայսրուհւոյն ձեռքով, եւ Թագաւորը իր դեսպանը պիտի ունենայ Բեթերսպուրկի մէջ:

Զ.— Մայրաքաղաք պիտի ունեայ ԵՐԵՒԱՆը եւ կամ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏը՝ իսկ Հայոց ազգային դրօշակը պիտի ըլլայ եռագոյն:

Է.— Երկու երկիրները կը կապեն առեւտրական դաշինք, եւ կը հաստատեն մաքսային օրէնքներ:

Արղունթեան Արքեպիսկոպոսի մտերիմ և գլխաւոր աջակիցն էր Պոտէմքին իշխանը, որ մեծ հեղինակութիւն կը վայելէր արքունիքին մէջ, և Հայաստանի Թագին թեկնածու էր: Պոտէմքին իր բոլոր ճիգը թափեց և աշխատեցաւ որ իրականանայ այս ծրագիրը, ու ինքն ալ զգենու Հայոց Թագն ու Ծիրանին՝ ի մեծ խնդրութիւն բազմատանջ Հայ Ազգին:

Բանակցութիւնները դեռ կը շարունակուէին և վերջնական ձեւ մը դեռ չէր ստացած այս ծրագիրը, երբ Ղժբաղդարար, Ռուսաց մեծագոր Կայսրուհին Կատարինէ Բ. մեռաւ (1796), որով դադրեցան բանակցութիւնները:

Կատարինէի կը յաջորդէ ՊՕՂՈՍ Ա. (1796--1801), որ իր նախորդներուն պէս Հայոց հանդէպ բարեացակամ կը գտնուի, օգտուելու համար անոնցմէ:

Չարը մտերմացաւ Արղունթեանց Սրբազանի հետ, որ իբրեւ Ռուսօֆիլ ազգասէր մը համբաւաւոր դարձած էր:

Նոյն միջոցին Հայոց Ընդհանրական Հայրապետ ՂՈՒԿԱՍ Ա. ԿԱՐՆԵՅԻ վախճանած ըլլաով, էջմիածնի Միաբանութիւնը ժողով կը գումարէ նոր ընտրութիւն կատարելու համար: Կ'ուզուի Արղութեանց Արքեպիսկոպոսը ընտրել, բայց ազդեցիկ միաբաններէն Մինաս Արքեպիսկոպոս կ'ընդդիմանայ յայտնելով թէ՝

« Քանի որ Ա. էջմիածին Օսմանցւոց գերիշխանութեան ներքեւ կը գտնուի, խոհեմութիւն չէ՝ իր ոռոսասէր և թրքատեաց ընթացքով ծանօթ մէկը բազմեցնել Մայր Աթոռոյ վրայ, զի այս պարագան կրնայ կարգ մը կասկածներու տեղի տալ, և պատճառ դառնալ Հայ ժողովուրդի ֆնասին »:

Միաբանութիւնը բանաւոր կը գտնէ այս դիտողութիւնը և երկու թեկնածուներ կ'ընտրէ, — մին՝ Ռուսաստանի մէջ Ս. էջմիածնայ Ծայրագոյն Նուիրակ ԵՓՐԵՄ ԱՐՔԵՊ. ՁՈՐԱԳԵՂՅԻ, իսկ միւսը՝ Կ. Պոլսոյ Նուիրակ ԴԱՆԻԷԼ ԱՐՔԵՊ. ՍՈՒՐՄԱՌԵՅԻ, որ Պատրիարք ընտրած էին Պոլսոյ մէջ:

Ընտրութեան թուղթերը Դաւիթ Եպիսկոպոսի միջոցաւ կը ղրկեն Պոլիս, որպէս զի, երկու թեկնածուներէն մին ընտրեն, և կայսրական վաւերացման ենթարկելով հրովարտակը ստանան:

Ռուսերը կ'իմանան իրողութիւնը, լուր կը ղրկեն Միաբանութեան, ըսելով թէ՝ Արղութեանցէ զատ ուրիշ ո'ւէ ընտրութիւն պիտի չճանչնան:

Միաբանները կրկին ժողով գումարելով Եփրեմի տեղ Յովսէփ Արղութեանցը կը նշանակեն, և մասնաւոր նամակով մը զայն կը հասցնեն Դաւիթ Եպիսկոպոսին, ուր դեռ նոր հասած էր ան:

Օսմ. կառավարութիւնը, իր հպատակ Հայոց ներքին խնդրոց մէջ Չարին միջամտութիւնը լսելով կը յայտնէ Հայոց որ Յովսէփը չընտրեն: Կ'ընտրուի Կեսարիոյ

Առաջնորդ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԱՐՔԵՊ. Ը: Կեսարացիք ոտքի կ'ելլեն և չէ'ն թողուր որ իրենց Առաջնորդը հեռանայ: Ստեփաննոս կը հրաժարի:

Այս հրաժարման վրայ, Պոլսոյ երեւելիները, — Ամիրաններ, միւթէվէլիներ, արհեստագետներ ժողով գումարելով Կաթողիկոս կ'ընտրեն Նիկոմիդիոյ Առաջնորդ և Արմաշի բարեկարգիչ ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԱՐՔԵՊ. ԿԱՊՈՒՏԻԿԵԱՆԸ, սակայն ճնշումի տակ ա'ն ալ կը հրաժարի: Երրորդին կ'ընտրեն Պոլսոյ Պատրիարք ԴԱՆԻԷԼ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍը:

Չարը կը ցանկար Մայր Աթոռոյ Հայրապետ տեսնել Արղութեանցը, որպէս զի, անոր միջոցաւ ամբողջ Հայ ժողովուրդը Ռուսիոյ կապէ, ու իր քաղաքական ծրագիրներուն ծառայեցնէ: Թրքահայերը գիտէին այս պարագան, և կը զգուշանային:

Ռուսաց Չարը տեսնելով որ Յովսէփի ընտրութիւնը ձախողած է, Պոլսոյ իր դեսպան ԹԱՄԱՐՈՎԻ միջոցաւ խռովութիւն կը ձգէ Հայոց մէջ. և միւս կողմէ ճնշում բանեցնելով Բ. Դրան վրայ՝ Դանիէլը թեկնաստու կղզին աքսորել կուտայ:

Վերջապէս, Օսմ. կառավարութիւնը տեսնելով որ, այս խնդիրը քաղաքական բարդութիւններ առաջ պիտի բերէ, ճարահատ, խորհուրդ կ'ուտայ Հայոց, որ Յովսէփ Արղութեանցը ընտրեն: Գրեթէ բռնութեամբ է որ Յովսէփ Կաթողիկոս կ'ընտրուի և Օսմանցւոց ու Պարսից վեհապետներու կողմէ ֆէրմաններով կը հաստատուի՝ ըստ սովորութեան:

Պօղոս Ա. Չարը գոհ մնալով այս յաղթանակէն, ինք ևս մասնաւոր հրովարտակով կը վաւերացնէ Յովսէփի ընտրութիւնը և կը հրամայէ մեծահանդէս ընդունելութիւններ կատարել Հայոց Հայրապետին, դէպի Ս. էջմիածին անոր ճամբորդութեան ընթացքին:

Մայր Աթոռոյ Միաբանութեան կողմէ հրաւիրակներ կուզան Վրաստանի մայրաքաղաքը, ու հոն կըսպասեն Ս. Կաթողիկոսին դալստեան, զայն Մայր Աթոռ առաջնորդելու համար:

Յովսէփ Կաթողիկոս փառաւոր ուղեորութեամբ կը հասնի Թիֆլիս, և երբ կը պատրաստուէր հրաւիրակ եկող միաբաններուն հետ մեկնիլ Ս. Էջմիածին, հիւանդանալով — և կամ, ըստ տիրող կարծեաց՝ բաղնիքի մէջ Վրացիներէ թունաւորուելով — կը վախճանի, տակաւին օծում չընդունած (1801 Մարտ 2): Մարմինը կը փոխադրեն Ս. Էջմիածին, և կը թաղեն Սիմէօն Կաթողիկոսի դամբարանին մէջ:

Արդութեանցի մահով երրորդ անգամ ըլլալով վիժեցաւ Հայկ. Թագաւորութեան մը ծրագիրը:

ՅՈՎՍԷՓ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐԼՈՒԹԵԱՆՅ

է

ՀԱՄԱՏԱՆՅԻ ՅՈՎՍԷՓ ԷՄԻՆԻ

Ա. ՉԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

— | օ | —

Զարմանալի պարագայ մըն է՝ որ նախկին Հայ ազատագրական ձեռնարկներուն ռահվիրաները եղած են զըլխաւորաբար Պարսկաստանէն Հնդկաստան գաղթող Հայեր, ինչպէս՝ Իսրայէլ Օրի, Յովսէփ Էմին, Յովսէփ Ամիրխան, Սեթ Աբգար, և այլն:

Այս պարագան սակայն իր որոշ հիմնակէտն ունի: Զէ՞ որ Հայ ժողովուրդը մահմետական լուծի տակ, դաւերով ճնշուած, հարստահարուած ու հալածուած է, և այդ իսկ պատճառով խմորուած են ազատագրական պայքարներն ու ըմբոստութիւնները:

Երբ Պարսկահայեր Հնդկաստան կ'երթան բաղդ որոնելու համար, հոն կը տեսնեն ազատ կեանք, ցեղերու հաւասարութիւն և արդարութիւն, և յիշելով Հայրենիքի Հայոց օտար անարգ լուծի ներքեւ կրած բազմատեսակ նեղութիւնները, գաղափարներ կը յղանան զանոնք ազատելու այդ բռնակալութենէն, և մարդավայել կեանքի մը տիրացնելու:

Իսրայէլ Օրիէն վերջ նո՛ր Իսրայէլ մըն է նաև բնիկ Համատանցի ՅՈՎՍԷՓ ԷՄԻՆ, այլ անուամբ Ճօզէֆ Էմին, որ իր նախնական կրթութիւնը ստացած էր ծննդավայրի տոհմային դպրոցին մէջ:

Յովսէփ Էմին հազիւ 17 տարեկան, կը թողու Համատանը և կ'անցնի Կալկաթա՝ իր հօրը քով, ինքն ալ

իր կարգին իր բաղդը փորձելու: Հո՛ւն, շնորհիւ տիրող իրաւակարգին, կը յաջողի շփում ունենալ Անգլիացիներու հետ և առիթ կ'ունենայ ծանօթանալ կարգ մը պաշտօնատարներու: Էմին յափշտակուած երկրին մէջ տիրող ազատութենէն, կը խորհի անցնիլ Անգլիա, ուսանիլ զինուորական արուեստը, դառնալ Հայրենիք, կը թել ժողովուրդը այդ արհեստին մէջ, և ապստամբութիւն յառաջացնելով փրկել Հայրենի Աշխարհը օտար կեղեքիչ ու բարբարոս լուծէ:

Կալիլթա հասնելէն չորս տարի յետոյ, 1734 ին, շոգենաւ կը նստի Յովհաննէս Մասեհեան անուն ընկերոջ մը հետ, Անգլիա երթալու համար: Շոգենաւին մէջ ծառայութիւններ կը կատարէ, իր ճամբու վարձքին փոխարէն: Երբ Լոնտոն կը հասնի, կը սկսի նեղութեան և զրբկանքի օրերը՝ իրեն համար:

Թէպէտ եւ Լոնտոնի մէջ կան եղեր Հայազգի առեւտրականներ, սակայն Էմին կը զգուշանայ անոնց հետ ծանօթանալէ, չգիտցուիր ինչո՛ւ: Բայց, օրին մէկը, երբ իր ծրագրին վրայ մտածուն կը շրջէր, հանդիպեցաւ քրտական տարագով մարդու մը: Էմին հետաքրքրութեամբ կը մօտենայ անոր, կը ծանօթանայ և կը հասկնայ որ Հայ մըն է. և ամէն տարուան պէս եկած է Լոնտոն, իր հետ բերած արաբական ժոյգները ազնուականներուն վաճառելու համար, Յովսէփ Էմին իր ծառայութիւնը կ'առաջարկէ անոր, որ սիրով կ'ընդունի:

Էմին, իբրեւ թարգման ընկերանալով այդ մարդուն, կը յաջողի ծանօթանալ շարք մը Լորտերու կարգին նաև Նորթլիքլիքստի Դուքսին: Էմին իր ճարպիկութեամբ և համարձակ խօսակերպով սիրելի կը դառնայ Դուքսին, ու մտերմօրէն անոր կը բանայ իր սիրտը, կը պատմէ ազգին ծագումը, փառաւոր անցեալը ու դժբաղդ ներկան: Կը պարզէ նաև իր ծրագիրը՝ իր ճնշուած ցեղին փրկ

կութեան համար, և զինուորական արուեստի մասին իր ունեցած հետաքրքրութիւնը:

Դուքսը խիստ գնահատելով Էմինի այս բոլոր յայտ, նութիւնները, կ'ուզէ օժանդակել անոր: Իր իսկ ձեռքով նամակ կը գրէ թագաւորին երկրորդ զաւակ Քլարնս-ԼէնՏի Դուքսին, և Էմին անոր ներկայացնելով, անկէ կը խնդրէ անհրաժեշտ օգնութիւնն ընել, զինուորական ուսում տալու համար անոր:

Արքայորդին շուտով կը համակրի Էմինի, և գայն իր հովանաւորութեան տակ առնելով կը ղրկէ Ուօլինի զինուորական զինանոցը: Յովսէփը կ'ըլլայ ճօզէֆ Էմին, որ զինուորական ուսման կը հետեւի քանի մը տարի, և հմտանալով անոր, կը դառնայ սպայ:

Այն ատեն ճօզէֆ կ'որոճայ իր ծրագրին իրականացման վրայ: Կը թողու Անգլիան, և քանի մը հետեւորդներով բրօքականտային գաղտնի ճամբորդութեան մը կը ձեռնարկէ դէպի Հայրենի Աշխարհ:

Նախ կ'երթայ Իսկէնտէրուն, ուրկէ հետդհետէ գանազան կարեւոր և հայաշատ քաղաքներ, ի մէջ այլոց Հալէպ, Խնուս, Կարին, Երեւան և Վաղարշապատ կը հանդիպի, ու իր ազատագրական ծրագիրը կը պարզէ Հայ երեւելիներու և մտաւորականներու՝ անոնց ներշնչելով յեղափոխական գաղափարներ, և ջանալով անոնց սրտին մէջ արծարծել Հայրենիքի սէրն ու գաղափարը:

Շատերէն պատիւ տեսաւ, սակայն խիստ շատեր ալ ատեցին զինքը, ընդվզեցան իր դէմ ու նոյն իսկ կեանքին սպառնացան:

Ճօզէֆ Էմին այս տառապալից ճամբորդութենէն Լոնտոն դարձին կը սկսի թղթակցիլ Վրաստանի Հերսէկ, թագաւորին հետ. անոր կը նկարագրէ Անգլիոյ զօրութիւնը, մեծութիւնը և ժողովրդեան հանգիստը, շնորհիւ արար օրէնքներու և զինուորական յառաջդիմութեան:

Էմին կ'առաջարկէ անցնիլ Վրաստան, զինուորական արհեստը սորվեցնել Վրացիներուն և Հայերուն, և միացեալ ուժերով ապստամբիլ, եւ Պարսից անարգ լուծէն փրկել Վրաստանն ու Հայաստանը:

Էմին պարզ թղթակցութեամբ չի գոհանար սակայն, կարգ մը յանձնարարական նամակներով կը մեկնի ղէպի Բեթերսպուրկ, և անկէ կ'անցնի Վրաստան, Հերակլ Թագաւորին մօտ, կը խօսի, կը ջանայ Հայոց և Վրաց միջեւ գործակցութիւն մը ստեղծել: Անկէ կ'անցնի Ս. Էջմիածին, ՍԻՄԷՕՆ Ա. Երեւանցի Կաթողիկոսին, Մէլիքներուն և մեծամեծաց հետ կը խօսի իր ծրագրին ի նպաստ անհրաժեշտ համագործակցութիւնը ապահովելու համար, և ամբողջ քսան և հինգ երկար տարիներ ինքզինքը կը նուիրէ այս խնդրոյն: Ի՛նչ օգուտ սակայն, որ իր բոլոր ջանքերն ու աղերսանքները արդիւնք մը չունեցան: Իրարու հանդէպ անվստահութիւն, նախանձ, ատելութիւն ունեցող ժողովուրդի մը մէջ շա՛տ դժուար էր համերաշխութիւն գոյացնել: Այս անմիաբանութիւնը, և իր հայրենասիրական մեծ ջանքերուն անպտուղ մնալը տեսնելով Էմին, կը յուսահատի և լքելով Կովկասի իր առաքելութիւնը՝ կ'անցնի Պասրա, ու անկէ Կալկաթա, ուր կը գտնէ իր նախկին զինուորական ընկերները, և որոնց միջամտութեամբ Անգլիական կառավարութիւնը թոշակ կը կապէ Ճօզէֆի:

Էմին, զինակից բարեկամաց խնդրանքով իր կենսագրութիւնը գրի առած է անգլիերէն լեզուով: Իր զինակից զօր. Լարնաքի 1792 ին հրատարակեց զայն բարեկամաց համար հարիւր օրինակ միայն, հետեւեալ վերնագրով.

The life and adventures of Joseph Emin, an armenian written in Englieh by himself, 1792, London.

Այս գիրքը, որ ըստ Լոնտոնաբնակ Տիար Պետրոս Տօնապետեանի տուած տեղեկութեանց, կը բաղկանայ

640 էջ, ճշգրիտ տեղեկութիւններ կ'ուտայ Կովկասեան ցեղերու — Հայ, Վրացի, Մ'նկրել Լեզկի ևայլն — վրայ, նկարագրելով անոնց կենցաղը, սովորութիւնները: (Տե՛ս Տ. Մուշեղ Սերոբեանի « Մանչեսթրի Հայ Գաղութը » աշուն գրքին առաջին յաւելումը):

Էմին բաւական յառաջացած տարիքին կ'ամուսնանայ Նոր-Ջուղայի մէջ, և իր թոռը կ'ըլլայ Սեթ Աբգարի Կողակիցը: Սեթ Աբգարի վրայ պիտի խօսինք մեր պատմութեան երկրորդ Հատորին մէջ:

Մինչև հոս, Հայաստան Աշխարհի անկախութեան բարձուժէն մինչև 19րդ դարու նախօրեակին վրայ իբր ներածութիւն՝ խիստ կարեւոր ու հետաքրքրական ամփոփ հայեացք մը նետելէ վերջ, անցնինք այժմ մեր բո՛ւն և ընդարձակ՝ ԺԹ. Դարէն մինչև մեր օրերու ՀԱՅՈՑ ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ:

ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՕՍՔ

Բազմամեայ և տքնաշան աշխատութեանց ու մանրագնին պրպտումներու արդիւնք եղող մեր

ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ

անուն սոյն ուսումնասիրութիւնը, որ ազգային նշանաւոր գործիչ հանգուցեալ Մկր. Փորթուգալեանի փեսայ Պ. Եղիշէ Թորոսեանի խմբագրութեամբ և ի Մարսէյլ քաղաքս լոյս տեսնող « ՀԱՅ ՍԻՐՏ » Շաբաթաթերթին մէջ մաս առ մաս կը հրատարակուի, պիտի բաղկանայ ԵՐԵՔ ՀԱՏՈՐԷ, հետեւեալ բովանդակութեամբ:

Ներկայ Ա. ՀԱՏՈՐԷ ունի « Իբր Ներածութիւն » ամփոփոյք մը՝ Հայոց անիշխանական շրջանի մինչեւ ԺԹ. Դարու մուտքը տեղի ունեցող ամենակարեւոր դէպքերն ու ազատագրական առաջին շարժումները, որոնք յետոյ կը սկսին 19րդ Դարու Հայոց Պատմութիւնը, և կը համար մինչև 1869, այսինքն հոգեւոյս ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ ի Պատրիարքութեան նախօրեակը:

Յաջորդ Բ. ՀԱՏՈՐԷ պիտի պարունակէ 1869 Էն մինչև 1908 թուականը, այսինքն, Խրիմեան Հայրիկի Պատրիարքութենէն սկսեալ մինչև ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ երկրորդ անգամ հռչակումը տեղի ունեցած ազգային - քաղաքական բոլոր անցքերը:

Իսկ Գ. ՀԱՏՈՐԷ պիտի խօսինք՝ Օսմ. Սահմանադրութենէն մինչև 1950 տարին պատահած Հայկ. դէպքերու վրայ, փաստացի և անկողմնակալ կերպով:

Այս աշխատասիրութեամբ չենք յաւակնիր թէ եղական գործ մը արտադրած ենք, սակայն, յարգելի ընթերցողը պիտի տեսնէ՝ թէ մենք տարբեր ուղղութեան մը հետեւած ենք, ա՛յն է՝ Թուրքիոյ ներքին և արտաքին կարեւոր և հետաքրքրաշարժ դէպքերն ու պատերազմներն ևս արձանագրած ենք ամփոփ կերպով մը, պարզապէս ընթերցողին տալու Հայ Դատին ձախողութեան պատճառները վերաքննելու, ինչպէս և Հայ ժողովուրդին ենթարկուած ՅԱԻՏ ԱՆԴԱՐՄԱՆԵԼԻ ԱՂԷՏԻՆ ՊԱՏՄԱՆԱՆՏՈՒՆԵՐԸ ՃՇԴԵԼ կարենալու կարողութիւնը:

Աւելորդ չըլլար անշուշտ հոս աւելցնել, թէ մեր միակ նպատակը եղած է, նոր և ապագայ սերունդին տալ մեր ընտրած և ապրած ժամանակաշրջանի Հայոց ճրջըրիտ Պատմութիւնը, ժողովրդական դիւրամբոնելի լեզուով մը խմբագրուած:

Մեր պատրաստած սոյն եռահատոր ֆրանական Պատմութիւն Հայոց բազմաշխատ երկասիրութեան իբր աղբիւր ծառայող հատորներու ցանկը պիտի ներկայացնենք Գ. Հատորի վերջին էջերուն մէջ:

Մարսէյլ, 29 Սեպտեմբեր 1952

ԼԵԻՈՆ ՃԷՐԱՀԵԱՆ

ԳՐԻՍ ՀՐԱՍԱՐԱԿՄԱՆ ԵՒ ԱՅԼ ԲՈԼՈՐ ԻՐԱՆՈՒՆՔՆԵՐԸ
ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԿԸ ՊԱՏԿԱՆԻՆ

ՔՆՆԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

(Տամեւելներորդ Դարէն մինչեւ մեր օրերը)

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Հայաստան՝ թուրք եւ Պարսիկ տիրապետութեան տակ .— Ռուսաց Պօղոս Ա. եւ Ալէքսանդր Ա. Չարերն ու Հայերը .— Նաբոլէօն -- Ալէքսանդր Ղաշնակցութիւնը, ՌուսօՊարսիկ կռիւները եւ Ղարապաղի գրաւումը .— Արեւելեան Խնդիրը եւ թուրքիոյ ճակատագիրը .— Ալէքսանդր Չարին Հայոց ուղեւ Հրովարտակը .— Մէլիքներու յուսախաբութիւնը

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ Հայ ժողովուրդը թուրք եւ Պարսիկ իշխանութեանց լուծին տակ. գրեթէ Նշաւակ էր դարձած կեղեքումի եւ հարստահարութեանց: Յետամնաց եւ մոլեռանդ այդ տարրերուն մէջ Հայ ժողովուրդը չէր կարող յառաջդիմել ու զարգանալ: Ընդհակառակը, դրբերով շարունակուող պատերազմները, աւերները, սովը, անգործութիւնը եւ հալածանքը ստիպած էին որ շատեր իրենց հայրենիքը լքելով հեռանան դէպի օտար երկիրներ, յառաջդիմելու. զարգանալու, ազատ ու հանգիստ կեանք մը ապահովելու միջոցները փնտռելու համար:

Հայ ժողովուրդը հայրենի հողին վրայ իր չի գտած ղեկավարները օտար հորիզոններու տակ վայելելով, սկսաւ յառաջդիմել ու հարստանալ, որով, հետզհետէ հիմնուեցան Լեւոնապետ, Ռոստոմ, ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ, ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ, ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ և այլ երկիրներու Հայ Գաղթականութիւնները, որոնք մեր Յեղին պատիւը բարձրացուցին օտարներու առջեւ, ու մի՛շտ զօրավիգ կանգնեցան Երկրի դժբաղդ ժողովուրդին կարօտութեանց:

ԺԹ. Դարու սկիզբները երբ Արեւելքի մէջ Ռուսական զորքը սկսաւ ծածոնիլ, ծաւալիլ մինչեւ Կովկաս, բնականաբար, գերութեան տակ հեծող Հայ ժողովուրդը պիտի ցանկար ազատիլ իր շղթաներէն, և եթէ չէր կարող անկախ Հայրենիք մը ստեղծել. դո՛ւնէ կրնար քրիստոնեայ Ռուսիոյ հովանիին տակ թոխչք տալ իր բազմազան ձգտումներուն, և լուսաւորութեան յառաջդիմութեան ճանապարհով կռնել ապագայ Հայրենիքի մը հաստատուն հիմքերը:

Դէպի նորածաւալ Ռուսական կայսրութիւնը հակող Հայոց համակրութիւնն ու սէրը՝ գլխաւորաբար յառաջ եկած էր քրիստոնեայ պետութեան որդեգրած քաղաքական ուղիէն, որ լայնօրէն կը բանար Հայոց առջեւ ամեն տեսակ ազատ ասպարէզներու դռները, ու մանաւանդ կը շոյեր յաճախ Հայ ժողովուրդին ազատատենչ տրամադրութիւններն ու հակումները, տարբեր խնդիր, թէ անոնք միշտ մնացին անիրականալի:

Ռուս պետութեան համար մեծ արժէք ունէր Ջարի Գահին Հայոց ցոյց տուած համակրութիւնն ու անձնուէթ ծառայութիւնները, որով կը ղեկարարէր Կովկասի մէջ Մոսկովեան յառաջիադացման ծրագիրներուն անվրէպ իրականացումը:

ՊՕՂՈՍ Ա. ՉԱՐ հոյակապ ծրագիր մը պատրաստած էր իր բոլոր մանրամասնութիւններով: ՆԱԲՈԼԵՅՈՆ Ա.

ՊՕՆԱԲԱՐԴ մտերմական յարաբերութիւն կը հաստատէ Ջարին հետ, որ կը յանգի դաշնակցութեան մը՝ Ֆրանսայի և Ռուսիոյ միջեւ՝ ընդդէմ Անգլիոյ: Այս երկուքը միացեալ ուժերով պիտի ջանալէին Անգլիոյ զօրութիւնը Հնդկաստանի մէջ, և զայն նուաճելէ վերջ, պիտի գրաւէին Պարսկաստանը, Աֆղանիստանը, Թուրքիստանը, Եգիպտոսը, Թուրքիան, և Կ. Պոլսոյ մէջ պիտի վերջացնէին Օսմանեան տիրապետութիւնը: Բոլոր այս նուաճումները պիտի կատարուէին 1801ի գարնան, չորս ամսուայ կարճ շրջանի մը մէջ: Բայց հազիւ թէ ծովակալ ՆՕՐԻՆԿ իր խաղախ բանակներով գործի սկսած էր. ու Վոյկան անցնելով պիտի արշաւէր Պուխարա, Ջար Պողոս սպաննուեցաւ նոյն տարւոյ Մարտ 24ին, որով, ամէն բան տակնուվրայ եղաւ:

Պօղոսի յաջորդեց ԱԼԷԿՍԱՆԴՐ Ա. (1801-1823), որ նոյնպէս ինքզինք Արեւելքի քրիստոնէից պաշտպան հռչակեց: Իր քաղաքական ծրագիրը տարբեր էր: Անկէ դէպքեալ, Սերպերը խմբուելով նշանաւոր ազգ. գործիչ և հարուստ ՃՕՐՃ ԲԵԹՐՈՎԻՉԻ շուրջ, ապստամբեցան Թուրքական իշխանութեանց դէմ: Ճօրճի մեծ յաղթութիւններ տարաւ Թուրք փաշաներու վրայ, ազատեց մայրաքաղաք Պէօկրատը (1806): Նաբոլէօն իր Սեպասթիան զօրապետը և բազմաթիւ սպայ ու զինուոր Պոլիս կը դրկէ Սուլթան Սէլիմի ոյժը զօրացնելու համար: Նաբոլէօն նամակ մըն ալ կը գրէ բարեկամ Սուլթանին՝ ըսելով,

«Դադրեցա՞ր իշխելէ, արթնցի՛ր, Սէլիմ, բարեկամներդ կանչէ՛նախարարութեան, վռնտէ՛ դաւաճանները, քու ճշմարիտ բարեկամներդ յանձնուէ՛ . . . ապա թէ ո՛չ, պիտի կորսնցնես երկիրդ, կրօնքդ և ամբողջ գերդաստանդ »:

Անգլիա և Ռուսիա Սելիմէն կը պահանջեն Սեպասթիանի հեռացումը: Կը մերժուին: Կը ծաղի պատերազմ (1807):

Ռուսական 100.000 զինուորներ գրաւեցին Մոլտո-վալաքիան (արդի Ռումանիա), իսկ Անգլիական նաւատորմի մը, ծովակալ Տէֆֆլորթի հրամանատարութեամբ 1807 Փետր. 19ին բռնի մտաւ Պոլիս, և խարսխեց Սուլթանին պալատին դէմ: Պոլսոյ բնակչութիւնը սարսափի մատնուեցաւ, Սէլիմ ուզեց գոհացում տալ Անգլիացոց, սակայն, Սեպտեմբրի ընդդիմացաւ և համոզեց Սուլթանը պաշտպանել մայրաքաղաքը ամէն գնով: Բոլոր ժողովուրդը զինուորներու հետ կ'աշխատի ֆրանսացոց հրամանին տակ, ամբողջ ծովեզերքին երկայնութեանը պատնէշներ և ամրութիւններ կանգնելու, որոնք պաշտպանութեան բազմաթիւ թնդանօթներով: Ծովակալ Տէֆֆլորթ, որ բնակցութեան մտած էր Սուլթանին հետ, ծուղակի մը մէջ չիյնալու համար խոհեմութիւն համարեց փախչիլ: Մարտ 1ին ճամբայ ելաւ դէպի Տարտանէլ, և 1200 թնդանօթներու կրակին ենթարկուելով անցաւ Տարտանէլը, կորսնցուց 600 զինուոր և 2 ռազմանաւ:

1807 Մայիս 28ին յեղափոխութիւն մը պայթեցաւ Թուրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ: Օտար մանաւանդ Ֆրանսական ազդեցութեան ենթարկուող Սուլթանին դէմ էին բոլոր հին թուրքերը և Ենիշերիները, որոնք այդ Հինգշաբթի օր ապստամբելով գացին պալատը պաշարեցին, ու Սուլթանին աւագանիէն տասներկու հողի ձերբակալելով սպաննեցին: Յաջորդ օր, Ուրբաթ, Ենիշերիները իրենց պետ Գապագճը Օղլուի և եպարքոսի փոխանորդ Մուսա փաշայի առաջնորդութեամբ գացին Սուլթանը գահէն վաճառին, ու անոր տեղ թագաւոր նստեցուցին Համիտ Ա. որդի Մուսթաֆա, Դին, իբր և Սուլթան և խալիֆա:

Սուլթան Մուսթաֆա հազիւ քանի մը ամիս կրցաւ թագաւորել, վասնզի, Սէլիմի կողմնակից և անոր հաւատարիմ ծառաներէն Ռուսուլուգի հրամանատար Պայրազ տար Մուսթաֆա փաշա իր բանակով Կ. Պոլիս եկաւ:

Գապագճը Օղլուն բռնեց ու սպաննեց իր ապարանքին մէջ: Պահանջեց որ Սէլիմը կրկին գահ բարձրացնեն, սակայն անոր դիակը յանձնեցին իրեն: Այն ատեն գահակալեց Սուլթան Մուսթաֆա Բ. (1808 Յուլիս 28):

Ենիշերիք ոտքի ելան և ուզեցին Մուսթաֆան նրստեցնել: Սուլթան Մահմուտ խեղդել տուաւ զայն, որով, Ալ Օսմանի մեծ շառաւիղէն միայն ինք մնացած ըլլալով, խռովութիւնք դադրեցան, և բոլորն ալ հնազանդութիւն յայտնեցին Մահմուտ Բ. ի

Այդ միջոցին կառավարութեան տկարութենէն օգտուելով Պալքաններու մէջ ծանր խռովութիւններ տեղի ունեցած էին: Նաբուլէօն Անգլիոյ հետ կռուի բռնուած ըլլալով Թիւսիդի մէջ Ալէքսանդր Չարին հետ հանդիպում մը ունեցաւ: Երկու կայսրերը Դաշնակցութիւն մը կրնաքեցին, որով կ'որոշուէր Թուրքիոյ ճակատագիրը: Ֆրանսա պիտի ստանար Ալպանիան, Պոնան և Յունաստանը: Ռուսիա՝ Մոլտովիան, Վալաքիան և Պոկարիան: Իսկ Աւստրիոյ կը թողուէր Սերպիան ու Բուլղարիան, մինչեւ Սելանիկ երկնալով:

Այս բաժանումով Պոլիս Ռուսիոյ կը տրուէր, իսկ Նեղոցներու բանալիները Ֆրանսա իրեն կը վերապահէր, որու մասին կարելի չեղաւ կարգադրութեան գալ երկար ատեն:

Այս բաժանումը սակայն երբէ'ք չիրականացաւ:

Ռուսիա չորս տարի կռուեցաւ Թուրքիոյ դէմ, և ի վերջոյ, Պուլքէշի դաշնադրութեամբ (1812 Մայիս 28), Ռուսիա միայն Պեսարապիան իրեն կցեց, իսկ Մոլտովալաքիան վերադարձուց Թուրքիոյ:

Նոյն միջոցներուն էր, որ Պարսից Ֆաթիմի Շահը, իր Ապպաս Միրզա որդւոյն հրամայեց արշաւել Կովկաս և գրաւել Վրաստանն ու Ղարապաղը: Ապպաս Միրզա յանդուգն ու փառասէր էր, իսկ Ռուսերը՝ Եւրոպական ճակատներուն վրայ Նաբուլէօնի դէմ պատերազմով զբա-

ւոյն. Պատմ. Հայոց՝ Ա. Կատոր - Լեւոն ձերանեան

ղած բլլալով չի կարողացան ուշադրութիւն դարձնել այս կողմին, որով, Պարսից արքայորդին առանց մեծ դժուարութեան գրաւեց Ղարապաղը:

Ապա Միրզայի այս արշաւանքը առիթ տուաւ որ Հայ Մելիքները իրենց նայուածքները ուղղեն դէպի ազատարար Ռուսիան: Շուտով համաձայնութիւն գոյացաւ Մելիքներուն և Ջարին միջև: Կամաւորական գունդեր կազմուեցան, և ռուս զօրաց օգնութեամբ Պարսից բանակը ետ մղելով գրաւեցին Գանձակն ու Շուշին (1815):

Հայոց մէջ մեծ խանդավառութիւն յառաջ բերաւ այս յաջողութիւնը, սրտերու մէջ նոր յոյսեր ծնան:

Ջար Ալէքսանդր շատ զոհ մնաց Հայոց ցոյց տուած անձնուէր ծառայութիւններէն, և որպէսզի անոնց հայրենասիրական եռանդը շոյէ ու աւելի լաւ օգտուի, հետեւեալ յուսադրիչ Ուրբ. 2րդ ուղղեց Հայ ժողովուրդին:

Մեր ՍԻՐԵՑԵԱՆ ԵՒ ՀԱՆՈՍԱՐԻՄ ՀՊԱՏԱԿ ՀԱՄՈՐԻՆ ՀԱՅՈՅ ԱԶԳԻՆ որ կը բնակի վրաստանի մէջ, եւ զանկաւ բաղկացնող բոլոր դասակարգի անձերուն Մեր կայսերական շնորհները:

Վրաստանի սեր գլխաւոր հրամանատարի զեկուցումէն ճշմարիտ գոհունակութեամբ տեսանք մեր սրտին ախորժելի նոր վկայութիւն ա՛յն հաւատարիմ հպատակութեան ա՛յն երախտագիտական զգացումները՝ որոնցմով, վրաստանաբնակ Հայոց բոլոր հասարակութիւնը ոգեւորուած են դէպի մեր բարձր հովանաւորութիւնը եւ հայրական հոգատարութիւնը՝ անոնց, ինչպէս եւ այնտեղի բոլոր ժողովուրդներու բարեկեցութեան համար: Անոնք ապացուցին այս զգացումները բոլոր դէպքերու մէջ, հաստատուն հաւատարմութեան բազմատեսակ փորձերով: Անոնք ցոյց տուին օրինակելի հաստատամտութիւն եւ անձնուիրութիւն այն միջոցին՝ երբ թեթեւամտութիւնը եւ չարակամութիւնը իզուրկ՝ աշխատէին սասանեցնելու վրաստանի մէջ մեր հաստա-

տած խաղաղութիւնը, եւ անոնք, խռովայոյզ հանգամանքներու մէջ՝ մնացին հաստատ եւ անսասան, զոհելով իրենց ստացուածքը եւ բոլոր միջոցները, նոյն իսկ իրենց կեանքը: Երբեք չէր ծայրացուած եւ ի բարօրութիւն հասարակաց:

Վրաստանաբնակ ամբողջ Հայոց Ազգի եւ անոր բոլոր դասակարգերու այդպիսի ջերմեւանդութիւնը, անոնց ծառայութիւններն եւ մեծագործութիւնները մեր վրայ ախորժելի պարտականութիւնը կը դնեն վկայել ամբողջ աշխարհի առջեւ մեր դէպի անոնց ունեցած արդարացի երախտագիտութիւնը եւ բարեհաճութիւնը:

Թող պահուի այս վկայութիւնը, ի պատիւ եւ ի փառս անոնց — ՀԱՅՈՅ — եւ ի յիշատակ ապագայ սերունդներու:

Կը մնամք դէպի Մեր կայսերական բարեհաճ ողորմութեամբ,

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ Ա.

15 Սեպտեմբեր 1815

ՏԻՊԼԻՑ

Կայսերական այս հրապարակային վկայութիւնը աննկարագրելի խանդավառութիւն յառաջ բերաւ տառապեալ և փրկութեան ծարաւի համայն Հայ ժողովուրդին մէջ: Ամենուն աչքը դարձեալ Մոսկօֆեան Գահին էր դարձած, որ ահա այսպէս ամբողջ աշխարհի առջեւ կուգար կատարել տեսակ մը պաշտօնական « ՈՒՆՏ և ՎԼԿԱՅՈՒԹԻՒՆ » առ Ազգն Հայոց, ի փոխարէն այդ ժողովուրդին գերագոյն, անձնուէր և հաւատարիմ ծառայութեանց՝ Ռուսական կայսերական Գահին պանծացման և անոր զրօշակի յաղթական ծաւալման՝ բարբարոս և մահմետական երկիրներու վրայ:

Հակառակ որ Հայ ժողովուրդը քանիցս խաբուած էր Ռուսական մեծաշոյնդ խոստումներէն, այսու հանդերձ

յուսոյ կայծը չէր մարած, և մի շտ կ'երեւակայուէր, թէ օր մը, Հայ Ազգն ալ վերջապէս պիտի տիրանար իր ցանկացած Ա.ՉԱՏ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ, հոն ուռճանալով զարգանալու, հարստանալու, և իբրեւ քաղաքակրթեալ ու կազմակերպուած ազգ և պետութիւն՝ իր որոշ տեղը գրաւելու համար մարդկային ընկերութեան մէջ:

Բայց ի՞նչ հակասութիւն խօսքի և գործի: Հազիւ թէ Ռուսիա և Պարսկաստան 1815 Հոկտ. 25ին Կիւլիս-թանի մէջ կնքեցին հաշտութիւն և Ռուսիա տիրացաւ Հայ ժողովուրդի կտրիճ զաւակներուն արեամբ գնուած Ղարապաղի, Շուշիի և Գանձակի, Զարը, իր խոստումին բոլորովին հակառակ գործ տեսաւ: Ո՛չ միայն Հայ Մե-լիքները զրկեց իրենց կէս անկախ հայրենի ժառանգու-թիւններէն, այլ և, գրաւուած այդ երկիրներուն վրայ կառավարիչ կարգեց Հայոց վաղեմի թշնամի և Ղարա-պաղի նախկին բռնակալ Իպրահիմ խանը: Այս ապերախտ կարգադրութիւնը խոցեց Հայոց սիրտը: Քաղաքացի և գիւղացի ժողովուրդը՝ որ կը սարսափէր Իպրահիմի վը-րէժիսներէն, ստիպուեցաւ ուրիշ տեղ գաղթել, ճա-րակ չըլլալու համար անոր կեղեքումներուն:

Այսպէս վարձատրուեցան Ռուս Գահին հանդէպ Հայ ժողովուրդին ցոյց տուած անձնուէր ծառայութիւնները:

Իպրահիմ շուտով իր գոյնը դուրս տուաւ, ապստամ-բեցաւ, բայց սպաննուեցաւ: Յաջորդ կարգեցին անոր որդին՝ Մէհտի խանը, որ աւելի ճարպիկ փրթաւ, Պարս-կաստան անցաւ, և Յաթալի Շահին օգնութեամբ բանակ մը կազմելով սկսաւ Ռուսերը քշել Ղարապաղէն ու Տա-ղիստանէն: Այսպէս Մելիքները յուսախաբ եղան, և իրենց ցոյց տուած անձնուիրութեանց համար կորսնցուցին իս-լամ լսւծի տակ իսկ իրենց վայելած կիսանկախութիւնը:

Բայց Հայը, ազատութեան հեռանկարէն մտրակուած՝ պատրաստ էր միշտ զոհաբերուելու անոր սիրոյն:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը և Թրքահայոց վիճակը մինչեւ ժ.թ. Դարուն սկիզբը, ներքին անհամաձայնութիւններ. — Կրօնական վե-ճեր և պառակտում Հայոց մէջ. — Աւետիք Պատրիարք Եւդոկիացի, Յովհաննէս Կո-լոտ, Յակոբ Նալեան, Կաղզուանցի Զաքարիա, Համատանցի Յովհան-նէս Պատրիարքներ. — Միսի-թար Աբբա և իր Միաբա-նութիւնը,

— (օ) —

Ինչպէս մեր պատմութեան ներածութեան մէջ տե-սանք, Օսմանցոց Յաթիհ Սուլթան Մեհմէտ Բ. արքան Բիւզանդիոնի տիրելով վերջ տուաւ Արեւեան Կայսրու-թեան և այդ պատճառաւ կոչուեցաւ ՅԱԹԻՀ: Սուլ-թեան և այդ պատճառաւ կոչուեցաւ ՅԱԹԻՀ: յետոյ, խոհեմու-թանը Պոլիս իր յաղթական մուտքէն յետոյ, խոհեմու-թիւն սեպեց սիրաշահիլ ընդ ժողովուրդը, իր լուծը ա-նոնց տանելի ընելու համար: Ուստի, մասնաւոր ֆէր-մանով մը վերահաստատեց Յունաց Պոլսոյ ՏԻԵՉԵՏԱԿԵՆ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ և անոնց տուաւ կրօնական լայն առանձնաշնորհումներ:

Հինէն իվեր Պոլիս հաստատուած Հայ գաղութ մը կար, որ գլխաւորաբար կը բնակէր Ղալաթիոյ և շրջակայից մէջ: Թուրքերու օրով ալ, մայրաքաղաք եղող Էտիրնէի (որուն Սուլթան Սէլիմի հռչակաւոր և դեղակերտ մզկիթը Սարգիս գալֆա անուն Հայ մը շինած է), Մալկարայի, Ռոստոմիոյ և այլ քաղաքներու մէջ իբրեւ գործաւոր Հայաստանէն բերուած Հայերէ գաղութներ ևս կազմուած ըլլալով, Սուլթան Մեհմէտ ուզեց իր հովանիին տակ ապրող Հոյերուն վրայ եւս կրօնապետ մը կարգել: Ուստի, իր ամենամտերիմ բարեկամ և Պրուսայի Առաջնորդ Յովակիմ Եպիսկոպոսը Պոլիս հրաւիրելով Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարք կարգեց, և տուաւ Հայոց այն բոլոր իրաւոցնքները՝ ի՛նչ որ տուած էր Յոյն ժողովուրդին:

Ասկէ զատ, Սուլթանը խորհուրդ տուաւ Յովակիմ Սրբազանին՝ որ Հայերը գան հաստատուին Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ, և գլխաւորաբար Պոլիս ու շրջակայները, շէնցնելու և բազմամարդ դարձնելու համար աւելի քան յաւանք տուած այդ տեղերը:

Բիւզանդիոնի լոյս ափերը վաղուց ծանօթ էր Հայոց: Անոր հմայքը և Ֆաթիհի տուած ամէն կարգի դիւրութիւնները հրապուրեցին մեր ժողովուրդը, որով, Խրիմէն, Կարինէն Կեսարիայէն, Ակնէն, Սեբաստիայէն, Բալուէն, Եւդոկիայէն, Տրապիզոնէն, Սինոպէն և ուրիշ տեղերէ բազմաթիւ Հայեր եկան, հաստատուեցան Կ. Պոլիս, ինչպէս նաև ծովափնեայ ուրիշ քաղաքներ: Կ. Պոլսոյ Հայոց թիւը հետզհետէ ա՛յնքան շատեցաւ՝ որ մինչեւ քառորդ միլիոնի հասաւ:

Հայերը Պոլսոյ մէջ ի սկզբան վեց գլխաւոր թաղերու մէջ — Գում - Գաբու. Ենի - Գաբու, Սամաթիա, Պալատ, Թօփ - Գաբու, Խասգիւղ, նաև Ղալաթիա բնակեցան, յետոյ ցրուեցան ամէն կողմ:

Անիի կործանումէն յետոյ 70.000 Հայեր գաղթեցին Պոլիս և Փոքր-Ասիոյ զանազան քաղաքները: Անի քաղաքի իշխան և մեծամեծներէն շուրջ 70 ընտանիք, իրենց բոլոր հարստութեամբ Ակն քաղաքը հաստատուեցան, և ժամանակի ընթացքին անոնցմէ շատեր անցան Պոլիս, ուր դրամական գործաւորութեամբ զբաղելով, յաջողեցան Տէրութեան դրամական գործառնութիւնները հետզհետէ իրենց ձեռքին մէջ կեդրոնացնել: Հայոց այս գասակարգը պաշտպանութիւն գտաւ փաշաներէ ու եպարքոսներէ և մինչեւ իսկ Սուլթաններէ, ու կոչուեցան Աղա, Չելչիկ, Ամիրա: Շատ Հայեր ալ պետական պաշտօնի տիրացան:

Պոլիս ու ամբողջ Թուրքիա ծաղկեցաւ Հայոց վաճառականութեամբ, արհեստներով, ու հողագործութեամբ:

Ամենէն աւելի յառաջգիմեց ու ծաղկեցաւ Պոլսոյ Հայութիւնը: Եւ որովհետեւ Պոլիս Հայոց գլուխ ու կեդրոն կը համարուէր թէ՛ հարստութեամբ, թէ՛ հոծ Հայութեամբ և թէ՛ իբրեւ Պատրիարքանիստ ու պետութեան մայրաքաղաքը ըլլալուն, ժողովրդեան է՛ն զօրել տարրը կազմող Ամիրաները իրենց քմահաճոյքին համաձայն կը վարէին ազգային բոլոր գործերը, Պատրիարքներ վար կ'առնէին և ուրիշներ կը բազմեցնէին: Իրենց ուղած կրօնականները գաւառներու Առաջնորդ կ'ընտրէին, իրենց ազդեցութեան շնորհիւ՝ պետութեան վաւերացման կ'ենթարկէին այս ընտրութիւնները, իսկ իրենց ատելի եղողները պաշտօնէ կը ձգէին, ու մինչեւ իսկ աքսորել կուտային հեռաւոր տեղեր:

Այսպէս, 1461էն սկսեալ մինչեւ ԺԹ. Գաբու մուտքը, — գրեթէ 500 տարի — Պոլսոյ Պատրիարքական աթոռը բազմեցան աւելի քան 30 հոգեւորականներ:

Ահաւասիկ ընդհանուր ցանկը Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութեան աթոռ բազմողներուն, սկիզբէն մինչ ԺԹ. դարու մուտքը:

ԱԹՈՌ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆ

ԱՆՈՒՆ	ԾՆՆԴԱՎԱՅԲ	ՌՈՒՍԿԱՆ
Յովակիմ Եպիսկոպոս	Պրուսա	1861 - 78
Նիկողայոս »		1478 - 89
Կարապետ »		1489 - 09
Մարտիրոս »		1509 - 26
Գրիգոր »		1526 - 37
Աստուածատուր Վարդ.		1538 - 50
Ստեփաննոս Վրդ.		1550 - 61
Տիրատուր Կաթողիկոս Սսեցի		1561 - 63
Յակոբ Եպիսկ.		1563 - 73
Յովհաննէս »	Տիարպէքիր	1573 - 81
Թովմաս »	Գաղատիոյ	1581 - 87
Սարգիս »	Ուլնիոյ	1587 - 90
Տիրատուր Կաթողիկոս Սսեցի (Կրկին)		1596 - 99
Յովհաննէս »		1590 - 91
Ազարիա Կաթ.	Ջուղա	1591 - 92
Մելքիսեդեկ Կաթողիկոս Գառնեցի		1599 - 00
Յովհաննէս Խուլ	Պոլիս	1600 - 01
Գրիգոր Եպիսկոպոս Կեսարիա		1601 - 08
Յովհաննէս Խուլ (բ. անգամ)		1608 - 10
Գրիգոր Կեսարիա (բ. անգամ)		1611 - 21
Յովհաննէս Խուլ (գ. անգամ)		1622 - 23
Գրիգոր Կեսարիա (գ. անգամ)		1623 - 26
Չաքարիա Վանեցի		1926 - 31
Յովհաննէս Խուլ (դ. անգամ)		1631 - 36
Չաքարիա Վան Դարձեալ		1636 - 39
Դաւիթ Արեւելցի		1639 - 41
Կիրակոս »		1641 - 42
Խաչատուր (Մինտէրճի) Սեբաստիա,		1642 - 42
Դաւիթ (բ. անգամ)		1643 - 44

Թովմաս	Բերիա	1644 - 44
Դաւիթ	(գ. անգամ)	1644 - 50
Եղիազար	Այնթապ	1650 - 52
Յովհաննէս	Մուղնի	1652 - 57
Թովմաս	Բերիա (բ. անգամ)	1657 - 59
Մարտիրոս	Կաֆա	1659 - 60
Ղազար	Սեբաստիա	1660 - 63
Յովհաննէս	Թիւթիւնճեան	1663 - 64
Սարգիս	Թէքիրտաղ	1664 - 65
Յովհաննէս	Թիւթիւնճի, (Կրկին)	1665 - 67
Սարգիս	Թէքիրտաղ (Կրկին)	1667 - 70
Ստեփաննոս	Մեղրի	1670 - 74
Յովհաննէս « Թօփալ »	Ամասիա	1674 - 75
Անդրէաս « Ճեհեննեմ Վերտիվէնի »	Պոլիս	1675 - 76
Կարապետ « Գայսերլի Տէր Կրպո »		1776 - 79
Սարգիս « Էքմէքճի »		1679 - 80
Կարապետ « Տէր Կրպո (Դարձեալ)		1680 - 81
Թորոս Ստամպուլցի		1681 - 84
Կարապետ (երրորդ անգամ)		1681 - 84
Եփրեմ Ղափանցի		1684 - 86
Կարապետ — Զորրորդ անգամ —		1686 - 87
Թորոս Ստամպուլցի — Դարձեալ —		1687 - 88
Խաչատուր		1688 - 88
Կարապետ Կեսարացի (ե. անգամ)		1688 - 89
Մատթէոս »	Սարը մականուանեալ	1692 - 94
Եփրեմ Ղափանցի (Կրկին անգամ)		1694 - 98
Մելքիսեդեկ Սուպհի մականուանեալ		1698 - 99
Մխիթար Քիւրտիստանցի		1699 - 700
Մելքիսեդեկ Սուպհի Դարձեալ		1700 - 701
Եփրեմ Ղափանց երրորդ անգամ		1701 - 702
ԱիեՏիֆ ԵհիոկիւՍՅի		1702 - 703
Գալուստ Ամասիացի « Կայծակ »		1703 - 704

Ներսէս Պալաթցի	1704	704
Աւետիք Եւդոկիացի կրկին	1704	706
Մարտիրոս Երզնկացի « Քիւհանճի »	1706	706
Միքայէլ Խարբերդցի	1706	707
Սահակ Ապուհեցի	1707	707
Յովհաննէս Չմիւռնիացի	1707	707
Սահակ Ապուհեցի դարձեալ	1708	715
Յովհաննէս Գանձակեցի	1711-715	
Յովհաննէս Բաղիշեցի Կոլոտ	1715	741
Յակոբ Նալեան Չմարացի	1741	749
Պրոխորոն Սիլիսդրէցի	1749-49	
Մինաս Կաթողիկոս Ակն	1749-51	
Գէորգ Ղափան	1751-52	
Յակոբ Նալեան (կրկին)	1752-64	
Գրիգոր Պասմաճեան Պոլիս	1764-73	
Չաքարիա Փոգուզեան Կաղզուան	1773-80	
Յովհաննէս Համատան	1781-82	
Չաքարիա Բոգուզեան (կրկին)	1782-91	
Դանիէլ Սուրմառեցի	1799-1800	

— 0 —

Պատրիարքը պետական գանձին կը վճարէր տարեկան տուրք, անկէ՛կ'ոտանար Պատրիարքական աստիճան համարուող Կապայ կամ Խիլայ ըսուած հագուստը :

Այս երեք դարու շրջանին մէջ ժամանակ եղաւ, որ ամենէն շատ կաշառք տուողներ գրաւեցին պատրիարքական աթոռը: Ասոր համար ժողովուրդին մէջ խռովութիւն կը ծագէր, և ցոյցեր տեղի կ'ունենար: Ժէ, և ԺԸ-դարերու Թրքահայ պատմութիւնը լեցուն է նմանօրինակ դէպքերով:

Նախապէս Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գաղութ մը կաղմողները, Չելչպիներ ու Ամիրաներ կը վարէին ազգային գործերը՝ իրենց կամքին համաձայն: Գաւառներէն հետզհետէ մայրաքաղաք հաստատուող հայեր կարհամարհուէին ազգակից բնիկներէն իբրեւ արեւելքցի, դրսեցի, խըմպըլ, քէօյլիւ և այլն. ու երբէ՛ք չէին հանդուրժեր որ անոնք իրաւունք ունենան ազգային վարչական ու կրօնական գործերուն խառնուելու: Ամիրաներն ու Չելչպիները հարուստ էին և մեծ ազդեցութիւն ունէին պետութեան մօտ, որով, շատ դիւրաւ կրնային ճգմել կամ աքսորել տալ իրենց հակառակորդները:

Եկւորները հետզհետէ շատցան ու զօրացան. կազմեցին առեւտրական և արհեստապետական միութիւններ: Ազգային գործոց մասնակցելու պայքարը սաստկացաւ:

Ներքին այս պայքարները կարծես բաւական չէին, և ահա աւելի ծանր ու պառակտիչ դէպքեր եւս եկան ճնշել Ազգը և քայքայել անոր կենսունակութիւնը:

Պապերը, Ռուբինեանց թագաւորութեան շրջանէն սկսեալ գործի լծուած էին, Հայ ժողովուրդը Լուսաւորչական Մայր Եկեղեցիէն բաժնելով իրենց դահուն հպատակեցնելու համար, օգտուելով երկրին մէջ տիրող նըպաստաւոր պայմաններէն:

Այս նպատակաւ քանի քանի անգամներ նուիրակներ ու առաքելութիւններ ղրկուեցան Կիլիկիա, որոնք յաջողեցան խոշոր ճեղքուածք մը բանալ մեր ժողովուրդին մէջ, ու անկէ կարեւոր մաս մը գրաւել: Աւելի վերջերէ, իրենց կրօնական այս գործունէութիւնը Թուրքիւ մէջ պետական արդելքի չհանդիպելով, կաթողիկէ դանազան միաբանութիւններ ասպարէզ գտան, նոր թափով վերսկսելու իրենց մարդորսորդութեան գործը:

Նպաստաւոր յաջողութիւններէ սիրտ առնելով, Կղեմէս Ը. Պապը, Սրեւելքի մէջ իր գործունէութիւնը աւել

Ներսէս Պալաթցի	1704	704
Աւետիք Եւդոկիացի կրկին	1704	706
Մարտիրոս Երզնկացի « Քիւհանճի »	1706	706
Միքայէլ Խարբերդցի	1706	707
Սահակ Ապուհեցի	1707	707
Յովհաննէս Չմիւռնիացի	1707	707
Սահակ Ապուհեցի դարձեալ	1708	715
Յովհաննէս Գանձակեցի	1714-715	
Յովհաննէս Բաղիշեցի կոլոտ	1715	741
Յակոբ Նալեան Չմարացի	1741	749
Պրոխորոն Սիլիսդրէցի	1749	49
Մինաս Կաթողիկոս Ակն	1749	51
Գէորգ Ղափան	1751	52
Յակոբ Նալեան (կրկին)	1752	64
Գրիգոր Պատմաճեան Պոլիս	1764	73
Չաքարիա Փոգոզեան Կաղզուան	1773	80
Յովհաննէս Համատան	1781	82
Չաքարիա Բոգոզեան (կրկին)	1782	91
Դանիէլ Սուրմառեցի	1799	1800

— 0 —

Պատրիարքը պետական գանձին կը վճարէր տարեկան տուրք, անկէ՛կ' ոտանար Պատրիարքական աստիճան համարուող Կապայ կամ Խիլայ ըսուած հագուստը :

Այս երեք դարու շրջանին մէջ ժամանակ եղաւ, որ ամենէն շատ կաշառք տուողներ գրաւեցին պատրիարքական աթոռը : Ասոր համար ժողովուրդին մէջ խռովութիւն կը ծագէր, և ցոյցեր տեղի կ'ունենար : Ժէ, և ԺԼ՝ դարերու թրքահայ պատմութիւնը լեցուն է նմանօրի՛ դակ դէպքերով :

Նախապէս Կոստանյնուպոլսոյ մէջ գաղութ մը կազմողները, Ձեւէպիններ ու Ամիրաններ կը վարէին ազգային գործերը՝ իրենց կամքին համաձայն : Գաւառներէն հետըզհետէ մայրաքաղաք հաստատուող հայեր կարհամարհուէին ազգակից բնիկներէն իբրեւ արեւելքցի, դրսեցի, խըմպըլ, քէօյլիւ և այլն. ու երբէ՛ք չէին հանդուրժեր որ անոնք իրաւունք ունենան ազգային վարչական ու կրօնական գործերուն խառնուելու : Ամիրաններն ու Ձեւէպինները հարուստ էին և մեծ ազդեցութիւն ունէին պետութեան մօտ, որով, շատ դիւրաւ կրնային ճգմել կամ աքսորել տալ իրենց հակառակորդները :

Եկւորները հետզհետէ շատցան ու զօրացան. կազմեցին առեւտրական և արհեստագետական միութիւններ : Ազգային գործոց մասնակցելու պայքարը սաստկացաւ :

Ներքին այս պայքարները կարծես բաւական չէին, և ահա աւելի ծանր ու պառակտիչ դէպքեր եւս եկան ճնշել Ազգը և քայքայել անոր կենսունակութիւնը :

Պապերը, Ռուբինեանց թագաւորութեան շրջանէն սկսեալ գործի լծուած էին, Հայ ժողովուրդը Լուսաւորչական Մայր Եկեղեցիէն բաժնելով իրենց դահուն հպատակեցնելու համար, օգտուելով երկրին մէջ տիրող նըպաստաւոր պայմաններէն :

Այս նպատակաւ քանի քանի անգամներ նուիրակներն ու առաքելութիւններ ղրկուեցան Կիլիկիա, որոնք յաջողեցան խոշոր ճեղքուածք մը բանալ մեր ժողովուրդին մէջ, ու անկէ կարելոր մաս մը գրաւել : Աւելի վերջերը, իրենց կրօնական այս գործունէութիւնը թուրքիւ մէջ պետական արդելքի Հանդիպելով, կաթողիկէ գանազան միաբանութիւններ ասպարէզ գտան, նոր թափով վերսկսելու իրենց մարդորսորդութեան գործը :

Նպաստաւոր յաջողութիւններէ սիրտ առնելով, Կղեմէս Ը. Պապը, Արեւելքի մէջ իր գործունէութիւնը ա՛լ

աւելի հաստատ հիմերու վրայ դնելու համար 1597 թ. հիմնեց «**ՀԱԻԱՏՈՅ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ**»-ը, և որով 1627 ին, Գրիգոր ԺԵ. Պապին ջանքերով եւս աւելցուեց «**ՀԱԻԱՏՈՅ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԴՊՐՈՅ**»-ով աւելի զօրացուեցաւ Այդ բրորականտային գործունէութեան յառաջապահները եղան Յիսուսեան - Ժեզուիթ - կոչուած կրօնաւորները։

Ասոնց հետ միեւնոյն ատեն ծնունդ առին նաեւ ուրիշ Միաբանութիւններ. ինչպէս «Գաբուչինեան», «Տօմինիկեան», «Օգոստինեան», «Կարմեղեան» եայլն, որոնք տարածուեցան Հայաստանի, Կովկասի, Պարսկաստանի, Թուրքիոյ բոլոր անկիւնները. բացին կրօնական դպրոցներ, և սկսան ձրի կրթութիւն տարածել ուսման ծարաւը բրիստոնեայ ժողովրդոց մէջ, ջամբելով նաեւ Կաթողիկոսի կրօնի բոլոր հիմնական վարդապետութիւնները։

Ժեզուիթները, 1668 ին յաջողեցաւ նկարնոյ մէջ հաստատուիլ և հետզհետէ կազմել Կաթողիկ հայ համայնք մը։ Բաժնուող հայերը կ'սկսին խորթ նայիլ իրենց արեւմտ կիցներուն, և նոյն իսկ կը զգուշանան շփում ունենալէ։

Ժեզուիթները Պարսկաստանի մէջ իրենց ձեռք բերած յաջողութիւններէն, ինչպէս նաեւ Պարսից լուծէն Հայոց ազատութեան ի խնդիր, Եւրոպիոյ Կաթողիկ պետութիւններու եկեղեցիներու միացման առաջարկին՝ Իսթաթէլ Օրիի և Յակոբ Զուղայեցի Կաթողիկոսի կողմէ գտած ընդունելութենէն քաջալերուելով, ջանացին իրենց ազդեցութեան ներքեւ առնել Ս. Էջմիածինը, որպէսզի, շատ կարճ շրջանի մը մէջ ամբողջ Հայութիւնը կարենան Կաթողիկացնել։

Պապականութեան առաքեալները չէին բաղխած ո՛չ մէկ արգելքի՝ Լուսաւորչական կղերին կողմէ։

Ուստի, իրենց ազդեցիկներէն ԳԱԲՐԻՅԷԼ ՇԻՆՈՆ վարդապետը Պարսից Շահին հրովարտակով, Երեւան գալով կը հիմնէ առաջին հայ Կաթողիկ եկեղեցին։

Մայր Աթոռոյ Միաբանները չեն կրնար մարսել Ժեզուիթներու այս յանդգնութիւնը, կը զայրանան, և յարձակելով Կաթողիկ ժամուն վրայ, քարուքանդ կընեն զայն, և քարոզիչ Դաբրիէլ Շինոնը բռնելով խուցի մը կը բանտարկեն (1668)։

Շինոն կը մեռնի բանտին մէջ 1684 ին։

Թէև Շահ Ապպասի հրովարտակով ուրիշ վարդապետներ կերթան Երեւան, և զանազան հրապուրիչ ու խափուսիկ միջոցներով կուզեն իրենց սկսած գործը տեւականացնել, բայց, Լուսաւորչական կրօնաւորաց ահեղ պայքարէն պարտուած և յուսահատ՝ կը լքեն Երեւանի իրենց բրորականտան։ Նոյնը եղաւ նոր Զուղայի մէջ, ուր Հայերը քանդեցին Կաթողիկ նոր եկեղեցին։

Կաթողիկ բրորականտային ամենէն նպատաւոր միջավայրը Պոլիս եղաւ։ Հայ կղերէն մաս մը միացաւ Կաթողիկներուն, և ահա սկսան ազգամիջեան կրօնական հալածանքները։

Կաթողիկութեան դէմ բացուած պայքարին մէջ նըշանաւոր եղած է ԵԻԴՈՅԻԱՅԻ ԱԻԵՏԻՔ ՊԱՏՐԻԱՐԿ Պրդեո վարդապետ երբ Պոլիս կուգայ, իր քարոզութիւններով մեծ ժողովրդականութիւն կը գտնէ։ Իր համբաւը իսլամ իւլէմաներու մէջ իսկ կը տարածուի, և նոյն ատենուան Շէջիւ-Իիւ - ԻՍԼԱՄ էֆէնտին յաճախ ճաշի կը հրաւիրէ Տէր Աւետիք վարդապետը, և կ'սքանչանայ անոր իմաստութեան և արթնամտութեան վրայ։

Ժողովուրդին փափաքին վրայ Աւետիք Վրդ. կընտրուի ԹՈՒՐԳԻՈՅ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿ (1702)։

Երբ Աւետիք պատրիարք զահ բազմեցաւ՝ ամէն կցովէ շնորհաւորական այցելութիւններ եղան իրեն-
Ֆրանս. դեսպան Մ. ՖէրիՕԼ և Գաբուշիններու պետ.
ու Պապին Նուիրակ ՀԱՅՐ ՀԱԿԻՆԹՈՍ ևս եկան շնոր-
հաւորել զայն: Խօսակցութեան ընթացքին այնքան
զմայլեցան անոր մտքի կարողութեան վրայ՝ որ խոս-
տացան օգնել իրեն՝ դադրեցնելու համար կրօնական երկ-
պառակութիւնը:

Աւետիք Պատրիարք ո՛չ միայն յաջողեցաւ իր հօ-
տէն փախչողները վերադարձնել, այլ և, պապանծեցնել
հակահայ մեղադրանքներն ու բամբասանքները:

Այս յաջողութիւնը կաթողիկ կրօնաւորներուն քունը
փախցուց, որոնք դարձեալ գործի լծուեցան: Նոյն մի-
ջոցին, 25.000 Եփեսիցիներ ապստամբելով, Սուլթան
Մուսթաֆան զահրնկէց ըրին, ու անոր տեղ զահ բարձ-
րացուցին Սուլթան Մեհմէտը: Օգտուելով այս փոփո-
խութենէն, Եւրոպական կաթողիկ դեսպաններ՝ Օսման,
եան կառավարութեան ղեմելով, Աւետիքի հրաժարումն
ու աքսորուիլը պահանջեցին: Աւետիք պատրիարք ձեռ-
բակալուեցաւ, ու զահրնկէց ըլլալով Եփեսի Գուլէի բան-
տին մէջ բանտարկուեցաւ:

Անակնկալ այս դէպքը »ուզեց Պոլսահայութիւնը,
որ ոտքի ելաւ, և պահանջեց իր սիրելի պատրիարքը:
Լատինները կաշառելոր կառավարական պաշտօնեաները,
աքսորել տուին բազմաթիւ պարաղլուխներ, կարծելով
թէ պիտի կրնան այս կերպով վախ ազդել ժողովրդեան
որ ստիպեալ հրաժարի Աւետիք վարդապետը վերստին
պատրիարք ընելու իր պահանջումէն:

Հայ ժողովուրդը աւելի կը բորբոքի, ու մեծ բազ-
մութեամբ մը կը դիմէ Եպարգոսին, և անոր կը մատու-
ցանէ բազմաստորագիր բողոք մը, որով կը յայտնէ թէ
Աւետիք վրդ. Ազգին և Տէրութեան հաւատարիմ ու սի-

րելի պատրիարքն է, և տեղի ունեցող բոլոր խռովու-
թիւնները արդիւնք են կաթողիկ բրոբականտին և օտար
զրգուլթիւններու: Եպարգոսը քննելով խնդիրը իրաւացի
կը գտնէ: և Աւետիքը կրկին զահ կը բազմեցնէ (1704):

Մեծ կ'ըլլայ տառապեալ Հայ ժողովուրդին ցնծու-
թիւնը՝ իր սրիելի Պատրիարքին վերադարձը տեսնելով:

Դեսպան ՖէրիՕլ և Հայր Հակինթոս կրկին կ'այցե-
լեն Աւետիքի: Պատրիարքը սիրով կ'ընդունի իր զոյգ մը
անգուլթ թշնամիները, և ներողամտութեամբ տողորեալ
պատշաժ հիւրասիրութիւնը ընելով խիստ ամօթապարտ
ձգեց զանոնք:

Պահ մը դադրեցան վէճերը, սակայն, թշնամիները
զադտնօրէն ամէն ջանք թափեցին և վերջապէս Բ. Դը-
րան միջոցաւ թենետոս կղզին աքսորել տուին Հայոց
պերճաբան և անվեհեր Պատրիարքը, որ երկրորդ անգամ
հազիւ 15 ամիս պաշտօն վարեց:

Սուր ՄԱՏԹԵՈՍ կաթողիկոսը և Աւետիքի յաջորդ
ՄԱՐՏԻՐՈՍ Պատրիարք, որոնք կաթողիկութեան շատա-
զովորներ և Աւետիքի ալ թշնամի էին, Շէյխ-Իւլ-Իսլամի
մօտ սոսկալի զրպարտութիւններ ըրին անոր մասին, և
պահանջեցին որ Աւետիք գլխատուի թենետոսի մէջ:

Շէյխ-Իւլ-Իսլամը երբ մերժեց անոնց խնդրանքը, ա-
նոնք ղեմեցին Ֆրանսայի դեսպանին, որ ճար մը գտնէ
Տէր Աւետիքը Ֆրանսա փախցնելու և Պապին ձեռքով
սպաննել տալու այդ ոխերիմ թշնամին:

Բոլորը միաբանելով կը յաջողին կաշառել Սուլթա-
նին աւագ պաշտօնեան (Րէյիս էֆէնտի), որ հրաման
կուտայ Ֆրանսացւոց իրենց նաւով Տէր Աւետիքը վեր-
ջընել զադտնապէս թենետոս կղզիէն. և ինչ որ կուզեն
ընեն զայն, միայն Օսմ. Տէրութեան սահմաններէն դուրս
պէտք է ընեն:

Այսպէս, կաթողիկութեան յարած, և «Տէօնմէ» կամ

«Ագթարմա» կոչուած Հայ բարձրաստիճան կղերէն մէկ քանիին, ինչպէս և Հայ Եկեղեցիէն ուծացած կարգ մը իշխանաւորներու գաղտնի դաւադրութեամբ ու գործակցութեամբ, Ֆրանսացիք առեւանգեցին Թենետոս աքսորեալ ՀԱՅՈՅ ԵՐԿԱԹԷ ՊԱՏՐԻԱՐԺը և Մարսիլիա տաւրին, ուր ատեն մը շղթայակապ պահեցին, բայց, երբ Հայ ժողովուրդը իրազեկ եղաւ ճշմարտութեան և ծովածաւալ բազմութեամբ Սուլթան Մեհմէտ կայսեր դիմելով ամբողջ անցած դարձածը պատմելով արդարութիւն և իրենց սիրելի Պատրիարքին ողջամբ վերադարձուիլը խնդրեցին, կաթողիկ կրօնաւորները անմիջապէս Աւետիքը փոխադրեցին Նորմանտիոյ մօտ վանք մը, ուր հինգ տարի պահեցին: Յետոյ տանին Բարիզի նշանաւոր ՊԱՍԹԻՅԷԼ ըստած բանտը, ուր Հայոց խեղճ և դժբաղդ հոգևոր պետը 10 ամիս տանջալից և անհանգոյս լինելու կեանք մը պարտադրօրէն շնչելէ վերջ, իր հոգին կ'աւանդէ, 1711 Յուլիս 21ին:

Հայ ժողովուրդին և անոր գլխաւորներուն բոլոր փնտռտուքներն անօգուտ մնանին(1):

* * *

Աւետիքի վերադարձէն յուսահատ Հայք, Կ: Պոլսոյ Պատրիարք ընտրեցին Մշոյ Ս. Կարապետ կանքի ներհուն միաբաններէն ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈԼՈՏ ՎԱՐԴ.ը. որ Պոլիս հասնելով անմիջապէս կըսկսի պատրիարքական կարչական գործոց կազմակերպութեան: Վերջ կը դնէ կաշառակերութեան, և կը հետամտի ժողովուրդի խաղաղութեան և կիրքերու հանդարտումին:

1.—Մեր Պատմագրական Մատենաշարի Ե. հրատարակուածինը պիտի կազմէ ԵԻԳՈԿԻԱՅԻ ԱԻԵՏԻՔ ՊԱՏՐԻԱՐԺը Լ. Ճ.

Նորընտիր Պատրիարք Յովհաննէս Կոլոտ, հազիւ 57 տարեկան էր, իր պերճաբանութեամբ և ազգօգուտ գործունէութեամբ շատ քիչ ժամանակի մէջ ազգին սիրելին դարձաւ: Աւետիք՝ Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը իր Աթոռին միացուցած էր: Կոլոտ ջնջեց այս միացումը, և Երուսաղէմի Պատրիարք կարգեց իր միաբան ընկերներէն՝ Բաղիշու Շիրվան գիւղացի և Տարօնոյ Սուրբ Կաթապետ վանքի Վանահայր Գրիգոր ՎՐԴ.ը (1713-1749), և անոր պաշտօնը արքունի հրովարտակով հաստատել տուաւ: Այս կերպով երկու Աթոռներն ալ մտան բարեկարգութեան շաւղին մէջ, երկու ազգասէր, սիրակցորդ և միաբան Պատրիարքներու շնորհիւ:

Երուսաղէմի Հայոց Վանքը 300 քսակ (մէկ քսակը 300 արծաթ դուրուշ էր) պարտք ունէր: Գրիգոր Պատրիարք ուխտեց Վանքը ազատել այս պարտքէն: Վիզէն երկաթ շղթայ կախեց, և Կ. Պոլիս երթալով Հորս տաւրի մնաց հոն, ուր Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի աջակցութեամբ բարեսէր ազգայիններէ առատ նուէրներ ըստացաւ, որոնցմով ո'չ միայն Վանքին պարտքը վճարեց, այլ և Հալէպի ու Եփրատի մէջ հասոյթաբեր կալուածներ ապահովեց ի նպաստ Վանքին:

Գրիգոր՝ ՇՂԹԱՅԱԿԻՐ կոչուեցաւ:

Յովհ. Կոլոտ շատ կը ցաւէր Հայ կղերին տգիտութեան վրայ, որոյ պատճառաւ ծնունդ կ'առնէին հակառակութիւններ ընդդէմ կաթողիկ կղերին, որոնք բարձր ուսում առած և պատրաստուած հոգեւորականներ էին, և կը ջանային օգտուիլ մերիներուն տգիտութենէն:

Իբրեւ դարման, Իւսկիւտարի մէջ հիմնեց ԴՊՐՈՑ-ԸՆԾԱՅԱՐԱՆ մը, ուր սկսան ուսանիլ բազմաթիւ աշակերտներ: Հաստատեց ՏՊԱՐԱՆ մը, և հրատարակել տրուաւ բազմաթիւ գիրքեր: Ասկէ գատ, Լատիններէնի և Հայերէնի հմուտ Տէր Ղուկաս Վարդապետ Աբրահամեանը

«Քնն. Պատմ. Հայոց» Ա. հատոր. Լեւոն ձերախեան

իր մօտ հրաւիրելով, անոր թարգմանել և հրատարակել տուաւ Կովոտի փիլիսոփայական գործերէն Ֆիզիքսն, Մէթֆիզիքսն, Լօժիքսն, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ Ը, ԳԻՐՔ ԿԵՆԴԱՆԵԱՅ ԵՒ ՄԵՌԵԼՈՅ Ը, Ինչպէս նաև Սկոթի ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻԻՆ Ը :

Կաթոլիկ կղերի արտաբերած այս գանձերէն օգտուել ջանալով հանդերձ, երբէ՛ք հալածանք չի հանեց օտար կղերին դէմ, այլ ջանաց հաշա ապրիլ անոնց հետ, թէև ասոր համար ամբաստանեցին զինքը թէ՛ կը ձգտի Պապականութիւնը ներմուծել Հայոց մէջ :

Կոլոտի ջանքերով հիմնուած Ընծայարանէն դուրս եկան կարող աշակերտներ, ինչպէս՝ Յակոբ Նալեան, որ յետոյ եղաւ Պատրիարք, Սահակ Վրդ. ԱՀԱԳԻՆ մականունանեալ, Գրիգոր Վրդ. ԽՈՒԶԻ, Սարգիս Վրդ. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, և այլն :

Այս կըթասէր և շինարար Պատրիարքի ջանքերով նորոգուեցան Ղալաթիոյ Ս. Գր. Լուսաւորիչ, Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ, Իւոկիւաարի Ս. Կարապետ, Օրթագիւղի Ս. Աստուածածին և Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցիները :

Յովհաննէո Կոլոտ 23 տարի Խաղաղութեամբ կառավարեց ազգը, — ինչ որ կ'ապացուցանէ իր վարչային անվիճելի կարողութիւնը —, և վախճանեցաւ 1741 ին։ Մարմինը ամփոփուեցաւ իր նորոգել տուած Ղալաթիոյ Ս. Գր. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ բակին մէջ։ Վրան կանգնուած է մարմարեայ շիրիմ մը :

* * *

Կոլոտի յաջորդեց իր աշակերտը՝ ՆԱԼԵԱՆ ՅԱԿՈՒՐ, որ կը շարունակէ իր նախորդին խոհական ընթացքը՝ Ժեզուիթները անոր թոյլատու ընթացքէն օգտուելով :

գրգռեցին ամբօխը Պատրիարքին դէմ։ Ժողովուրդը մեծ բազմութեամբ յարձակեցաւ Պատրիարքարանի վրայ, և Նալեանը զահրնկէց ըրաւ (1748) :

Օսմանեան կառավարութիւնը երբէ՛ք չէր միջամտեր տեղի ունեցող կրօնական այս վէճերուն։ Բայց տեսնելով որ, օտար բրոբականտը ծանր գրգռութիւններ յառաջացուցած է իր խաղաղ և հաւատարիմ հպատակ Հայ ժողովուրդին մէջ, մինչեւ իսկ Տէրութեան մէկ պաշտօնատունը համարուող Պատրիարքարանի վրայ յարձակելով իրենց գիտնական ու խոհեմասէր Պատրիարքը բռնութեամբ գահազուրկ ընելու աստիճան կը սկսի արգելիչ միջոցներ ձեռք առնել, օտար կրօնաւորաց յարաճուն և խռովայոյզ գործունէութեանց դէմ։ Ոյժ կուտայ Լուսաւորչական Հայոց և անոնց պետերուն, որ անվախօրէն հալածանք հանեն օտար կրօնաւորաց դէմ, և աշխատին խափանել ազգին մէջ ծագած երկուութիւնն ու անմիաբանութիւնը :

Նալեանի յաջորդեց Պրոխորոն Սիլիստրէցի, որ քանի մը ամիսէն հրաժարեցաւ, և որուն յաջորդեց Մինաս Ալինցի։ Երկու տարի վերջ կը նստի Գէորգ Ղափանցի, որուն կը յաջորդէ կրկին Նալեան :

Եկող գացող այս Պատրիարքները ամէն ջանք թափեցին, բայց ի գուր, երկպառակութիւնը աւելի սուսուկացաւ։ Կառավարութիւնը չուզեց ճանչնալ կաթոլիկ Հայերը՝ իբրեւ ուրոյն հասարակութիւն, որոնց հոգեւոր պէտքերը կը հոգային Ժեզուիթ կրօնաւորները :

Կաղզուանցի ՉԱՔԱՐԻՍ, և Համատանցի ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Պատրիարքներու բոլոր ջանքերը ապարդիւն անցան և չկարողացան Մայրենի եկեղեցւոյ ծոցը դարձնել դաւանափոխ ազգայինները, որոնք Եւրոպական կաթոլիկ պետութեանց աջակցութենէն քաջալերուելով, կը ձգտէին ունենալ առանձին Պատրիարք և վարչութիւն :

Համատանցիին յաջորդեց դարձեալ կաղզուանցի, որ մինչեւ իր մահը (1799) մնաց Պատր. Աթոռին վրայ, և հալածանքը չի դադրեցաւ գոյութիւն ունենալէ:

Կաղզուանցիի յաջորդեց Ս. Էջմիածնայ Պոլսոյ նուիրակ Դանիէլ Եպիսկոպոս Սուրմառեցի, որ հազիւ տարի մը պաշտօնավարեց, և Արղութեանցի յաջորդ Դաւիթ Դ. Խնեղէթցիի մահէն վերջ, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուեցաւ (1804):

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

Այս բոլոր եկող ու գացող Պատրիարքներու և ազգային կարեւոր դէմքերու կողմէ միութեան և համերաշխութեան համար թափուած ճիգերը ապարդիւն մնացած էին: Յայտնի էր, որ Հայ ժողովուրդը բաւական տուժած էր այս ներքին կրօնական երկպառակութիւններէն, որ փոխուած էր թունալից ատելութեան մը:

Այս անտանելի և անվերջանալի վիճակը տեսնելով, երկու կողմերէն ալ բանիբուն և խոհական ազգայիններ միջոց մը կը փնտռեն համերաշխութիւն մը գոյացնելով վերջ տալու համար ազգամիջեան այս կնճիռին:

Եւ այդ առիթը կը հասնի ինքնին:

ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՐՁ.— Ս. Երուսաղէմի Թէոֆիլոս Գ. ՎԱՆԵՅԻ (1799 - 1819) Պատրիարքի օրով, 1808 ին, Սուրբ Յարութեան հոյակապ տաճարը հրոյ ճարակ եղաւ: Վերաշինութեան ատեն, Յոյները Դամասկոսի կուսակալին և ազդեցիկ Արաբներու միջոցով, ամէն ճիգ թափեցին որպէսզի Հայերը զրկեն Ս. Յարութիւն տաճարին մէջ ունեցած իրենց իրաւունքէն:

Այս անակնկալ դէպքը վրդովեց բոլոր Հայութիւնը,

առանց խտրութեան Լուսաւորչականի և Կաթողիկի:

Հայ երկու յարանուանութեանց գլխաւորները, կրօնական թէ աշխարհական, ժողով կը գումարեն, և իբրեւ մէկ մարդ ու զանգուած, Տէրութեան մօտ աղդու բողոք կը բարձրացնեն Յունաց այս անիրաւ յափշտակութեան դէմ: Դատ ու դատաստան տեղի կ'ունենայ, և արդարադատ — ԱՏԼԻ — կոչեցեալ Սուլթան ՄԱՀՄՈՒՏ Բ. արքան, մասնաւոր հրովարտելով կը հաստատէ Ս. Տեղեաց վրայ Հայոց ունեցած վաղեմի իրաւութիւնները, զոր էՕՄԷՐ ԽԱԼԻՖԱՆ Երուսաղէմը գրաւելէն յետոյ (657 թուին Քրիստոսի, որ ատեն Հայերը ունեցան իրենց առանձին Պատրիարքը, Աբրահամ Ա.), տուած էր Հայ Ազգին: Միւսինը ըրած էր նաև Օսմանցաց ԵՄԱՆՈՒՉ ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԵԼԻՄ արքան, երբ Եգիպտացիներէն գրաւեց Երուսաղէմը, 1317 թուին:

Այս յաջողութիւնը, ուրախութիւն պատճառեց բոլորին, և առիթ մը եղաւ որ միաբանութեան ու համերաշխութեան մը գալու փորձեր սկսին:

Բաբերդցի Չամաշըճեան Յովհ. Պատրիարքի (1802-1815) օրով տեղի ունեցան այդ հորհրդակցական ժողովները, ուր քննուեցան աստուածաբանական և ծիսական ելոյթներ և կարելի եղաւ համաձայնութիւն մը գոյացնել սակայն, գոլէժական ոչ-հայ կաթողիկ վարդապետներու զանազան խանգարիչ միջոցները արգելք հանդիսացան ազգամիջեան այս միութեան, որ այսպէս, վիժեցաւ և մեծ ցաւ պատճառեց Հայ ժողովուրդին:

Հայ կաթողիկէները՝ որ իրենց կարգ մը հոգևոր պէտքերը կը հոգային զոլէժական և Ժեղովիթ կրօնականներու միջոցաւ, միացած կը մնային դեռ Մայրենի Եկեղեցիին՝ կարգ մը ծիսական արարողութեանց մէջ, մինչ օտար կաթողիկ կղերը կ'ուզէր բոլորովին հեռացնել զանոնք այդ ծէսերէն ալ և կապել պապականին:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՓՈՐՁ.— Առաջին անյաջողութենէն ետք միութեան երկրորդ փորձը տեղի ունեցաւ 1816 17 ին:

Այս փորձին նախաձեռնարկ եղան Մխիթարեան Հայրերը, որոնք կը բաղձային Հայ կաթողիկոսները չի հեռացնել Մայրենի Եկեղեցիէն, և կ'ուզէին ապացուցանել պապական պետերուն թէ՛ Հայ Եկեղեցին բոլորովին չէ շեղած իր Ուղղափառութենէն. և թէ ճշմարիտ քննութիւն մը և համերաշխելու փափաքը պիտի արդարացընէր այս տեսակէտը:

Եւ որպէսզի այս կէտը ճշդէ՛, Հայր Մ. Վ. Չամչեան ՎԱՀԱՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ անունով գիրք մը գրեց, որով բացայայտօրէն կ'ապացուցանէր թէ Հայաստանեայց Եկեղեցին ուղղափառ է, և հերետիկոսական կամ հերձուածող չէ՛:

Այս պատուական գրութեան ձեռագիրը բնագիրը գուլթական վարդապետ մը գողցաւ և ղրկեց Հռովմայ Պապին: Մխիթարեան Միաբանութիւնը ամբաստանուեցաւ թէ սրտով և հոգիով պապական չէ՛, այլ՝ երեսանց:

Մխիթարեանք ստիպուեցան ապացուցանել իրենց կաթողիկոսութիւնը և պաշտպանել միութեան գաղափարը: Ասկէ զատ, բաղձալի միութիւնը կարելի ընելու համար, գուլթական վարդապետներն ալ հրաւիրեցին մասնակցիլ խօսակցութիւններուն:

Եղան ժողովներ, զիջողութիւններ, բայց ընդունայն: Վիժեցան այս փորձերն ալ, որովհետեւ կաթողիկ կղերք չէր բաղձար Հայ կաթողիկ ժողովուրդին կամքին ընդառաջել, վասնզի, արտաքին ազգակներ և քաղաքական խնդիրներ կը հետապնդուէին օտարներու կողմէ: Յրանխնդիրներ կը հետապնդուէին օտարներու կողմէ: Յրանխաքիթ թեւակութեան իրաւունք ստացած էին թուրքիոյ կաթողիկոսներուն վրայ, իսկ Ռուսիա, միւսնոյն իրաւունքը ձեռք բերած էր թուրքիոյ օրթոտոքո և Հայ ժողովրդոց վրայ: ՍՈՒՐԲ ԶԻՆԱԿՅՈՒԹԻԻՆ մը կազմուած էր Ռուսիայ, Բրուսիոյ և Աւստրիոյ միջեւ՝ ընդդէմ թուրքիոյ:

Այս բոլոր օտար ազգակները զիրար կը խաչաձեւէին, մինչ Հայ ժողովուրդը՝ մատնուած ներքին կրօնական և պառակտիչ վէճերու, չէր կրնար վճռական քայլ մը առնել ձերբազատուելու համար այլ քայքայիչ վէճերէն:

Ամիրաներն ալ երկու մասի բաժնուած էին, Մէկ մասը համակիր էր կաթողիկոսութեան, իսկ միւս գորաւոր մասը հաւատարիմ մնալով Մայրենի Եկեղեցոյ, հակառակ դիրք բռնած էր:

Միութեան այս երկրորդ փորձն ալ վիժեցաւ:

—o— | —o—

ՄԽԻԹԱՐ ԱՅԲԱՅ ԵՒ ԻՐ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻԻՆ.— Մխիթար ծնած է Սեբաստիա, 1676 Փետրուար 7 ին, և աւագանի անուամբ կոչուած էր Մանուկ:

Մանուկ կը դաստիարակուի երկու բարեպաշտ կիսերու խնամքին աակ, և փոքր հասակին մէջ մասնաւոր սէր կը տածէ կրօնաւորութեան և Ս. Գրոց ուսման:

Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքին մէջ Մանուկ ձեռնադրուեցաւ Սարկաւագ, և տարիէ մը աւելի հոն Ս. Գրոց ուսմամբ պարապելէ վերջ, պատեհութիւն մը զինքը մըր ղեց ղէպի Ս. Էջմիածին: Անկէ անցաւ Սեւանայ վանք, բայց անապատի կեանքէն չախորժելով գնաց Երեւան, և իր ծննդավայրը դառնալու առնէ, Հասան-Քալէի Սուրբ Աստուածածնի վանահօր խնդրանքին վրայ դասատուի պաշտօն վարեց վանքին մէջ: Այդ շրջանին պապական կրօնը բաւական ծաւալած էր Կարնոյ նահանգին մէջ, և Մխիթար յարաբերութիւն հաստատելով երբեմն Հռովմայի հետ, անկէ հմայուեցաւ: Պապին հզօրութեան, վատիկանի պալատին և բազմաթիւ Տաճարներու շքեղութեան ու վեհութեան մասին իր ստացած տեղեկութիւններն ալ մեծապէս ազդեցին իր վրայ:

Նին գրաբար կատարեալ քերականութիւնը կազմեց, ինչ պէս նաև երկհատոր Հայոց Պատմութիւնը, որ սկիզբէն մինչև 1784 թուականը կը հասնի:

Հ. Ղ. Ինճիճեան հրատարակեց Հնախօսութիւն Հայոց և Աշխարհագրութիւն Հայոց գիրքերը:

Մեծանուն բանաստեղծ և գրագէտ Հ. Ղ. Ալիշէն հրատարակեց Սիսուան, Այրարատ և Սիւնիք անուամբ երկերը, որոնցմով կը նկարագրէ այդ երկիրները:

Հ. Գ. Զարբհանէիան գրեց Պատմութիւն Հայ Դպրութեան անուն երկհատոր ուսումնասիրութիւնը:

Մխիթարեանք կրօնական տարակարծութեամբ մը երկու մասի բաժնուեցան, որով, բաժնուող մասը 1775ին անցաւ Թրիէսդէ, և Մարիա Թերէզա Աւստրիոյ թագուհիին աջակցութեամբ հոն հաստատեց իր մենաստանը: Ասոնք 1811ին փոխադրուեցան Վիէննա, և հոն հիմնեցին դպրոց, տպարան մատենադարան և թանգարան:

Վիէննայի Մխիթարեան Հայրերն ալ գրական բոլոր ճիւղերուն մէջ ալ նշանաւոր հանդիսացած են: Նշանաւոր է Հ. Ա. Այտընեանի ֆերականութիւն Հայ աշխարհիկ լեզուի ֆրանական ուսումնասիրութիւնը:

Վենետիկեանք կը հրատարակեն ԲԱՉՄԱՎԷՊ ամսագիրը, իսկ Վիէննականք՝ ՀԱՆԴԵՅՈՒ ԱՄՍՕՐԵԱՅՆ, գրական, գիտական և այլ ճոխ բովանդակութեամբ մը:

Զոյգ Միաբանութիւններն ալ մեծ ծառայութիւններ մատուցած են և կը մատուցանեն դեռ Հայ լեզուի և գրականութեան, և իրենց վարժարաններով ալ կը դաստիարակեն բազմաթիւ հայ ուսանողներ:

Մեր միւս հատորներուն մէջ կրկին պիտի խօսինք Մխիթարեանց վրայ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Յարութիւն Ամիրայ Պէգճեան.— Տիւզեան գերդաստանի գլխուն պայթած մեծ փորձանքը.— Համերաշխումի երրորդ ամուլ փորձը:

Կարսէն Պոլիս գաղթելով, Կէտիկ Փաշայի մէջ կը տաւադործութեամբ զբաղող Պէգճի Պօղոս աղայի որդին էր Յարութիւն Պէգճեան, որ ծնած է 1771 Ապրիլ 10ին:

Յարութիւն՝ որ քիչ շատ կարգալ-գրել սովորած էր, նախապէս զբաղեցաւ մետաքսավաճառութեամբ, որու պատճառաւ կոչուեցաւ ԳԱՉԱՉ ԱՐԹԻՆ: Յետոյ ժամանակ մը Տիւզեաններու մօտ ծառայեց իբր գործակատար և մեծ համբաւ շահեցաւ իբր հաւատարիմ, ուղղամիտ և իմաստուն մարդ:

Տիւզեան Յովհաննէս Չելէպիի մահէն վերջ, անոր երկու որդիքը՝ Գրիգոր և Սարգիս Չելէպիներ, իրենց բոլոր ձեռնարկներուն մէջ խորհրդակից կընեն Արթինը:

Տիւզեանները կը վարէին արքունի փողերանոցին տեսչութիւնը: Պէգճեան կը տեսնէ որ, բոլոր պաշտօնեաները զեղի կեանք մը կը վարեն, կողոպտելով փողերանոցին հասոյթները, և ի վնաս Տիւզեան եղբարց:

Ուշի ուշով ինդիրը քննելէ վերջ, Պէգճեան իրողութիւնը իր պետերուն կը յայտնէ, բացատրելով թէ՛ փողերանոցի այս վիճակը կրնայ պատճառ ըլլալ իրենց անկումին և փճացումին:

Գրիգոր և Սարգիս Չելչպիները տարսափմամբ կը լսեն այս իրողութիւնը, և փողերանոցին գործերը դադարեցնելով Պէզճեանի լայն իրաւասութեամբ պաշտօն կուտան՝ որ ուզածին պէս կառավարէ փողերանոցը, և մինչեւ մէկ տարի ամէն բան կարգի գնէ:

Պէզճեանի անունը և պաշտօնը կը խրտչեցնէ փողերանոցի բոլոր պաշտօնեաները, որոնք, ըմբռնելով իրենց գլխուն գալիքը, և հասկնալով թէ այլեւս պիտի չկարենան շարունակել իրենց նախկին զեղիս ու շուայլ կեանքը, կը բողոքեն: Ասոնց կը միանայ նաև Գրիգոր և Սարգիս Չելչպիներու հօրեղբորորդին՝ Մկրտիչ Չելչպի, որ բարկութեամբ անոնց երեսին կը պօռայ՝

— Միակ հայ մը. և ա՛ն ալ Պէզճեանը, չի՛ կրնար այդ տեսակ բարեկարգութիւն մը կատարել, միթէ մենք ա՛յնքան անճարակ ենք, որ պիտի չկարենանք անհրաժեշտ դարմանը տանիլ:

Տիւզեան երկու եղբայրները, իրենց ազգականին այս խօսքերուն վրայ ետ կ'առնեն իրենց որոշումը:

Յարուծիւն պէզճեան, որ սրտովին կը ցանկար իր տէրերը փրկել վաղահաս վտանքէ մը, երբ անոնց այս վերջին որոշումը կիմանայ՝ չուզէր պատասխանատու ըլլալ, ուստի, հրաժարելով իր պաշտօնէն՝ կ'ստանայ իր բարւոք գործունէութեան պաշտօնական վկայագիրը:

Սուլթան Մահմուտի ամենասիրելի խորհրդականն էրէն Հալէթ էֆէնտի, իր բարեկամ խայրուլլահ էֆէնտին փողերանոցի վերատեսուչ կը կարգէ:

Նոր վերատեսուչը ցասումով կը ղիտէ Տիւզեաններու փարթամ կեանքը, զոր կը վարէին շնորհիւ փողերանոցին:

Խայրուլլահ էֆէնտի, Սուլթանէն հրամանագիր հանելով փողերանոցին հաշիւները քննել կ'ուտայ, որմէ կը յայտնուի թէ փողերանոցը խիստ գէշ վիճակ մը ունի:

ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ԱՄԻՐԱՅ ՊԵՋՃԵԱՆ

Ազգային մեծ և անզուգական բարերար

Արքունի հրամանաւ, 1819 Օգոստոս 29 ին փողերանոցին մէջ կը բանտարկուին Գրիգոր և Սարգիս Չելչպիք. Օգոստոս 31 ին Միքայէլ Չելչպին, իր քեռայրը՝ Յովհաննէս Ալիքսանեան, Տիւզեան Մկրտիչ Չելչպի, և քեռայրը՝ Յովսէփ Չելչպի Ազնաւոր:

Այս բանտարկեալները կը բռնադատուին ստորագրելու թէ Տիւզեանները պարտական են արքունի գանձին:

Երեք Չելչպիները կ'ստորագրեն, բայց, Ազնաւորեան կը մերժէ ստորագրել, և իսկոյն շղթայի կը զարնուի:

Երկու օր վերջ, Սեպ. 2 ին, արքունի հրամանով փողերանոցին բոլոր պաշտօնեաները, գործակալները, միջնորդները, Չելչպիներուն ազգականները, այր թէ կին, կը ձերբակալուին: Այրերը կը ղրկուին բանտ, իսկ, կին ու մանուկները՝ Գում Գաբուի Ազգ. Պատրիարքարան կը փոխադրուին:

Ասկէ զատ, սոյն բոլոր բանտարկեալներուն բնակարանները կը կնքուին, և ոստիկաններու հսկողութեան կը յանձնուին:

Ահ ու սարսափ կը տիրէ Հայ ժողովուրդին մէջ՝ ի տես այս անակնկալ հալածանքին: Ո՛չ ոք կը համարձակի հետաքրքրուիլ այս խնդրով:

Յարութիւն Պէզճեան սաստիկ կը տխրի, վասնզի, ինք գուշակած էր արդէն այս վտանգը, և զգուշացուցած՝ Տիւղեանները, որ այսպիսի փափուկ ժամանակի մէջ, այսպիսի մեծ ու փափուկ գործի մը համար որքա՛ն զգոյշ ու հեռատես ըլլալ պէտք էր, կասկածի ու նախանձի տեղի չտալո՞ւ համար. մինչև փոքրեանոցի պաշտօնեաները, տեսուչ ու վարիչները, բացէ ի բաց զեղիս ու շոյլ կեանք մը կը վարէին, նախանձը շարժելով նոյն իսկ կայսերական Սահմանիին, և պետութեան բարձր պաշտօնատարներուն, որոնք խեթիւ կը նայէին հպատակ Հայերուն, որոնք յառաջդիմութեան, շոյլ և իշխանարու ա՛յսքան յառաջդիմութեան, շոյլ և իշխանարու կան կեանքին: Ճակտի քրտինքով, կամ արդար վաստակով իսի պէտք էր այդքան աչքի զարնող շոյլութիւններ ընել, ու պատուհաս բերել իրենց գլխուն:

Գազազ Արթին իզուր կը ճգնէր օգնութեան միջոց մը փնտռել, և ազատել իր բարերարները:

Փոքրեանոցին հաշիւներուն մէջ իրենց զեղծումներով ամբաստանուած և մահուան դատապարտուած ԳՐԻԳՈՐ և ՍԱՐԳԻՍ ՏԻԻՉԵԱՆ ԶԵԼԵՊԻՆԵՐԸ 1813 չորս. 2 ի Շաբաթ օր, առտուան ժամը տասնութիւն կը կախն Պապը Հիւմայունի մէջ, իսկ ՄԻՔԱՅԷԼ ԶԵԼԵՊԻՆ ալ, Եէնի-Գիւղի իր ծովեզերեայ փառաւար և շքեղ տպարանքին պատուհանէն կը կախն ի մեծ սարսափ ժողովուրդին:

Այս դժբաղդներուն մարմինները կը յանձնուին Ազգային Պատրիարքարան, որ կը թաղէ դանոնք Գուրու-Զէշմէի իրենց ընտանեկան դամբարանին մէջ: միւս բանտարկեալները կ'աքսորուին Անատոլիոյ իւրերը:

Արքունի հրամանաւ, Տիւղեան գերդաստանի տունիւրը կը գրաւուին իրենց բոլոր ինչքերով:

Ինչքերու գրաւումի առէն կը տեսնուի որ այդ տուններուն մէջ, մասնաւոր սենեակներ կան իբրեւ աղօթատեղի, ինչպէս և զանազան կրօն: պատկերներ, զարդեր, զգեստներ ու սեղան:

Կառավարութիւնը քննութեամբ կ'ստուգէ որ, Տիւղեանները, ինչպէս և կարգ մը Հայեր, չէին ճանչնար Հայոց Պատրիարքին իրաւասութիւնը, և պապականութեան յարելով անշատ ու գաղտնի կրօն, արարողութիւններ կը կատարէին իրենց տուններուն մէջ:

Այս պարագան առիթ կ'ըլլայ որ կառավարութիւնը աւելի խստացնէ իր հալածանքը օտար բրոքականտի հետեւող, ու Ազգէն անշատուիլ փորձողներուն դէմ:

Կառավարութիւնը հրաման կ'ընէ Հայոց Պատրիարքին՝ որ ամէն գնով առաջին առնէ կրօնական այս բաժանումին, վասնզի, բոլոր Հայերու կրօնապետ միայն Հայոց Պատրիարքը կը ճանաչէ, որ Բ. ԴՐԱՆ առջեւ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ Է ամբողջ Ազգին համար:

Նոյն առէնի Հայոց Պատրիարքն էր ԱՐԻՐԱՆՈՒ ՊՈԼՍԵՑԻ ՊՕՂՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (1815-1823):

*
*
*

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԵՐԲՈՐԴ ՓՈՐՁԸ.— Պօղոս Պատրիարք իր մօտ կը հրաւիրէ Հայ Լուսաւորչական և Հայ Հոգիմէական երեւելիները, ու անոնց կը հաղորդէ կայսերական այս հրամանը:

Սկսան միութեան փորձերը: Երկուստեք կը համա-
ձայնին որ, գիտնականներէ յանձնախումբ մը կազմով
միութեան պայմանները ուսումնասիրելու պաշտօնով,
որուն բերած տեղեկագիրը ընդհանուր ժողովի մը մէջ
կը վաւերացուի:

Երեք ամիս կը տեւեն յանձնաժողովին քննութիւն-
ները, երբեմն Պէզճեան Յարութիւնի Եէնի Գաբուի ծո-
վեզերեայ ապարանքին մէջ, և երբեմն ալ Պալեան Գրի-
գոր Ամիրայի ապարանքը:

Փոխադարձ զիջողութիւններու շնորհիւ կարելի կըլ-
լայ ՀԱՄԱԶԱՅՆԱԳԻՐԸ պատրաստել:

ՄԻՈՒԹԵԱՆ այս ՀԱՄԱԶԱՅՆԱԳԻՐԸ վաւերացնելու
համար, Պօղոս Պատրիարք¹⁸²⁰ Ապրիլ 18ին Մայր Եկե-
ղեցոյ մէջ փառաւոր հանդէս մը տալով ընդհ. ժողովի
կը հրաւիրէ Լուսաւորչական ու Կաթողիկ մեծամեծներն
և կղերք: Քանի մը կաթողիկացած վարդապետներ վե-
ղար ու փիլոն կ'ստանան Պօղոս Պատրիարքէն, որ բոլոր
ժողովրդեան կը բացատրէ միութեան համաձայնագրոյ
պարունակութիւնը ու կը հրաւիրէ բոլորը՝ ստորագրել
այդ համաձայնագիրը:

Բոլոր ներկաները կ'ստորագրեն:

Ցնծութիւն և ուրախութիւն աննկարագրելի կըլլայ
ժողովուրդին մէջ: Օրերով իրարու փոխադարձ հանդէս
ու խնճոյքներ կը սարքուին:

Նոյն տարուայ Մայիս 17ին կը հրատարակուի գըր-
քոյկ մը, ԴՐԱԽԷՐ ՍԻՐՈՅ անուամբ, և Գր. Լուսաւորչի
պատկերով, որով, հրաւէր կ'ուղղուէր հեռացող Հայոց
վերադառնալ Մայրենի Եկեղեցոյ ծոցը:

Սակայն, աւա՛ղ, որ այս միութիւնը շատ կարճ
կեանք մը կ'ունենայ:

Ժողովրդեան մեծագոյն մասին մէջ ծայր կ'ուտայ
դժգոհութեան ալիք մը՝ Պօղոս Պատրիարքին դէմ, ամ-

բաստանելով զայն, որ ինքն իր գլխուն, կրօնա-դաւա-
նական խնդիրներ քննելու իրաւունք չունէր, և մի'այն
Հայոց վեհ. Կաթ. ի նախագահութեամբ գումարուած
Եկեղ. Ընդհանուր ժողով մը կրնար ձեռնհասօրէն վճիռ
արձակել:

Միւս կողմէ բրոքականտի Լատին վարդապետները
խիստ դժգոհ մնացին այս միութենէն. ասոնց միացած
էին Անգարացի մոլեռանդ կաթողիկ Հայերը:

Այս կերպով ՄԻՈՒԹԵԱՆ դէմ դաւեր սկսան:

Նոյն միջոցին, ըստ Համաձայնագրին, 1820 Յու-
լիս 12ին, Պօղոս Պատրիարք, Մայր Եկեղեցոյ մէջ կը
կատարէ ՎԵՐՍՍԻՆ ՕԾՄԱՆ ԻԻՂԻ օրհնութիւնը, և լո-
ւոր եկեղեցիներուն կը ղրկէ, հրամայելով որ ըստ փա-
փաքողաց վերջին օծում կատարեն:

Այս օծումն ու հրահանգը աւելի մեծ անպատեհու-
թիւն մը կ'ստեղծեն Լատին կրօնաւորներուն համար, ո-
րոնք բուն թափով յառաջ կը տանին իրենց զրգո-
թիւնները ժողովուրդին մէջ՝ ընդդէմ միութեան:

Գոլէժական ԳՈՒՅԻԱՆԹԻ անուամբ կրօնաւոր մը,
կը համոզէ Անգարացի միամիտ և մոլեռանդ կաթողիկ
Հայ մը, և անոր տալով իր ձեռքը անցած բազմաթիւ
Հրաւէր Սիրոյ գրքոյկները որոնց վրայ Ս. Լուսա-
ւորչի պատկերին տեղ Պապին պատկերը փակցուցեր էր,
կը թելադրէ զայն երթալ գրգռել հայ խանութպանները
ընդդէմ միութեան:

Մոլեռանդ Անգարացին Լուսաւորչական ձեւանալով,
կը շրջի շուկաները, ու խանութէ խանութ մտնելով
Լուսաւորչական Հայերու ցոյց կուտայ գրքոյկները,
կը գրգռէ զանոնք ըսելով, — «Հայեր, ի՛նչ կեցեր էք,
տեսէ՛ք, մեր Պատրիարքը կաթողիկ է եղեր, Ֆրանկա-
ցեր է, ելէք հաւաքուցէ՛ք, երթանք բողոքել թէ մենք
Լուսաւորչի՛ զաւակներ ենք և ո՛չ թէ Պապին...»:

«Քնն. Պատմ. Հայոց» Ա. Կատոր - Լեւոն ձեռագրեան

Բազմաթիւ Հայ խանութպաններ, որոնց մեծ մասը կեսարացի արհեստաւորներ, իրար կ'անցնին, և յաջորդ կիւրակի, ահագին բազմութեամբ կը դիմեն Պատրիարքանիստ Մայր Եկեղեցին, և կ'սկսին ցոյց կատարել, պողալ, կանչել: Կը պահանջեն որ Պօղոս Պատրիարք գայ, և բացատրութիւն տայ իր արարքներու մասին, և հանդարտեցնէ գալթակղեալ ժողովուրդին միտքը:

Պատրիարքարան գտնուող քանի մը բարձրաստիճան հոգեւորականներ իզուր կը փորձեն հանդարտեցնել ժողովուրդը: Ծովածաւալ ցուցարարները տեսնելով որ Պատրիարքը չի հաճիր երեւնալ, ու բացատրութիւն տալ, բռնութեան կը դիմեն և յարձակելով Պատրիարքարանի վրայ, կը կոտորեն դռները, ջարդ ու փշուր կը ընեն պատուհանները, և կը խուժեն ներս. սակայն, ո՛չ ոք կը գտնեն հոն:

Պօղոս Պատրիարք, գուշակելով իր գլխուն գալիքը, յաջողած էր փախչիլ, ու դրացի թուրքի մը տունը ապաստանիլ:

Այս մեծ անակնկալը, և ժողովրդային իրարանցումը պատճառ կըլլան որ կառավարական զօրքը միջամրտէ, և արիւն հոսի:

Արիւնալի այս բաղխումին մէջ կը վերաւորուին բազմաթիւ անձեր:

Զօրքը կը շրջապատէ Պատրիարքարանը, և կը յաջողի ցրուել ժողովուրդը: Կը ձերբակալուին բազմաթիւ ցուցարարներ, և անոնց գլխաւորները մահուան կը դատապարտուին:

1820 Սեպտ. 18 ին (չին Տօմար) — Խաչվերացի տօնին Շաբաթ երեկոյ, — մինչ Մայր Եկեղեցւոյ մէջ ԼՈՅՍ ԶՈՒՍԹԻՐԹԻՐ կ'երգուէր, դուրսը, եկեղեցւոյ մայր դրան առջեւ կը գլխատուի ՍԱԳԱՆԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ԱՄԻՐԱՆ: Սամաթիա, իր սրճարանին առջեւ ԳԻՆԵՊԱՆ ՏԷ-

ԼԻ ՊԱՂՏՍՍԱՐ աղան. Տիվան Եօլու, Զեմպէրլի Թաշի առջեւ կը գլխատուի կեսարացի Յակոբ աղան. Սուլթան Պայազլիտի մօտ, Բարմազ Գաբու ըստած տեղը կը կախուի Ագարիա անուն պատանին:

Իսկ մնացեալ ցուցարարներէն շատերը, որոնց մէջ էր նաեւ Յարութիւն Պէղճեան, կ'աքսորուին Անատոլիոյ զանազան կողմերը:

Ահա ա'յսպէս, միութեան երրորդ փորձն ալ կը վիժի, օտար և Հայ դաւաճան ձեռքերու միջոցաւ, որոնք պատճառ կ'ըլլան բազմաթիւ անմեղ Հայերու մահուան կամ աքսորին:

Այս արդիւնքը կը յուզէ բոլոր Հայերը անխտիր:

Դաւաճան և կեղծ սարկաւազը, որ նոյնպէս բռնատարկուած էր, իր վախէն իսլամական կրօնը կ'ընդունի, և այսպիսով կը յաջողի ճողոպրիլ ծանր պատիժէ, ու ազատ կ'արձակուի արգելարանէն, անշուշտ քաջ գիտնալով, որ վրիժառու ձեռք մը պիտի չուշանար իր դաւաճանի և մատնիչի արդար վարձատրութիւնը տալ իրեն:

Այս մահապատիժներն ու աքսորները ամենուն վախազդեցին: Կը փնտռուէր միջոց մը, որպէս զի, միանգամ ընդ միշտ վերջ տրուէր այս յոյժ ցաւալի և քանդիչ երկպառակութեանց:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

—(o)—

ԱՊՊԱՍ ՄԻՐՉԱՅԻ արշաւանքը.— ՌՈՒՍ-ՊԱՐ-
ՍԻԿ պատերազմը.— ՆԵՐՍԷՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՅԻ,
Հայոց ազատագրութեան խնդիրը և Հայ-
կական կամաւորագունդին յաղթական
պատերազմները.— Ռուսիա դարձ-
եալ կը գրծէ իր խոստումը:

Ինչպէս ասկէ առաջ տեսանք, 1815 ին, Կիւլիստանի
դաշնադրութեամբ, Ապպաս Միրզա հրաժարած էր Ղա-
րապաղէն ու Գանձակէն:

Ապպաս Միրզա, այս հաշտութիւնը լուր գինագուլ մը
նկատելով, կը պատրաստուէր վերագրաւել իր կորսնցու-
ցած երկիրները:

Երեւանի Սէրտար Հասան, և իր եղբայրը Հիւսէյին
Խաները կ'իշխէին Արարատեան Նահանգին վրայ:

Փառասէր և մեծանուն Ապպաս Միրզա, 1826 Յու-
լիսին, մեծ զօրութեամբ յանկարծ յարձակեցաւ Ռու-
սաց վրայ: Անակնկալ այս խուժումին դիմադրելու ան-
պատրաստ գտնուող Ռուսերը ստիպուեցան Նահանջել,
որով, Պարսկական խոշոր բանակը պաշարմամբ գրաւեց
ԳԱՆՁԱԿԸ, պաշարեց ՇՈՒՇԻՆ, և ընդարձակ հողեր յաղ-
թականներուն ձեռքը անցան:

Հայ ժողովուրդը փոթորկեցաւ: Ազատութեան յոյսն
ու գաղափարը կրկին ծնունդ առին բոլոր՝ սրտերուն և
միտքերուն մէջ:

Մեծանուն ՆԵՐՍԷՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՅԻ, Հայրենասէրն
Որ գլուխ կանգնեցաւ Հայկ. ազատագրական շարժման

Ռուս Կայսերական Գահը բազմող ՆԻԺՈՒՍ Ա. Չար
արդէն ծրագրած էր դէպի Միջերկրական և ՍԵԻ ԾՈՎ
տարածուիլ, և առիթ կը փնտռէր: Ապպաս Միրզայի ա-
նակնկալ այս յարձակման վրայ, Չարը ընդհանուր զօ-
րաշարժ հրատարակեց, և հրամայեց կովկասեան բանա-
կին, որ անմիջապէս հակաշարձակման սկսի, կարելի ե-
ղած ուժգնութեամբ պատժելու համար Պարսկական այս
յանդգնութիւնը:

Միւս կողմէ, հանգուցեալ երկայնաբազուն Յովսէփ
Արղութեանց Կաթողիկոսի « ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ » մը ծրագիրն ու գաղափարը իրա-
գործելու ջանասիրութեամբ, Թիֆլիսի Հայոց Առաջնորդ
ՆԵՐՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՅԻ, գլուխ կը կանգ-
նի ազատագրական հոր պայքարի մը: Ա՛ն, կը տեսակցի

Նորին վեհափառութիւն Նիքօլա Կայսեր հետ, և անոր հաւանութեամբ ու խրախուսանքով, ԲՈՎԱՆԴԱԿ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ԿՈԶ մը կ'ուղղէ, հրաւիրելով զանոնք ապստամբութեան և կռուի, Հայկական Գաւառներու ազատագրումին համար:

Ներսէս Աշտարակեցի այդ կոչով կ'ըսէր.

« Արիացէ՛ք, Հայե՛ր, և մի՛ վախնաք, : Ահա ժամանակ, երբ ամէնքդ վերածնելով ձեր մէջ ձեր նախնեաց սխրագործութիւնները, միաբանութեամբ պիտի քաջաւերէք զիրար, ըսելով, — Մենք քաջութեամբ և առանց դաւաճանելու, Հայրենիքին, ու այսպիսով ժառանգենք մեր նախնեաց պանծալի անունն ու փառքը :

« Բոցավառուեցէք արիութեամբ, և զիմադրեցէք մեր թշնամեաց բոլոր խորամանկութիւններուն և աւագակութիւններուն: Դիմադրեցէ՛ք, կամ Ռուսաց զօրքերուն միացած, և կամ ուրիշ կերպ: Եւ եթէ հարկ լինի, մի՛ խնայէք ձեր արեան վերջին կաթիլը: Աստուածային շնորհը, և Ռուսիոյ Օգոստափառ Խնքնակալին ողորմաց ուշադրութիւնը պսակներ կը հիւսեն թէ՛ ձեզ, և թէ՛ բոլոր ձեր համազգեաց »:

Ներսէս Աշտարակեցի որքան խորագէտ, նոյնքան և ազգասէր, քաղաքագէտ, և մանաւանդ ռազմավար անձ էր: Կրնանք զայն իրաւամբ կոչել ԵՐԿՐՈՐԴ ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՍԿՈՆԵԱՆ մը:

Հայոց այս շարժումը կը զուգադիպէր նաեւ Յուսկան ապստամբութեան, և որու մասին պիտի խօսինք մեր յաջորդ գլխուն մէջ:

Աշտարակեցիի կոչին վրայ բռնկեցաւ Արարատեան Հայոց Աշխարհը: Պայթեցաւ հակապարսիկ ապստամբութիւն: Ամէն կողմ, անկանոն և հերոսական կռիւներ ծայր տուին:

Թիֆլիսի մէջ կազմուեցան կամաւորական գունդեր: Ներսէս Աշտարակեցի՝ Հայրենեաց Ոգին է այդ օրերուն: Անոր ռազմաշունչ և հայրենասէր ճառերը կ'արձագանգեն ամէն կողմ, և Հայ կտրիճներ գունդագունդ կը դիմեն Թիֆլիս, կամաւորական շարքերը խտացնելու, երթալ փրկելու համար Արարատեան Հայրենի Աշխարհը:

Մեծ է խանդավառութիւնը, և անբացատրելի Հայ ժողովուրդին ազատագրական յոյսով ոգեւորումը: Կարճ ժամանակի մէջ, ի Թիֆլիս, կազմուեցաւ Հայ կամաւորներու զօրագունդը: 1827 Մարտ 30 ին — արշաւանքէն երեք օր առաջ —, Թիֆլիսի մէկ հրապարակին վրայ, փայլուն զօրահանդէս մը կատարուեցաւ: Հայկական 10.000 նոց զօրագունդը տողանց մը կատարեց իր պետին՝ Ներսէս Աշտարակեցիի առաջնորդութեամբ, որ վեղար ի գլուխ, մէկ ձեռքը խաչ ու միւսը սուր, հրպարտօրէն կը յառաջանար, բազմամբոխ ժողովուրդին ընդ մէջէն:

Ամէն կողմէ կեցցէ՛ներ օդը թնդացուցին, և աւելի ոգեւորեցին Հայ կտրիճները: Հոգեւորական զօրապետը ազդու ճառ մը խօսելով Հայ զինուորներուն, Հայրենիքին փրկութեան գաղափարով դիւթեց բոլորը:

Զօրքը, նուագախումբի ոգևորիչ մանակցութեամբ, յաղթական օրէն անցաւ իր պետին առջեւէն: Ալեփառ և հայրենասէր Աշտարակեցին յուզմունքով կը դիտէ իր քաջերուն խանդավառ դէմքերը, և մահը անարգող անոնց հայրենասիրութիւնը, ու կը պոռայ.

— Ապրի՛ք, գաւակներս: Մինչ հրահրուած զօրքերը կը գոռան: — Կեցցէ՛, մեր պաշտելի Սրբազանը:

Այս զօրանցքէն երեք օր յետոյ, Թիֆլիսի Հայոց Մայր Եկեղեցիին մէջ տեղի ունեցաւ Հայկ. զօրագնդին

դրօշակին օծման հանդէսը, հազարաւոր բազմութեան ներկայութեան: Նոյն օրն իսկ Հայկ. զօրագունդին մէջ ցրուեցին կովկասեան բանակին ընդհ. հրամանատար զօրավար Պասկեւիչի մէկ շրջաբերականը, որ Հայ ժողովուրդին ու այ կամաւորներու ուղղած իր խօսքերը կը վերջացնէր սա՛պէս,

« Հա՛յեր,

« Ձեր եռանդը արժանաւորապէս վարձատրուած է: Մեծ կայսեր ողորմած աչքը դարձած է զէպի ձեզ: Դուք կ'ունենաք ձեր դրօշակի տակ սեփական զօրագունդեր: Ձեզի շնորհուած է զէնք, որպէսզի ատով օգնութեան հասնիք ձեր ճնշուած եղբայրներուն, ապահովութիւն տաք ձեր ընտանիքներուն, և գրաւելով կայսերական շնորհները, պաշտպան հանդիսանաք ձեր Հայրենիքին: »

1827 Մայիս 17 ին, Հայկ. բանակը ճամբայ ելաւ զէպի ճակատ, ամէն կողմէ Հայ ժողովուրդի քաջալերանքին, ու եղբայրական խանդավառ ընդունելութեանց արժանանալով:

Հայոց ազատագրական շարժումը արձագանգ գտաւ ամբողջ կովկաս, ի և մա՛նաւանդ Արարատեան գաւառի Հայութեան մէջ: Բոլոր հայրենասէր ու կտրիճ երիտասարդութիւնը ուրախութեամբ դիմեց զէնքի: Ահա՛ նշանաւոր կղերական մը եւս, ՄԱՆՈՒՇԱՐԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ որ փակեղն ու վեղարը նետած, հագուած է պարզ գիւղացիի մը պէս, և զինուած ոտքէն մինչեւ գլուխը, նստած սպիտակ նժոյգին վրայ, սուր ի ձեռին, կ'առաջնորդէ 300 հոգինոց Հայկեան բանակ մը, և անդադար կը կռուի, ու անխնայ կը հալածէ Պարսից հեծելագօրքը: Այդ արիասիրտ Սրբազանը, արծուի նման կը հասնի Շամշատին, Սեւանայ շրջաններուն ապրս-

տամբ և հայակու թիւրքաց վրայ, և զանոնք Հարաչար կը պատժէ: Գրիգոր Եպիսկոպոս ուժէ և խելքէ վեր, կորով և անընկճելի տրիութիւն ցոյց տալուն համար, « Տէ՛լի Քէ՛շի՛ճ » կոչեցին զայն:

Մանուշարեան Սրբազանի քաջագործութիւններուն համբաւը մինչեւ Նիքսլա Ա. Չարին ակննջը հասաւ:

Կովկասեան բանակի մէկ զօրաբաժնին հրամանատար կարգուած էր Հայազգի զօր. իշխան Մատաթեանը, որ 2.000 հոգինոց իր բանակով, և « Տէ՛լի Քէ՛շի՛ճ » բանակին հետ միացած, Շամքօր գետակի մօտ Հարաչար պարտութեան մատնեց Պարսկական 13.000-նոց բանակ մը, որ, ռազմադաշտին վրայ 2.000 դիակ թորով նահան, ջեց: Իշխան Մատաթեան փառաւոր կերպով Գանձակ ջեց: Գաղաքին Հայութիւնը, իր կղերով, խաչով ու մտաւ: Քաղաքին Հայութիւնը, իր կղերով, խաչով ու մտաւ: Քաղաքին Հայութիւնը, իր կղերով, խաչով ու մտաւ: Քաղաքին Հայութիւնը, իր կղերով, խաչով ու մտաւ:

Ընդունեց Հայազգի յաղթականները: Ընդունեց Հայազգի յաղթականները: Ընդունեց Հայազգի յաղթականները: Ընդունեց Հայազգի յաղթականները:

Ընդհ. հրամանատար զօր. ՊԱՍԿԵԻԻՉ, Հայ կամաւորներով ուժեղացած, գրաւեց Էջմիածինը, ու պաշարեց Երեւանը:

Ապապս Միրզա հասաւ Արարատ, Եւրոպական սիս-տէմով կազմակերպուած իր բանակով պաշարեց Սուրբ Էջմիածինը, ու սկսաւ ոմբակոծել Վանքը (1827, Օգոս. 15): Հայ կամաւորական բանակը, առաջնորդութեամբ Ռուս զօր. ԿՐՍՍՈՎՍԿԻԻ և ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏՆԱՐԱԿԵՑԻԻ տոնելով, մտաւ Ս. Էջմիածին:

Աննկարագրելի եղաւ Հայոց ցնծութիւնը: Վանքին զանգակները սկոտան հնչել, մինչ Միաբանութիւնը, ըզ-գեստաւորեալ և շարականներով զիմաւորեց բանակը:

Ներսէս Աշտարակեցի հոս ևս ի լուր աշխարհի Հա-

յուլթեան, հետեւեալը յայտարարեց,

Հայո՛րդիներ,

Այս ֆատալ ազատութեան պանծալի օրը, երբ Հայաստանի դարաւոր փառքը՝ աշխարհի վրայ կրկին պիտի կանգնի՝ խաչի գօրութեամբ: Հասաւ ժամը, երբ մենք պիտի տեսնենք ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ եւ ՀԱՅՈՅ ԱԶՈՒ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ:

Հասաւ ժամը, եւ Մայր Աթոռ պիտի վերականգնի իր վաղեմի անկախութեան մէջ: Անգամ մըն ալ արեւելոյ նոյլ ներկենք Հայրենի հողը, եւ ապա ապրինք ազատ:

Ազատատենչ ոգիի մը այս խանդավառ խօսքերը միթէ չեն ապացուցաներ թէ Հայ ժողովուրդը որքա՛ն ցանկացող էր Հայրենիքի ազատութեան, և երբէ՞ք չէր հետաքրքրուէր օրուայ Ռուս վարիչներու քաղաքական սքօղեալ մտայնութիւնով: Հայ ժողովուրդի վարիչներուն մեծագոյն սխալը մի՛շտ այս եղած է:

Զօրավար Պասկեւիչ մեծ խոստումներով դրդած էր մեծանուն հայրենասէր Ն. Աշտարակեցին՝ գլուխ կանգնել Հայկ. դունդերուն: և յաջողած էր նաեւ վեհ. Զարին վաւերացման ենթարկել՝ ապագայ Հայաստանի մը կազմութեան ծրագիրը, և յանձնել զայն Աշտարակեցիի, իբրեւ փաստ ու գրաւական, Հայոց կողմէ մատուցուած անփոխարինելի ծառայութեանց ի գնահատութիւն:

Ազգային ազատագրութեան սիրով վառուած, և օրէ օր ստուարացող Հայկ. գունդերու շնորհիւ — որոնց թիւը մինչեւ 20,000 ի հասաւ —, Ռուս զօրքը հետգհետէ գրաւեց ԵՐԵՒԱՆը, ՆԱԽ-ԻՋԵԻԱՆը, ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏը, և այլն և այլն:

Պասկեւիչ, որ Երեւանը գրաւելուն համար արժանացաւ ԵՐԵՒԱՆ ՍՔԻ մեծ տիտղոսին շուտով դուրս տուաւ իր գոյնը և նախանձը: Իշխան Մատաթեանի յաղ

թանակները իր քունը խոովեցին: Զի մարտեց Հայազգի՛ գօրավարին խլած յաջողութեան դափնին, և առանց ունէ պատճառի, հրամայեց որ զօրաբաժնի հրամանատարութիւնը առնուի Հայ գօրավարէն, և յանձնուի գօր-վանկրասիէվի, այն գերագոյն ընկալին՝ երբ զօր. Մատաթեան պատրաստուած էր վճռական հարուածը տալ Պարսից:

Պասկեւիչ պաղ ընդունելութիւն ցոյց կուտայ նաեւ Աշտարակեցիին, որ խորագէտ մարդ, կ'ըմբռնէ ընդհանուր հրամանատարին չկամութիւնը՝ Հայկ. գաւառներու մէջ Հայկական ազատ Հայրենիքի մը ստեղծման մասին: Հայկ. բանակը յաղթականօրէն յառաջացաւ մինչև Դաւրէժ, խանդավառութիւն յառաջ բերելով ամբողջ Հայութեան մէջ:

Պարսից ՖԱԹԱԼԻ Շահը ստիպուեցաւ հաշտութիւն լինդրել: Ռուս և Պարսիկ բանագնացներ գովարուելով, 1828 Փետր. 9 իր կնքեցին ԹԻԻՐԻՍԻՆ-ՉՍՅԻ հաշտութիւնը, որու գլխաւոր պայմաններն էին,

Ա.— Կուր և Երասխ գետերուն միջեւ տարածուած Հայաստանի մասը Ռուսաց տիրապետութեան թողուլ:

Բ.— Պարսկաստանէն և Ստրպատականէն Ռուսիա գաղթել ուզողներուն երէ՛ք արգելք չըլլալ:

Գ.— Մեծագումար պատերազմ. տուգանք վճարել:

Այս պայմաններուն հետեւանքով, զնդապեա Ղազարոս Լազարեանի առաջնորդութեամբ, 45,000 Հայեր, թողուցին իրենց տունն ու տեղը, և ձիւն ձմեռին, գաղթեցին դէպի նորստաց Սրարատեան գաւառը, Նախ-Իջևան և Երեւան, յուսալով, որ ՀԱՅԿԱԿԱՆ, ԱՆԿԱՌՈՒԹԻՒՆԸ և Երեւան, յուսալով, որ ՀԱՅԿԱԿԱՆ, ԱՆԿԱՌՈՒԹԻՒՆԸ և Երեւան, յուսալով պիտի հաստատուի այդ հողերուն վրայ, ինչպէս շուտով պիտի հաստատուի այդ հողերուն վրայ, ինչպէս խոստացեր էր Ռուսիոյ ամենողորմած Զարը:

Ֆաթալի Շահ իզո՛ւր յորդորեց այերը, որ խաբուեւ լով չի հեռանան իրենց հանգիստ տեղերէն:

Գնդապետ Ղազար Լազարեան
որ Պարսկահայոց գտլթը վարեց.

Աննկարագրելի կ'ըլլայ գաղթողներուն թշուառութիւնը: Ահա թէ ի՞նչ կըսէ այս մասին Պր. Ա. Երէցեան՝ «ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻԻՒՆԸ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՔ ԺԹ. ԴԱՐՈՒՆ» անունով իր գրքին մէջ:

«Գաղթականներու զոհաբերութիւնը անօրինակելի էր: Անոնք կը թողէին իրենց տունն ու տեղը, պատուական այգիքը, ցանած դաշտերը, հացով լի ամբարները, և ձմրան ցուրտին, մեծ մասամբ հետիոտն, կ'շտապէին դէպի Արաքո: Ծերունիները իրենց ուսերուն վրայ կը կրէին երախաները: Կանայք՝ ճանապարհի 2-5 օրուայ պաշարը: Եւ այն հարուստ գիւղականը՝ որ երէկ փարթամացած էր Աստուծոյ շնորհիւ ամէն բարիքով, այ-

սօր, չքաւորի պէս ոտքով կը տանէր իր բազմաթիւ գերդաստանը, յուսալով թէ, Արաքսի ձախ ափին, Եդեսական դրախտը պիտի մտնէ:

«Ռուսական իշխանութիւնը դրդելով Հայոց գաղթելու, ոչինչ նախապատրաստութիւն չէր տեսած անոնց օգնելու: Բասթեւիշը 25.000 ռուպլի տալով Լազարեանին, բոլորը թողուց անոր վրայ, և ինքը քնաց թիֆլիս:

Լազարեան ստիպուած էր դրամ չունեցող գերդաստաններուն բաժնել 5-6 ռուպլի, որպէս աղքատի ողորմութիւն: Բայց, երբ այդ դրամն ալ հատաւ, Լազարեան ստիպուեցաւ Թեֆլիսեցի Հայ վաճառականներէն, իր պատասխանատուութեամբ 2.000 ռուպլի փոխ առնել:»

Գաղթականները չ'սպասուած թշուառութեանց հանդիպեցան, ձիւն ձմեռին մնացին բացօդեայ և անօթի: Թիֆլիսահայք իզո՛ւր խորհուրդ տուին գնդ. Լազարեանին, որ գարնան յետաձգէ տեղափոխութիւնը, մտիկ ընող չեղաւ: Գաղթողները չարաչար զղջացին իրենց շէն ու ծաղկեալ տունն ու տեղը, գործը ձգելով Ռուսական հողը անցնելուն:

Արդիւնքն այ՛ն եղաւ, որ այս 45.000 գաղթողներէն թշուառութեան զոհ գացին 10.000 հոգի: Ռուս իշխանութիւնները ո՛չ միայն չօգնեցին, այլ և, իրենցմէ՝ ու տեղացի թուրքերէն խիստ նեղուեցան խեղճ Հայերը: Այս բոլոր տգեղ իրողութիւնները հառտատած է նաեւ պետական քննիչ Կոսպոտին Չուբարէվ, նոր գրաւեալ երկիրներու մասին կառավարութեան տուած իր տեղեկագրին մէջ:

Ահա այսպէս, հազարաւոր Հայ քաջերու ցնծագին աջակցութեամբ ու արիւնով շահուած յաղթանակէն վերջ, Ռուսք, խորթ և այսպանելի ընթացք մը ցոյց տուին Հայոց հանդէպ, հակառակ տրուած խոստումներուն:

Պատերազմը դեռ նոր էր վերջացած, գրաւեալ հողա-
մասերը վարչական նոր կազմակերպութիւնով մը կը կո-
չուէին « ՀԱՅԿԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀ », իսկ Նորին Կ. Մեծու-
թիւն Ռուսիոյ Չարը, իր բազմաթիւ տիրողոսներուն վը-
րայ աւելցուց նաեւ « ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ » տիրոջնը։
Նիքօլա Ա. Չարը, ի վարձատրութիւն Հայրենասէր
Ներսէսի անձնուէր ծառայութիւններուն, 1828 Յուն-
վար 23ին, յատուկ հրովարտակով մը կը գովաբանէ
Անոր գերազանցապէս անձնուիրութիւնը, զոր ան ցոյց
տուաւ Ռուսական արշաւանքի ժամանակ՝ նոյն իսկ իր
անձը վտանգի ենթարկելով, եւ թէ, Հայ հաւատա րիմ
ժողովուրդին հաւուէպ իբրեւ երախտագիտութեան նշան,
եւ հումակրութեան արտայայտութիւն, կը շնորհէր նմա,
մեծագոյն ՇԲԱՆՇԱՆԸ . . . :

Ահաւասիկ այդ նշանաւոր գրութիւնը։

« Սրբազան Ներսէս Արհիեպիսկոպոս Հայոց,

« Ի բազմաց հետէ և ի բազում դիպուածս ցուցիք
Դուք Տէրութեան Ռուսաց դյարգոյ Ձեր մտերմութիւն,
և մանաւանդ յոյժմեան պատերազմին ընդ Պարսից,
որոյ բարեյաջող վախճանն՝ որպէս յուսամ ես, ունի ի-
մօտոյ յարկ ելանել գփոյթ ի մէջ առիք. աշխատանօք
մեծաւ առ զօրս մեր մինչեւ անձնատուր լեալ յանդի-
մանակաց վտանգին։ Հրամանատարն առանձին կովկաս-
եան զենուորական խմբոյ ճէներալ ադիւդանի Պասկե-
ւիչն բազում անգամ ծանոյց ինձ դայդպիս Ձեր գովանի
սխրագործութեանց յայտ արարեալ՝ թէ ի տիրել ամե-
նայն պատերազմական գործառնութեանց՝ հանդիսաց-
եալ ի դէպ անձամբ անձին առաւել նախանձաւոր օգտից

Ռուսիոյ, հաստատուն պահելով ի միջի ժողովրդեանն
Հայոց զբարեհամբոյր առ մեզ հարազատութիւն՝ ո՛չ
միայն բարեխոհ խորհրդատուութեամբ և յորդորանօք,
այլ և անձամբ իսկ լինելով օրինակ և ի նշանակ այն-
քան օգտակար նպաստից ձերոց և ի ցոյց յատուկ բա-
րեհաճութեան առ մեր ժողովրդեանն Հայոց՝ իրաւունս
վարկայ յիս հաղորդակցել զՁեզ կարգի Սրբոյն Աղեք-
սանդրի Նեւսկոյ գորոյ նշանսն ընդ այսմ յղելով առ
Ձեզ մնամ միշտ բարեյօժար։

Ի բնագրին ստորագրեալ իսկական ձեւամբ Նորին
կայսերական Մեծութեան։

Ի Ս. Բեթերսպուրկ 1828 Յնվր. 25 ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ

Ահա այս կերպով մեր ժողովուրդին յոյսերն ու իղ-
ձերը կը պսակուէին . . - օղը ցնդելով։

Նենգամիտն Պասկեւիչ, որ արդէն քանիցս ցոյց էր
տուած իր հայատեաց ընթացքը. ոռւս և հայ լրտեսներու
կողմէ, մՀայրենասէրն Ներսէսի մասին եղած գձուձ ու
անիրաւ զրպարտութիւններէն զրգոռած, Բեթերսպուր-
կի մէջ ճնշուձ ի գործ կը դնէ, այդ վտանգաւոր հո-
ղեւորականը հեռացնելու համար Հայկ. Նահանգներէն։
Անձնուէր ու հայրենասէրն Ներսէս, միշտ դիմումներ
ըրաւ Չարին, Պասկեւիչին և Ռուս աւագանիին մօտ,
Հայոց խոստացուած ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ զործադրել
պահանջելով, բայց միշտ անլսելի մնացին անոնք։

Եւ իբրեւ լրումն սոյն բոլոր անիրաւութիւններուն, Ներսէս Աշտարակեցին կը հեռացնեն Հայաստանէն, և կը ղրկեն Քիշնէվ, իբրեւ Առաջնորդ Պեսարապիոյ:

Հայկ, Դատին ամենահեղինակաւոր պաշտպանին հեռացումով կը մտածուէր հետզհետէ մոռացութեան մատնել խոստացուած ինքնավարութեան խնդիրը:

Ներսէս, իոր ցասումով ու վշտոտ սրտով ստիպուեցաւ համակերպիլ Կայսերական այս շնորհին: Տասն եւ հինգ տարի Քիշնէվի մէջ Ներսէս ողբաց իր որբացած Յեղը, և անոր այնքա՛ն թափած արիւնը:

Ներսէս, իր աքսորավայրին մէջ պարապ չի կեցաւ այլ, մերթ րնդ մերթ բողոքներ տեղացուց Ջարին և Պասկեիչի մօտ, մի՛շտ յիշեցնելով Ռուս Կայս. կառավարութեան խոստմնադրուած ընթացքը, և Հայ ժողովրդի յոյսերուն խորտակումը:

Ներսէս, իր կուրծքին իրոյ, ձախ ծոցին զրպանը կը պահէր Ջարին ստորագրած խոստմնագիրը, որմէ ոյժ և համարձակութիւն կ'առնէր՝ բողոքի իր ձայնը բարձրացնելու, պատեն առթիւ:

Ու այսպէս, մեծ Հայրենասէրին, և անոր շունչով գօտեպնդուած Հայ ժողովուրդին թափած բոլոր ջանքերը ապարդիւն մնացին: Խեղճ ժողովուրդը տեսակ մը շէ՛ւարումի և խաբկանքի ենթարկուեցաւ:

Նոս մէջ կը բերենք ուրիշ Ռուս քննիչի մը՝ զօրապետ Վելիսովինովի, Հայոց մասին Ռուս արքունիքին յղած տեղեկագրէն հատուած մը, որ ցոյց կուտայ Ռուսներու մտայնութիւնը՝ երախտաւորեալ Հայ ժողովուրդին հանդէպ:

Հայը. աղուէսաբարոյ, խորամանկ եւ նենգամիտ ազգ է: Անոնք գրգռուած իրենց բնածին ատելութեամբ դէպի Մահմետականները, ո՛չ միայն կալուածատիրոջ հարկ

տալէ կը հրաժարին, այլ եւ բոլորովին չեն ճանչնար զանոնք: Ի հարկէ, այդ բոլորը պիտի վերաւորեն մահմետական խաները, պէկերը եւ կալուածատէրերը, եւ անոնք պիտի կասկածին թէ ռուս կառավարութեան գիտութեամբ կը գործեն անոնք, վնասելու համար մահմետականներուն:

Մահմետականները կովկասի մէջ ուժեղ տարր մըն են, եւ կը կազմեն բնակչաց երեք չորրորդ մասը. որով, պէտք է զանոնք վշտացնել Հայոց պատճառաւ, մանաւանդ որ այս պարագայէն օգուտ կրնան քաղել Պարսիկ եւ Օսմանեան տէրութիւնները:

Եւ զօրավարը իր տեղեկագիրը կ'եզրակացնէ աւելցրնելով նաեւ թէ «Նոյն իսկ Հայաբնակ վայրերուն մէջ մահմետականները պէտք է գերակշիռ դիրք մը ունենան իբրեւ հարկահաւաք և հսկիչ »:

Ռուս կառավարութիւնը որքան ատեն պատերազմի մէջ էր, պէտք ունէր Հայոց և Ներսէսի հայրենասիրութեան: Բայց, երբ պատերազմը շահեցաւ, այլեւս պէտք չունէր Հայոց, և Ներսէսը իբրեւ դաւաճան զըրպարտելով, գրեթէ աքսորեց զայն, իր Հայրենիքէն:

*
*
*

Նոյն միջոցներուն Հայոց Ընդհանրական Կաթողիկոսն էր ԵՓՐԵՄ Ս. ՁՈՐԱԳԵՂՅԻ: Որ ընտրուած էր 1809 ին, և որ, 1822 ին հրաժարելով քաշուած էր Հադ-բատայ վանքը: Ներսէս Աշտարակեցի Եպիսկոպոս կ'սկսի վարել Կաթողիկոսական գործերը: Բայց, Ս. Էջմիածին երբ Ռուսաց ձեռքը անցաւ, Ջարին հրաւերով կրկին եկաւ Էջմիածին (1828 Յունիս 18):

Եփրեմ Կաթողիկոս թէև ծեր ու թուլամորթ մէկն էր, բայց երբէ՛ք չի կրցաւ մարսել Հայ ժողովուրդին, և

“Քնն. Պատմ. Հայոց” Ա. հատոր: Լեւոն ձերախեան

ու միանալ, Իսլամ-Թուրք բռնապետութեան դէմ, ազատագրական և կրօնական ՍՈՒՐԲ ՊԱՏԵՐԱԶՄ մղելու համար:

Այս կոչին ամէն կողմէ դրական պատասխան տրուեցաւ: Բաղրաս բերդին վրայ պարզուեցաւ անկախութեան դրօշակը: Ըմբոս ութիւններն ու կոիւններ ծայր տուին ամէն կողմ. Թուրք պահակազօրքերը սարսափեցան, և ապաստանեցան ամուր բերդեր: Լեռներն ու դաշտերը ապստամբներուն ձգելով:

Քոլօքոթրօնիսի հրամանին տակ, Հելլէն ըմբոստները մի առ մի գրաւեցին Նավարինը, Թրիփօլիձան, Միսոլոնկին, և մանաւանդ Նաւբէա անուանի բերդաքաղաքը:

Քանիմը շաբթուան մէջ՝ ամբողջ Մօրան ըմբոստներուն ձեռքը անցած էր արդէն:

1822 Յնվր. 1ին, Եպիֆորի մօտ, անտառի մը մէջ, ժողով մը տեղի ունեցաւ ապստամբապետներու կողմէ Հո՛ւն հռչակուեցաւ ԵԼԼԱԴԱԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, և կազմեցին « առժամեայ կառավարութիւն » մը, նախագահութեամբ ՄԱՎՐՕԳՈՐՏԱԹՅԻ, որուն, իբր նախարար օժանդակ տրուեցան Նեկրիս և Քալէֆիս, ինչպէս և 30 երեսփոխաններէ բաղկացեալ « օրէնսդիր ծերակոյտ » մը՝ նախագահութեամբ Տիմիդը. Իբսիլանդիի: Ասոնք պիտի վարէին ապստամբութիւնը, և պիտի կառավարէին գրաւուած Հայրենիքը:

Այս ժողովին լուրը ևրբ Պոլիս հասաւ, Թուրքերը բոլորովին կատղեցան: Սուլթան Մահմուտ Բ. իր պալատին մէջ խորհրդակցական ժողով մը զումարեց, պետութեան աւագանիին և իւլէմաներուն հետ, ուր, կացութիւնը քննուելով, որոշուեցաւ ԱՆԽՆԱՅ ԿՈՏՈՐԵԼ Թիւնը քննուելով, որոշուեցաւ ԱՆԽՆԱՅ ԿՈՏՈՐԵԼ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԳՏՆՈՒՈՂ ԲՈԼՈՐ ԲՐԻՍՏՈՆԵՄՆԵՐԸ: Այս որոշման լուրը սարսափի մատնեց հանուր ժողովուրդը:

Անգլիական և Ռուսական ղեսպանները միջամտեցին յանուն իրենց կառավարութեանց, և ջանացին չարիքը մեղմացնել իր ընդհանուր ձեւէն:

Եանեայի մէջ ալ, Ալպանացի Թեփէ ՏԵԼԷՆԼԻ ԱԼԻ ՓԱՂԱ, ապստամբած էր Սուլթանին դէմ. և ահեղ կռիւ կը մղէր: Սակայն ի վերջոյ. զօր. Խուրշիտ Փաշայի կողմէ խաբէութեամբ ձերբակալուելով գլխատուեցաւ:

Ալի Փաշայի գլուխը Սուլթանին ղրկուեցաւ:

Սուլթան Մահմուտ, Մօրայի ըմբոստութենէն զայրացաւ, և հրամայեց որ. Ֆուատ Փաշային, որ ամէն գնով զսպէ զայն: Յոյներու դէմ ջարդն ու հալածանքը սկսաւ: Ֆուատ Փաշա գրաւեց Բաղրասը, 15.000 բնակիչ սուրէանցուց, և քաղաքը աւարի տուաւ:

1822 ի Չատկի օրը. Թուրք իշխանութեան հրամանաւ Պոլսոյ բոլոր Յոյներուն տունները պաշարուեցան: Չօրքը և ամբօխը քստմեղի զարհուրանքներ գործեցին: Բռնի մտան տունները, ջարդեցին ձեռք անցուած բոլոր Յոյները: կողոպտեցին, և առեւանգեցին գեղուհիները:

Անթիւ խուժան մը յարձակեցաւ Օրթոտոքս Տիեզերական Պատրիարքանիստ Ֆէնէրի Մայր եկեղեցւոյ վրայ, ուր կը պատարագէր Ն. Սրբութիւն Տ. ՂԻՂՈՐԻՈՍ Պատրիարք. խուժեցին ներս, և սեղանին վրայէն Քաշկոտելով վար առին զայն, ու Հարչարալից կերպով սպաննեցին, և մարմինը ցեխերու մէջէն քաշկոտելով սպաննեցին, և մարմինը կախեցին, մեծ վէղիւրին ներտարին արտաքին դուռը կախեցին, մեծ վէղիւրին ներկայութեանը, հայհուհներ արձակելով: Յունական բոլոր եկեղեցիները միեւնոյն յարձակմանց ենթարկուեցան:

Ամբողջ Թրակիոյ և Մակեդոնիոյ մէջ նոյն տեսարանները պարզուեցան: Անխնայ կոտորուեցան հարիւր հազարաւոր Յոյներ որոնց մէջ կը գտնուէին նաեւ երկու Արքեպիսկոպոս, ութսուն Եպիսկոպոս և բազմաթիւ քահանաներ: Արիւնը ուղիւօրէն հոսեցաւ:

1822 Սպրիլ 22 ին, Ք ի Ո Ս բազմայոյն մեծ կղզին ցամաք ելան 15.000 զինուոր: Խեղճ ժողովուրդը, բազմութեամբ և սպիտակագլուստ կոյսերու ու կրօնականներու թափօրով ընդառաջ գնաց բանակին, ի նշան հրպատակութեան:

Բայց, հազիւ թէ բանակը ցամաք ելած, ահա սկըսաւ յարձակումը՝ ժողովուրդին վրայ:

Սարսափելի էր պարզուած տեսարանը: Այրերը ցիցը հանեցին, մանուկները կտոր կտոր ըրին գեղանի կիներն ու աղջիկները բռնաբարելէ վերջ՝ որովայնահերձ ըրին: Ամբողջ ամիս մը տեւեց ջարդն ու զարհուրանքը: Մաս մը զինուորներ մեկնեցան կղզիէն, իրենց հետ տանելով 55.000 կոյսեր ու պատանիներ:

Մինչ մնացեալ զինուորները իրենց գործը լրացնելէ վերջ, աւարներով ու առեւանգուած հարս ու աղջիկներով մեկնելու վրայ էին, յանկարծ երեւցան Հելլէն ապրստտմբ հրծիգ նաւերը, որոնց կը հրամայէին անուանի ՔԱՆԱՐԻՍ և ԱՆՏՐԷԱՍ ՄԻՏՈՒԼԻՍ նաւապետները: Ասոնք, վրէժխնդրական ոգով վառուած՝ կայծակի արագութեամբ ինկան թուրք նաւերուն վրայ, հրդեհեցին զանոնք, և 5.000 զինուոր սատկեցուցին ծովեզերքը:

Այս Հերոս հրծիգները, իրենց փոխ վրէժի մաղձը թափեցին նաև գափտան Մեհմէտի հրամանին տակ և ՄԻՏԻԼԼԻ կղզիին առջեւ խարսխող թրքական ուրիշ նաւախումբի մը վրայ զայն փճացուցին, սպաննեցին բոլոր նաւազները՝ իրենց պետին հետ:

Թուրքերը սարսափեցան Հելլէն ծովահէններու այս հարուածներէն, և չհամարձակեցան ճակատ յարդարել անոնց դէմ:

Համատարած ջարդերը ոտք հանեցին Եւրոպան:

Ամէն կողմէ կը պահանջուէր միջամտութիւն, և թուրքիոյ դէմ պատերազմ:

Եւրոպիոյ պետութեանները խուլ հանդիսատես մնացին, չուզելով աւելի կատղեցնել թուրքերը:

Չար Ալեքսանդր փորձեց կասեցնել ջարդերը, Պոլսոյ իր դեսպան Սթրօքսնովի միջոցաւ պահանջեց Սուլթանէն՝ անմիջապէս վերջ տալ ջարդերուն և բռնութեանց. բոլոր հրկիզուած եկեղեցիները, տուները վերաշինել նաև հատուցում ընել փաստողներուն:

Սուլթան Մահմուտ պատասխան իսկ չի տուաւ:

Չարը չհամարձակեցաւ աւելի առաջ երթալ, որովհետեւ, Աւստրիոյ արտաքին գործոց նախարար Պ. Մեթերնիխի խօսք տուած էր երբէք չմիջամտել յեղափոխութեան: Բայց, Անգլիա գաղտնօրէն կը գործէր Եգէական ծովուն մէջ, կ'արգիլէր թուրքերուն կողմէ նաւերիոյ ուժբաւորումը, ինչպէս և 1823 ի փետրուարին օրինապէս ճանչնալով Հելլէններու պատերազմիկի հանգամանքը, կ'ուզէր ճանչնալ և ապահովել անոնց ազատութիւնն սւ անկախութիւնը:

Աւստրիա ալ վախնալով Ռուսիոյ միջամտութենէն, գաղտնապէս խորհուրդ տուաւ Սուլթանին, իբրեւ փութագոյն վտանգ, ամէն գնով զսպել Հելլէն ապստամբական շարժումը:

Կ'ըսուի թէ Մեթերնիխ այս խորհուրդին վրայ էր որ Սուլթանը, 1824 Յնվ. 6 ին Ֆերմանով հրաման ըրաւ Եգիպտոսի փոխարքայ ՄեշՄէՏ ԱԼԻ ՓԱՇԱՅԻՆ, որ անյապաղ, իր բանակաւ անցնի Յունաստան, և անխնայօրէն կոտորելով զսպէ ապստամբութիւնը: Սուլթանը կը խոստանար կրետէն ու Մօրան կցել Եգիպտոսի:

Մեծ եղաւ Մեհմէտ Ալի Փաշայի ուրախութիւնը, որովհետեւ, իր ծաւալական ձգտումներուն, պատերազմական փառասիրութեանց գոհացում պիտի կրնար տալ:

Անմիջապէս պատրաստութիւններ տեսնուեցան, և նոյն տարւոյ Յուլիսին, 60 նաւերով Ալեքսանդրիայէն

ձակուժ մը փորձեցին, բայց Յոյներու պատրաստած ծուղակին մէջ իյնալով 2.000 թուրք զինուորներ օդը ելան: Ասոր վրայ Իպրահիմ փաշան օգնութեան կանչեցին:

Իպրահիմ մեծ ուժերով պաշարեց բերդը, խստօրէն փակեց բոլոր մուտքերը, և հրետանիի անոց կրակի մը ներքեւ առաւ քաղաքը: Պաշարեալներուն օգնութեան հասնելու համար Միսուլիսի թափած բոլոր ճիգերը անօգուտ եղան: Ժողովուրդը, սովէն յուսահատ, որոշեց անձնատուր ըլլալ, բայց բերդապահները վճռապէս մերժեցին, աւելի լաւ համարելով կոռելի, ո՞ր քաջաբար իյնալ բերդի պարիսպներուն տակ:

Մարտիկները երկու խումբի բաժնուած՝ փորձեցին ճեղքել պաշարողները, բայց Իպրահիմ անոնցմէ մին յանկարծակիի բերելով քշեց դէպի բերդը, և իր զօրքն ալ անոնց ետեւէն մտցուց ներս: Յոյները, քայլ առ քայլ փողոց առ փողոց կոռեցան՝ կատաղօրէն պաշտպանելով ինքզինքնին: Անոնք քանդեցին իրենց տունները, և ջանացին կարելի եղածին չափ մեծ թիւով թշնամիներ թաղել իրենց հետ, փլատառներուն ներքեւ:

Անվեհեր հայրենասէր ԽՐԻՍԹՈՍ ՔԱՐՅԱԼԻՍ մետրապօլիտը, 2.000 կին, ծեր ու մանուկներով քաղաքին ռազմամթերանոցը ապաստանած էր: Եղիպ. զինուորները պաշարեցին մթերանոցը: Մետրապօլիտը դռները ամուր մը փակեց, մինչեւ որ բազմաթիւ զինուորներ խոնուեցան: Այն ատեն բանալ տուաւ դռները, իբր թէ անձնատուր ըլլալու համար: Եւ երբ, սոսկալի վախասուռներով և թաթառի պէս ներս խուժեցին, անվեհեր Եպիսկոպոսը կրակ տուաւ վառօդի տակառներուն, և անոնքի պայթուժով մը իրեն հետ մահացուց 3.000 հոգի, որոնց 3.000 ը եգիպտացի զինուորներ: Բերդը ինկաւ թշնամիին ձեռքը (1826 Ապրիլ), և քաղաքին 15.00 բնակիչներէն վերապրեցան միայն 4500 հոգի: Իպրահիմ Մօրա քաջուեցաւ:

Միսուլիի կռիւներուն մէջ ինկաւ Անգլիացի Լորտ Պայրըն, որ զէն ի ձեռին կը կոռէր Հելլէն դատին համար:

Բոլոր այս պարտութիւնները պատճառ եղան, որ ապոստամբներուն մէջ երկպառակութիւն իյնայ: Անոնք զիրար ամբաստանեցին իբրեւ պատասխանատու բոլոր անյաջողութիւններուն և աղէտներուն: Ազգ. Ժողովը երկու հակառակորդ մասի բաժնուեցաւ: Յոյները սկսան իրար սպաննել, կողոպտել, և միջազգային օրէնքներու դէմ գործել՝ ծովահնութիւն ընելով:

Ռուսաց Նիքօլա Կայսրը, որ յանդուգն և փառամոլ խառնուածք մը ունէր, կըսէր թէ՝ « Փառքը՝ Բիւզանդիոսի ճամբուն վրայ է»: Գահ նստածին պէս, իր առաջին գործը եղաւ զօրք համախմբել Բրուտ գետին եզերքը, և 826 Մարտ 17 ին վերջնագիր մը տալ թուրքիոյ, Պուք-ընէի դաշնագրով Դանուբեան իշխանապետութեանց երաշխաւորուած խոստումներուն գործադրութիւնը պահանջելով: Բ, Դուռը մինչև վեց շաբաթ պէտք էր իր լիազօրները ղրկէր:

Անգլիա միացաւ Ռուսիոյ, և Ապրիլ 4ին թուրքիոյ նոր գիր մը տուին, որով կ'ողկէին որ « Յունաստան ինքնօրէն ըլլայ, թուրքիայէն կախում ունենայ, և տուրք վճարէ անոր: Ռուսիա և Անգլիա պիտի ընծայեն, կամ պիտի պարտադրեն իրենց վիշամտութիւնը, մասնաւոր ամէն շահէ հեռու մնալով »

Միւս կողմէ Անգլիա կը համոզէ Սուլթան Մահմուտը որ Դանուբեան խնդրին մէջ գոհացում տայ Չարին, անոր սուրը պատեանը դնել հարկադրելու համար:

Սուլթանի լիազօրները 1826 Հիւն. 7ին Ա.Ք.ՔէրՄԱՆԻ դաշնագիրը ստորագրեցին, որով, Ռուսիա ստացաւ ՍՕ-ԽՈՒՄ ՔԱԼէն, ԱՆԱՔԼԻԱՆ, ՄՆԿՐԷԼԻԱՆ, և ՍԵԻ ԾՈՎԻ ազատ նաւարկութիւնը:

Այս դաշնագրով Սերպիա անկախ կ'ըլլար, իսկ Ռուսիոյ դերիշխանութիւնը կը բաժնուէր թուրքիոյ և Ռուսիոյ միջեւ: Բայց Չարը չի ցրուեց իր զօրքը:

Անգլիա և Աւստրիա նոր դիմում մը ըրին Սուլթանին մօտ՝ ի նպաստ Յունաստանի: Սուլթանը զայրացաւ ու հրամայեց Բէշիտ Փաշայի, Աթէնքը ամէն գնով գըրաւել: Բէշիտ Փաշա արիւնոտ կռիւներէ վերջ տիրեց Աթէնքի, 4827 Յունիսին, որմէ վերջ միայն պատասխանեց Անգլո-Աւստրիական ծանուցագրին, ըսելով թէ՝ ո՛չ ոք իրաւունք ունի թուրքիոյ ներքին գործերուն խառնուելու, և թէ ասկէ վերջ պատասխան իսկ պիտի չտալ այդպիսի միջամտութիւններու, որոնցմէ կը քաջալերուին ըմբոստները:

Յոյները, Նիքօլա Ա. ի յանդգնութենէն սիրտ առած իրենց հանրապետութեան նախագահ ընտրեցին Չարին նախկին նախարար ՔԱԲՕ տ'ԻՍԹՐԻԱՆ: Այս անուանում մը կը զուգադիպէր Յոյներու ամենէն ջախջախիչ պարտութեանց միջոցին:

Ռուսիա, Ֆրանսա և Անգլիա միացան, և Յունաց ինպաստ հաւաքական ծանուցագիր մը տուին Բ. Դրան 1827 Օգոստոս 16 ին:

Սուլթանը քաջ գիտէր, թէ Անգլիա իրեն պաշտպան է, իր յոյսը դրած էր տէրութիւններու երկպառակութեան վրայ, անխախտ մնաց չպատասխանելու իր որոշումին վրայ, և խնդրեց Մեհմէտ Ալիէն որոնոր զօրք ուղարկել: 4.000 զինուոր հասաւ Մօրա: Դաշնակիցները բողոքեցին, և իրենց նաւատորմները շրջեցին Յունական ջուրերը: Կնքուեցաւ զինադադար ի պրահիմ հետ: Բայց, ի պրահիմ Մօրայի մէջ շարունակեց իր ջարդն ու թալանը: Դաշնակիցները նավարին մտնել ուզեցին, զինադադարի պայմանները յարգել տալու համար: Քանի մը հրձիգ թուրք նաւեր կրակ ըրին Ֆրան-

սական Սիմէն, նաւին վրայ: Ծովակալ Ռինեի ազդարարեց թուրքերուն՝ հեռանալ: Ի պատասխան ուժմը մը նետեցին ուղղակի Սիմէնին: Ասոր վրայ ծովակալը զայրանալով, հրամայեց բոլոր թնդանօթներով կրակել: Ե, գիպտականները փոխադարձեցին՝ որով անակնկալօրէն տեղի ունեցաւ նավարին մեծ նաւամարտը: Եգիպտական չարաչար պարտուեցան: Եգիպտական և թրքական ցիք չարաչար պարտուեցան: Եգիպտական և թրքական ամբողջ նաւատորմը փճացաւ, կորսնցնելով 6.000 հոգի, մինչ դաշնակիցները ունեցան միայն 140 մեռեալ:

Այս դէպքին վրայ Սուլթանը խիստ զայրացաւ, և դաշնակից պետութեանց դեսպանները հրաւիրեց մեկնիլ Կ. Պոլսէն, իր յարաբերութիւնները անոնց հետ խզուած յայտարարելով:

Մեծ յուզում տիրեց Անգլիոյ մէջ, չէր ուզուէր զայրացնել թուրքիան, ու տեղի տալ Ռուսիոյ ծաւալումին, բայց օգուա չուէր:

Չար Նիքօլա թուրքիոյ դէմ պատերազմ յայտարարեց 1828 Ապր. 26 ին:

Չարը անձամբ բանակին գլուխը կանգնած՝ անցաւ Բրուտը, և մինչև Դանուբ ամբողջ Ռումանիան գրաւեց: Իր ընդհ. հրամանատարն էր Վիթկէն. ԴԹՈՅՆ, զօրվր: Երկու տէրութիւնները շուտով համա-

Յայտնի էր թէ, Ռուսական վտանգը կ'սպառնար Քայքայել Օսմ, Կայսրութիւնը: Ասիկա Անգլիոյ գործին չէր զար, ինչպէս և Ֆրանսայի՝ որ հակառակ էր թուրքիոյ փճացման: Երկու տէրութիւնները շուտով համաձայնեցան իրենց մէջ, որպէսզի, սահմանափակեն պատերազմը՝ միայն Յունաստանի փրկութեամբ:

Անգլիա և Ֆրանսա, 1828 Յուլիս 19 ին, յիշատակազիր մը տուին ի պրահիմ Փաշային, որ իր բանակով քաշուի Յունաստանէն. ի պրահիմ մերժեց:

Տասնըհինգ օր վերջ, 15.000 Ֆրանսացի զինուորներ թուլօնէն նաւ նստան՝ զօր. ՄէջՈՆի հրամանատարու-

թեամբ, և 29ին հասան Նաւարինի առջև: Անգլիացիք ուզեցին յապաղեցնել Մօրայի գրաւումը, սակայն զօր. Մէզօն, իր կառավարութեան հրամանին վրայ զօրքը ցամաք հանեց Մօտօնի նաւահանգիստը, և բանակցութեան մտաւ ի պրահիմ փաշայի հետ: Ի պրահիմ հաւանեցաւ պարպել Մօրան: Եգիպ, բանակը քաշուեցաւ, և Ֆրանս. զօրքը գրաւելով փրկեց ամբողջ Մօրան: Զօր. Մէջօնի այս յաջողութիւնը ուրախութիւն պատճառեց ամբողջ աշխարհի, և Ֆրանսայի ԿԱՐՈՒՈՒ Ժ. Թագաւորը զայն Մարաշախ տի տիտղոսով վարձատրեց:

Սակայն, կարելի չէր կեցնել Ռուս բանակին թափել: Կովկասի ճակտին վրայ, ընդհ. հրմ, ՊԱՍԿԵՒԻՉ. հզօր բանակով մը ինկաւ Թրքական ամրութեանց վրայ: Նախ պաշարեց ԿԱՐՍը, և չորս օրէն գրաւեց զայն: Հետըզհետէ գրաւեց ՍԻՍԼՅԻԱՆ, ԲՕԹԻՆ, ՈՐՏԱՀԱՆ, ՊԱՅԱԶԻՏը: Յաջորդ տարի Յունիսին պաշարեց ԿԱՐՍը:

Հայերը խիստ թանկագին ծառայութիւններ մատուցին Ռուս բանակին, և թուրքերու բարկութիւնը հրաւիրեցին իրենց վրայ, մանաւանդ, երբ թուրքերը ձեռք ձգեցին Եփրեմ Կաթողիկոսի Կարնոյ Հայոց ուղղած կոնդակը, որով կը յորդորէր ամէն օգնութիւն ընել՝ քրիստոնեայ Ռուս բանակին յաղթութեան ի նպաստ:

Թուրքերը, Կարնոյ բանակները յանձնեցին Պաշկելիչի, 1829 Յուլիս 26ին: Ռուս զօրքը հասաւ մինչեւ Տրապիզոն:

Եւրոպական ճակտին վրայ ալ հակառակ Թրքաց զեւրազանցութեան, 1829ին Ռուս զօրաց ընդհ. հրամանաւարութիւնը ստանձնող զօր. Տիմիշ յարձակմամբ զլրաւեց ամբողջ Պուլկարիան ու Բումէլին, և Կ. Պոլսէն քիչ հեռու կանգ առաւ իր բանակով՝ որ հազիւ 20.000 հոգիէ կը բաղկանար: Զօր. Տիպիչ եթէ Պոլսոյ վրայ յար-

ձակել փորձէր, և կամ, եթէ թուրքերը խորամանկ գրտնուելով յա նկարծ յարձակէին այս փոքրիկ բանակին վրայ, Ռուսաց վախճանը ահեղի կ'ըլլար, և Տիպիչի յանդգնութիւնը սոսկալի աղէտով մը կը վերջանար Ռուսաց համար:

Ռուսք արթուն գտնուելով, անմիջապէս բանակցութեան մասն Սուլթան Մահմուտ Բ.ի լիազօրաց հետ, և 1829 Մեպտ. 14ին կնքուեցաւ ԱԴՐԻԱՆՈՒՊՈԼՍՈՅ Դաշնագիրը՝ որու պայմաններուն համաձայն, Կովկասի մէջ Ռուսաց թողուեցան Ախալքալաք, Ախալցխա, Անապան և Բօթի քաղաքները իրենց շրջականերով, և Դանուբի վրայ՝ ՕԶԵՐՈՒ ԿԼՁԻՆԵՐԸ: ՍԵՐՊԻԱ, 1829 Նոյ. 29ին հրատարակուած Խաթթը Շէրիֆով ԻնֆնՕՐԷՆ կը հռչակուէր: ՌՈՒՄԱՆԻՈՅ Իշխանապետութիւնը կը հաստատուէր: ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ, 1829 Մարտ 22ի յիշատակաւոր հիման վրայ կ'ըլլար ԻնֆնՕՐԷՆ, պարունակելով ամբողջ Մօրան՝ մինչև Արթայի և Վօլոյի ծոցերը, Սիկաւեան կղզիները: Պիտի կառավարուէր տէրութեանց կողմէ նշանակուած իշխանով մը, և Սուլթանին պիտի վճարէր տարեկան տուրք մը:

Այսպէս, Յունաստան գտաւ իր ազատութիւնը, շնորհիւ ԱՆԳԼՈ - ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԵԱՆ, և ՌՈՒՍ ՅԱՐԹԱՆԱԿԻՆ:

Փոքրիկն Յունաստան իր կազմութեան այդ օրերուն հազիւ 350.000 բնակիչ կը հաշուէր, մեծ մասամբ կիներէ, ծեր ու մանուկներէ բաղկացեալ:

Այս կորուստներէն զատ, թուրքիա պարտաւորուեցաւ և 157 միլիօն Ֆրանք պատերազմական տուգանք վճարել Ռուսիոյ:

Այս խոշոր գումարը եթէ Սուլթանը կարող չըլլար վճարել, Ռուսիա իբաւունք պիտի ունենար գրաւեալ պահելու Ռումանիան և Պուլկարիան:

Հայազգի Յարութիւն Ամիրայ Պէգճեան, որ Սուլթանին լայն վստահութիւնը կը վայելէր, միջոցը գտաւ այն խոշոր գումարը հայթայթելու, և այսպէսով Ռուս քաղաքացիական այդ հողամասերէն, ինչ որ մեծ ուրախութիւն պատճառեց թէ՛ Սուլթանին, և թէ թուրք ազգին:

Ի գնահատութիւն այս մեծ ծառայութեան, Սուլթանը Պէգճեան Յարութիւնի շնորհեց ԹԱՍՎԻՐԸ ԼԻՍՏՈՒՆ, բարձր շքանշանը, և իր ձեռքով կախեց զայն անոր կուծքը:

Պատերազմէն յետոյ, Ռուս բանակը երբ սկսաւ քաշուիլ թրքահայաստանէն, Կարնոյ Հայերը, վախճալով որ, անոնց մեկնելէն վերջ՝ թրքաց վրէժխնդրութեան զոհ կրնան դառնալ, Առաջնորդ Կարապետ Եպիսկոպոսի գլխաւորութեամբ, Կարնոյ և Պայաղիտի շրջաններէն շուրջ 90.000 հոգի, թողուցին ամէն ինչք, և գաղթեցին Ռուս բանակին հետ դէպի Ռուսիա, և հաստատուեցան նոր գրաւուած Ախալցխա և Ալեքսանդրապոլ գաւառները՝ ենթարկուելով անօրինակ զրկանքներու:

Այսպէս ամայացաւ թրքահայաստանի այս կարեւոր և հայաշատ նահանգը:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

Յովսէփ Ամիրխանի Հայաստանը դրամով գնելու ձեռնարկը.— Յովհ. Կարբեցի Կաթ.ի դէմ թըրքահայոց դժգոհութիւնը.— Պոլսէն իոյ հաստատումը.— Հայոց դժգոհութիւնը

Աշտարակեցիին ազատագրական շարժումին Ռուս կառավարութեան կողմէ ձախողութեան մատնուելէն յետոյ, հրապարակ եկաւ հայրենասէր նոր դէմք մը, բնիկ Նոր-Ջուղայեցի և Ճավա կղզւոյն Սամարանդ քաղաքը բնակող մեծահարուստ ՅՈՎՍԷՓ Յ. ԱՄԻՐԽԱՆՆ, որ ղին Ղարապաղցի ազնուական ընտանիքէ սերած աշուղ Յովհաննէս Ամիրխանեանի: Յովսէփ նշանաւոր վաճառական էր և իր սեպհական նաւերով աշխարհիս ամէն կողմը կ'արտածէր սուրճ, շաքար, աֆիօն, և բարեկամ էր Հոլանտայի թագաւորին, Նասսաօյի Կիւյօմ Ա.ին:

Յովսէփ լսելով Հայաստանի ազատագրումը Պարսկական լուծէն, ուզեց իր բոլոր հարստութիւնը տրամադրելով գնել Արարատեան Աշխարհը, և իր հովանւոյն տակ կազմել անկախ երկիր մը: Ամիրխանեան իր այս հայրենասէր նպատակը յայտնեց մեծանուն Ներսէս Աշտարակեցիի ուղղեալ, 1829 Հկտ. 20 թուակիր նշանաւոր իր նամակով, որու կարեւոր մասերը կուտանք հոս:

« . . . Նմանապէս աղաչում եմ ձեզ՝ համառօտ կերպիւ հաղորդել ինձ, թէ կայսերական (այսինքն Ռուսիոյ) Վրաստանի և Հայաստանի Հայք ի՞նչ տեսակ կեանք են վարում, քանի՞ են թուով և ի՞նչ դրութեան մէջ են նոքա: Յանկալի է ինձ նոյնպէս գիտնալ, թէ Ռուսիա ի՞նչ

մտադրութիւն ունի մեր ազգի վերաբերութեամբ, արդեօք ի՞նքը՝ տիրապետելով պիտի կառավարէ Հայաստանը թէ՞ պիտի դարձնէ սորան իւր տէրութեան մի առանձին անկախ մասն: Միով բանիւ հաղորդեցէք ինձ թէ Ռուսաց տէրութիւնն ի՞նչ դիտաւորութիւն ունի մեր ազգի վիճակի մասին. այդ տեղեկութիւններով դուք ինձ վերին աստիճանի կը պարտաւորեցնէք: Ի վերջոյ՝ պարզապէս խոստովանում եմ ձեզ որ մտադիր եմ, եթէ միայն կարելի կլինի, գնել զրամով իմ նախնեաց երկրները, այն է՝ Ղարապաղի աշխարհը Փայտակարանով հանդերձ, կամ թէ մի որոշ հարկ տալ նոցա տիրելու համար, վասնզի հարազատ երկրների կորուստը ինձ համար վերին աստիճանի զգալի է: Հաւատացնում եմ ձեզ, ողորմած տէր, որ ես ողորմութեամբ Աստուծոյ, այստեղ ոչինչ բանի պակասութիւն չունեմ: Վայելելով բարի անուն և ընդհանուր յարգանք, ես պարգեւաւորուած եմ բախտից շատ նշանաւոր հարստութեամբ: Գետիններ, նաւեր, շինութիւններ — ամէն ինչ ունեմ բաւականաչափ: Բայց բաղդի այդ բոլոր ճոխ պարգէները տակաւին ինձ չեն մխիթարում երբ մտաբերում եմ, թէ ինչ վիճակի մէջ է իմ սիրելի Հայրենիքը, և որպիսի թշուառութիւններ են կրում իմ հայրենակիցներէս ումանք:

«Այդ պատճառով շատ փափաքում եմ ունեցածիցս մի մասն հանել (նուիրել) յօգուտ և ի թեթեւութիւն վիճակի իմ հայրենակցաց: Եթէ իմ մտադրութիւններս կ'իրագործուին, ես ընտանիքովս և ունեցած գումարներովս կը գամ Հայաստան, և իմ մնացած հարստութիւնից կը նշանակեմ յօգուտ իմ հայրենակցաց այնքան որ կարողանան եկամուտ բերել տարեկան չորս կամ հինգ լաք ռուբլի (մօտ կէս միլիոն ռուբլի), թէ իմ կենդանութեան ժամանակ և թէ յետ իմ մահուան, վասնզի միայն իմ կալուածքը ահագին քանակութեամբ շաքար

և սուրճ է տալիս, ո՛ւր մնաց միւս գետիններս, որ ամէն տարի մեծ եկամուտ են բերում:

«Շնորհիւ Աստուծոյ, ես այստեղ մի տիրապետող իշխանի հաւասար կեանք եմ վայելում: Միմիայն հայրենեաց սէրն է որ վշտացնում է ինձ: Յուսամ թէ Ամենաբարձրեալն Աստուած կը կատարէ իմ բարի դիտաւորութիւններս: Այսու ամենայնիւ, ես ամէն ինչ յանձնում եմ ձեր բարետեսութեանը, պատրաստ եմ հետեւիլ ձեր խորհուրդներին և կատարել ամենայն ինչ, որ դուք կը յանձնարարէք»:

Ներսէս Աշտարակեցի Պետարապիոյ մէջ ընդունեց այս նամակը զայն զրկեց Բեթերսպուրկ, մեծանուն խաչատուր աղա Լազարեանին, որ ռուսերէն թարգմանութեամբ զայն յանձնեց կայս. ժանտարմըրիի պետ Կոմս Թէնկէնտօլֆին, որպէսզի Նիքօլա կայսեր մատոցուի:

Խաչ. Լազարեան 1850 Դեկտ. 5 ին Կոմսէն ստացաւ հետեւեալ նամակը, ըստ Ա. Երէցեանի պատմութեան:

Սամարանդում բնակող Պր. Ամիրխանի նամակը առ Ներսէս Արքեպիսկոպոսն, որ դուք հաղորդեցիք ինձ հանդերձ ռուսերէն թարգմանութեամբ, ես բաղդ ունեցայ ամենահպատակօրէն զեկուցանել Թագաւոր Կայսեր, այն ենթադրութեամբ որ Ռուսիոյ իշխանութեան ներքոյ գտնուող Հայաստանում մի այդպիսի յարգելի և հարուստ դրամատիրոջ բնակութիւնը այդ երկրի էական և շատ նշանաւոր օգուտ կը բերէ:

«Ն. Կ. Մեծութիւնը, տեսնելով որ Պ. Ամիրխանը մտադիր լինելով գալ այստեղ, յոյս ունի Նորին Մեծութեանը ներկայանալու բաղդաւորութիւնն ունենալու, և ցանկանում է մի քանի տեղեկութիւններ ստանալ Ռուսիոյ մասին, բարեհաճեց ամենաողորմածաբար պատաս-

խանել՝ « ԹՈՂ ՆԱ ԳԱՅ ԱՅՍՏԵՂ, ԻՍԿ ՆՈՐԱ ՊԱՀԱՆ-
ՋԱԾ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻԿՆԵՐԸ ԵՍ ԻՆՔՍ ԿԸ ՏՍԱՐ ԻԻՐԵԱՆ,
ԵՐԲ ԿԸ ՏԵՍՆԱՐ ՆՈՐԱՆ »:

Խ. Լազարեան կայսեր այս յուսադրիչ պատասխանը
ստանալով, անմիջապէս զայն հաղորդեց Ն. Աշտարակե-
ցիին. խնդրելով որ հրաւիրէ Ամիրխանեանը՝ գալ Բե-
թերսպուրի: Աշտարակեցի ամէն ինչ գրեց Ամիրխանին:
Յովսէփ Ամիրխանեան հետեւանք տալու համար իր ծրա-
գրին, Ճափայէն կալկաթա անցաւ, բայց հոն, տեղացի
Հայերէն լսելով որ Ջարը «ՊՕԼՈԺՆԻԱ» հրատարակելով
դրժած է Հայոց տուած իր բոլոր խոստումները, խիստ
վշտացած է, և անոնց խորհուրդով ետ կեցած է Ռուսիա
երթալէ: Յ. Ամիրխանեան մեռած է 1834 ին, և թաղուած
Սամարանդ քաղաքը, իր սեփական գերեզմանատունը, և
ուր տեղ մինչև այսօր կը հանգչին անոր հետ իր կիներն և
երկու որդիները, Կոնստանդնուպոլս և Դանիէլ: Գերեզմանին վը-
րայ կանգնուած է մատուռ մը, որ խնամքով կը պահպա-
նուի Հոլանտական կառավարութեան կողմէ, և կը ծա-
ռայէ որպէս փարոս՝ Սամարանդ երթեկելող նաւերու:

Նորընտիր կաթողիկոս Յովհաննէս կարբեցի վաղեմի
հակառակորդ մ'էր Աշտարակեցիի: Մայր Աթոռը բազ-
մելուն պէս, Ներսէսի բոլոր համակիրները զանազան
պատճառներով հեռացուց իր քովէն, և Սինօղի պակսած
անդամներուն տեղ նորեր չի նշանակելով, սկսաւ սանձ,
արձակ գործել, ինչ որ մեծ դժգոհութիւն պատճառեց:
Ինչպէս Եփրեմ, Նոյնպէս և Կարբեցի, իրենց անխո-
հեմ ընթացքով դիւրացուցին Ռուս կառավարութեան
հայակուլ ծրագիրներու յաջողութիւնը:

Կարբեցի, իր հայրապետական անդրանիկ կոնդակին
հետ Նուիրակ մը ղրկել ուզեց, որպէսզի կարելի ըլլայ
կարգ մը խնդիրներ ուղղակի կարգադրել Այս խնդիրներ-

ընէն գլխաւորներն էին՝ Կաթ.ի անուան յիշատակութիւնը
Տաճկահայ եկեղեցիներու մէջ, Մայր Աթոռոյ ինպատ-
գանձանակի շրջագայում, Նուիրակի մը մշտատե ներ-
կայութիւնն ի Պոլիս, և այլն: Կարբեցի Ռուս կառավա-
րութեան խորհուրդով, իր կոնդակը Պոլսոյ Ռուս դեսպա-
նին միջոցաւ Պատրիարքարան ղրկեց, փոխանակ Նուի-
րակի մը հետ ղրկելու:

Նոյն ատենուայ Պոլսոյ Պատրիարքն ու ազգին մե-
ծամեծները խոհական, հեռատես ու շրջահայեաց անձեր
Ըլլալով, սաստիկ զայրացան Ռուսիոյ քաղաքական այս
խաղէն, որովհետեւ չէին փափաքէր որ Ջարը միջամտէ
Հայոց կրօն. ներքին գործերուն: Ուստի, արգիլեցին Կա-
թողիկոսին անուան յիշատակումը թրքահայ եկեղեցի-
ներուն մէջ: Թրքահայք զայրացան նաև Կաթ.ին սանձ-
արձակ գործունէութեան դէմ, որ պատճառ եղաւ պայ-
քարներու և միջամտութեան:

Ռուս կառավարութիւնը Յանձնախումբ մը կազմեց
— որուն կը մասնակցէին իշխան զօրվր, Բեհբուլթեանց,
Թիֆլիսի Ներսէսեան վարժարանի ուսուցիչ բրօֆ. Շա-
հան Զրպետ, Յունազգի բրօֆ. Օզկինի, Թիֆլիսի Առաջ
նորդ Սերոբէ Արքեպիսկոպոս —, պաշտօն տալով անոր
հիմնական կանոնադրութիւն մը պատրաստել, և անոր
տրամադրութեանց համաձայն սահմանել բոլոր խնդրոց
կարգադրութիւնը:

Պատրաստուած կանոնագիրը իր վերջնական ձեւն
ստացաւ կովկասի կառավարիչ Ռօզէնի, Յովհ. Կաթ.ի,
և զօր. Պասկեւիչի հաւաքական քննութենէն վերջ:

Ռուս կառավարութիւնը, 1856 Մարտ 11 ի հրովար-
տելով վաւերացուց «ՊՕԼՈԺՆԻԱ» կոչուած այս կանո-
նադրութիւնը, որ 10 գլուխէ և 141 յօդէ կը բաղկանար:

Այս կանոնադրութեամբ Հայ եկեղեցւոյ Վերին Տես-
չութիւնը, և Եկեղ. կանոններու և ծէսերու անթերի կա-

տարման հսկողութիւնը վերապահուած է Մայր Աթոռոյ
Կաթողիկոսին, որ կ'ընտրուի ամբողջ Հայ Ազգին կողմէ
ըրկուած եկեղեցական և աշխարհական պատուիրակներէ,
և կը հաստատուի Ռուսաց Կայսեր հրովարտակաւ:

Պօլօժէնիոյ 55րդ յօդուածը կըսէ— Լուսաւորչական
Հայոց Սիւնհոգոսն էջմիածնի, ընդ նախագահութեամբ
Ծայր. Պատրիարք Կաթողիկոսին՝ բաղկացեալ ի չորից
Արքեպիսկոպոսաց կամ Եպիսկոպոսաց, և ի նոյն թիւ
Վարդապետաց, որք զհաստատուն բնակութիւն իւրեանց
ունին էջմիածին:

Նոյնին 55րդ յօդուածը կը ճշդէ Սիւնհոգոսին պար-
տականութիւնները: Իսկ 45րդ յօդուածը կ'ըսէ—

« Ի Սիւնհոգոսն էջմիածնի լինի առանձին ՊՐՕԿՈՒ-
ՐՕՐ, կարգեալ ի կառավարիչ Սինկղիատէն՝ յաստիճա-
նաւորաց, որք գիտեն զլեզուս Ռուսաց և Հայոց, նմա
նշանակի ոռճիկ յարքունի գանձարանէն, համեմատ իւ-
րում պաշտաման »:

Այս նոր կանոնադրութիւնը սկսաւ գործադրուիլ
1837 Փետրուար 22ին, որու ուժով, Ռուսահայ հինգ թե-
մերը ունեցան իրենց թեմակալ Առաջնորդները, և կառա-
վարուեցան նոր օրէնքով կազմուած ստորադաս Կոնսիս-
տարաներով և հոգեւոր ատեաններով:

Մէն մի թեմ ունեցաւ իր հոգեւոր վարժարանը, որոնք
հասցուցին կրթուած կղեր ու աշխարհականներ, որոնք
մեծ զարկ տուին ժողովուրդի մտաւոր զարգացման:

Յովհաննէս Կաթողիկոս Կարբեցի իր վատ գործու-
նէութեամբ մեծ դժգոհութիւն յառաջ բերաւ ամէն կողմէ:
Ան, գործիք դառնալով Ռուս կառավարութեան ձեռքը,
քանդեց բոլոր այն գործերը՝ զոր Աշտարակեցի դարբ-
նած էր: Կարբեցի միայն իր անձը կը մտածէր: Իր փա-
ռասիրութիւնը շարունակեց միշտ ի վնաս ազգին:

Ամենէն աւելի ատելութիւն հրաւիրեց իր վրայ, երբ

ՅՈՎՀ. ԿԱԹ. ԿԱՐԲԵՑԻ

Նիքօլա Ա. Կայսրը այցելեց
Ս. էջմիածին, և ուզեց իմա-
նալ Հայ ժողովուրդին փա-
փաքներն ու պէտքերը, ա-
նոնց զոհացում տալու հա-
մար: Ուստի, Չարը մտերմօ-
րէն հարցուց Կարբեցիին թէ
ի՞նչ կը փափաքի որ ընէ
յօգուտ տառապեալ, դժբաղի
իր Ազգին բարօրութեան:

Կարբեցի Ազգը չխորհե-
ալ խնդրեց անկէ որ իր երկու
եղբօր որդիներուն ազնուա-

կանութեան տիտղոս

շնորհէ . . . :

Կայսրը կարմրեցաւ ու ապշեցաւ այս անմիտ խնդրան-
քին վրայ, բայց շնորհեց զայն, անշո՛ւշտ, քթին տակէն
խնդալով, ազգի մը գերագոյն պետին այս փառամոլ և
անձնասէր ոգիին վրայ:

Կարբեցիի ազգամիտ պաշտօնավարութիւնը ամօ-
թով կը ձգէ Աշտարակեցիի թշնամիները, որոնք կ'ըմ-
բռնեն իրենց գործածահաւոր սխալը, այսպիսի անմիտ
կղերական մը Մայր Աթոռոյ վրայ Կաթողիկոս բազմե-
ցնելով: Բայց ո՛ւշ մնացած էին:

Հայրենասէրն Ներսէս՝ իր աքսորավայրէն բուռն բո-
ղոք բարձրացուց, ազգին հոգեւոր կեդրոնին վրայ Ռուս
կառավարութեան ունեցած գերիշխանութեան, և Կար-
բեցիի ազգամիտ ընթացքին դէմ: Բայց լսողը ով էր:

Լանձնական շահն ու փառամոլութիւնը Ազգին շահէն գերիվեր համարող կարբեցի և իր համախոհները երբէ՛ք խիղճ չըրին. և Ռուսահայութիւնը լուռ հանդիսատես եղաւ անոնց ազգակործան գործունէութեան, չի կարենալով բան մը ընել:

Այս դրութիւնը սակայն կարճ տեւեց, վասնզի կարբեցի 1842 Մարտ 26ին վախճաւեցաւ:

ԳԼՈՒԽ ԵՕԹԵՐՈՐԴ

— 000 — 000 —

Սուլթան Մահմուտ Ենիշերինները կը բնաջնջէ,—
կրօն. ներքին վէճերու բորբոքումը Հայոց
մէջ, աքսոր և վերադարձ Հայ. Հոռվմէ-
ականաց, Հայ-կաթոլիկ Պատրիար-
քութեան հաստատումը.— Պէզ-
ճեան Ամիրայի կեանքն ու
գործունէութիւնը:

— 0 — | — 0 —

Բազմաթիւ հարստահարուած ժողովուրդներէ բաղկացեալ մեծ կայսրութիւն մըն էր Օսմանեան պետութիւնը՝ որուն մայրաքաղաք կ. Պոլիսը թիրախ կը հանդիսանար օտար տէրութեանց մրցակցութեան: Սուլթան Մահմուտ ազատամիտ կայսր մը ըլլալով ուղեց Եւրոպական ձևով բարեկարգել երկիրը, որ կը գտնուէր Ենիշերիններու բռնատիրութեան տակ, որոնք արգելք կը հանդիսանային ամէն կարգի բարենորոգմանց: Սուլթանը որոշեց ըր՝ նաջնջել զանոնք, և վերջ տալ անոնց կեղեքիչ լուծին:

Ուստի, նախ և առաջ, Բրուսիացի և Աւոտրիացի սպաներ հրաւիրեց որպէսզի, Եւրոպական սխիւթով նոր բանակ մը պատրաստեն: Անոնց զլխաւորն էր հաւրապետ ՄՕԼԹԲԷ, որ կարճ ժամանակի մը մէջ մարզեց ու պատրաստեց ՆԻՋԱՄԸ ՃԷՏԻՏԻ զինուորները:

Սուլթանը հրամայեց Ենիշերիններուն, որ իրենց իւրաքանչիւր զօրագունդէն 150ական մարդ տան: Ենիշերինները հիստ կատղեցան, ո՛չ միայն չուղեցին հնազան.

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՀՄՈՒՏ Բ.

Արդարադատ եւ ազատամիտ կայսրն Օսմանեան

դիւ. այլ և իրենց եղած նախատինքին չի հանդուրժելով 1826 Յունիս 16ին ապստամբեցան, պաշարեցին կայսեր պալատը, և ուղեցին գահընկէց ընել Մահմուտը:

Սուլթանը արդէն նախօրօք պատրաստած ըլլալով Բազմաթիւ թնդանօթներով ամրացուած զինուորական ոյժ մը. անմիջապէս դուրս հանեց Մուհամմէտ Մարգարէին նուիրական կանաչ դրօշակը, և բանադրելով Ենիշերիններու օճախը, հրաւիրեց Հայրենիքին պաշտպան բոլոր հպատակները, զալ հաւաքուիլ դրօշին տակ, և զրոհ տալ Ենիշերիններուն վրայ:

կայսեր հրամանաւ Պոլսոյ դռները փակուեցան, ու ամէն կողմէ թնդանօթները գոռալ սկսան: Պալատին առջեւ խմբուող ենիչէրիները շուտով մաքրուեցան, և փախուստ տուողները ապաստանեցան էթ - ՄէջՅՏԱՆ ի ամրացեալ իրենց զօրանոց բերդը:

Նորավարժ զօրքը, ժողովրդային խումբերով պաշարեց բերդը, և թնդանօթի դժոխային ոմբարձակումով մը քարուքանդ ըրաւ զօրանոցները, 15.000 ենիչէրիներ ըսպաննուեցան: 20 հազար աքսորուեցան երկրին ներսերը, ուր մաքրուեցան: Յաջորդ օր, Յունիս 17 ին, Սուլթանին Յէրմանով ենիչէրիներու բնաջնջումը ծանուցուեցաւ բոլոր Օսմանցւոց:

Այսպէ՛ս բնաջնջուեցաւ բարենորոգմանց ռիւերիմ թշնամի ենիչէրիութիւնը որ դարերով Օսմ. Տէրութեան զինուորական ահեղ ուժը կը կազմէր, մինչև Վիէնայի դռները ափ առնելու աստիճան: Բայց ասոնք հետզհետէ իրենց նախկին մարտական և հայրենասիրական առաքինութիւնները կորսնցուցած՝ առանձնաշնորհեալ վիճակին հարստահարութեան և շուայտութեան ի նպաստ գործածելով երկրին ու Տէրութեան գլխուն փորձանք մը դարձած էին, որով, պետութիւնը քայքայումէ փրկելու համար պէտք էր գանոնք իսպառ բնաջնջել:

Սուլթան Մահմուտ յաջողեցաւ գլուխ հանել ծանր և խիստ դժուարին այդ գործը:

Ինչպէս տեսանք Պատմութեան 35րդ էջին մէջ, Լուսաւորչական և կաթոլիկ Հայոց միջեւ ծագած սին վէճերը բառնալու և հաշտութիւն գոյացնելու միջոց մը կը փնտռուէր: Պէզգեան աքսորէն շուտով վերադարձաւ և հաստատուեցաւ արքունի փողերանոցի տեսչութեան

իր պաշտօնին մէջ, և քիչ ատենէն պետական ազգային է՛ն ազդեցիկ դէմքը դարձաւ:

ՄԻՈՒԽԻՍՏԱՆ ԵՐԲՈՐԳ ՓՈՐՁԸ.— Պէզգեան օգտուելով պատեհ առիթէն, միջամտեց Հայ - կաթոլիկ վէճին, և առաջարկեց որ Հայ կաթոլիկ վարդապետ մը Հայոց Պատրիարքին փոխանորդ կարգուի, և պետութեան հրամանները անոր միջոցաւ հաղորդուի Հայ Հոովմէական հասարակութեան:

Երկու կողմէ ալ սիրայօժար ընդունեցին այս առաջարկը, և ԱՆՏՈՆ ՆՈՒՐԻՉԱՆԵԱՆ վարդապետը փոխանորդ կարգուեցաւ (1821):

Գոլէժականները հակառակեցան այս անուանումին, և յաջողեցան Անտոնի տեղ ՊՕՂՈՍ ՄԱՐՈՒՇ վրդապետը փոխանորդ դնել:

Այսքան մը յաջողութիւնը նպաստեց կաթոլիկ Հայոց բոլորովին անջատման ծրագրին յաջողութեան:

Անոնք օգուտ քաղելով Ռուսօպարսիկ կոռւին մէջ Հայոց ցոյց տուած Ռուսասէր ընթացքէն, խնդրագիր տուին Սուլթան Մահմուտ Բ. ի, մատնանշելով թէ՛

Քրիստոնէական միտք ունին Յունաց նման ապստամբիլ, եւ Ռուսներու օգնութեամբ ազատութիւն ձեռք բերել, ինչպէս որ ազատեցան Պարսից լուծէն: Ուստի, մենք, Հայ-Հռովմէականներս կը փոփաքինք մեր առանձին կրօնապետն սնննալ, որ անշատօրէն վարէ կաթոլիկ Հայոց գործերը, որ պէսզի, նման պարագայի մը ատեն ճշդորոշուինք ապրստամբ Լուսաւորչական Հայերէն, եւ Համբաստանուինք:

Այս ամբաստանութիւնը կը վրդովէ Սուլթանը. որ անմիջապէս իր ներկայութեան կը կոչէ փողերանոցի տեսչ Պէզգեան Յարութիւն Ամիրան, և բացատրութիւն կը պահանջէ անկէ:

Պէզգեան կը հանդարտեցնէ Սուլթանը, ըսելով թէ՛ այդ ամբաստանութիւնը դիտումաւոր խաղ մ'է Հայ ժո-

դովուրդը աչքէ ձգելու և վտանգելու համար անոր վայելած ազատութիւնը:

Յաջորդ օրը, Պէզճեան, ընկերակցութեամբ օրուայ և նախորդ Պատրիարք Կարապետ և Պօղոս Արքեպիսկոպոսներու ներկայացան Ուլթանին և Եպարգոսին, ուր վստահեցուցին թէ՝

«**ՀԱՅ ԼՈՒՍԱՌՈՐԶԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՀԱՒՈՏՐԻՄ Է ԿԱՅՍԵՐ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ, ԻՐԵՆՔ ՊԱՏԱՍԽԱՆՍՏՈՒ ԵՒ ԵՐԱՇԽԱՌ ԵՆ. ԻՐԵՆՅ ՀՕՏԻՆ, ԲԱՅԳ՝ ՀԵՆ ԿՐՆԱՐ ԵԳԱՂԽԱԼՈՐ ԸԼԼԱԼ ԻՐԵՆԳՄԷԱՆՆԱԾԱՆՆԱԾՈՐ ՀԱՄ ԿԱԹՈՒԼԻՔՆԵՐՈՆ, ՈՐՈՆՔ ԻՐԵՆԳ ԻՂԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱԿ ՀԵՆ, ԼԱՄԻՆՆԵՐՈՒ ՀԵՄ ԵԱՐԱՔԵՐՈՒԹԻՒՆ ՈՆԻՆ ԵՆ ԵՆՈՆԵՂ ԵՆ. ԹԱԿԱՅ ԵՆ**»:

Կայսրն և Եպարգոսը սաստիկ սրտմտեցան Կաթոլիկներու այս խաղերուն դէմ: Սուլթանը հրամայեց Հայոց Պատրիարքին,

1.— Պոլիս բնակող բոլոր Կաթոլիկ գաւառացիները իրենց ծննդավայրը աքսորել:

2.— Բոլոր Կաթոլիկ կրօնաւորները Եւրոպա աքսորել:

3.— Հայոց Պատրիարքին չհնազանդող Կաթոլիկ Հայերը Փոքր Ասիա աքսորել:

4.— Նոյն վիճակին ենթարկել նաև Կաթոլիկ բոլոր մայրապետները:

5.— Բերայի և Ղալաթիոյ մէջ բնակող բոլոր Կաթոլիկ Հայերը տեղափոխել Գուժ Գաբու և Պոլսոյ զանազան շրջանները:

Հրամանը գործադրուիցաւ և 12,000 հոգի Պոլսէն աքսորուեցան 1827 տարւոյ վերջերը, և յաջորդ Յուն վար և փետրուար ամիսներուն:

Սաստիկ ձմրան մէջ շատեր, մանաւանդ փոքրիկներ, զրկանքներու և հիւանդութեանց զոհ գացին:

Աքսորեալները ամէն տեսակ զրկանքի տոկալով երբէք դարձի գալ ու ազատուիլ չուզեցին: Չորս տարի յետոյ, երբ Թուրքիա պարտուեցաւ Դաշնակից պետութիւններէն՝ աքսորեալք վերադարձան

Աղը-պոլսոյ Ռուսթուրք դաշնադրի շնորհիւ. Թուրքիոյ բոլոր քրիստոնէից կրօն. ազատութիւնը երաշխաւորուած ըլլալով, Պոլսոյ Ֆրն. դեսպանին միջամտութիւնով, Հայ-Հոռվմէականք ստացան տոանձին կրօնապետ ունենալու Կայս. Ֆէրմանը:

Այսպէս, Հոռվմէն զրկուած ՀԱՅՐ՝ ԱՆՏՈՆ ՎՐԴ. ՆՈՒՐԻՃԱՆԵԱՆ եղաւ առաջին կրօնապետը:

Բայց, Անտոն Վրդ. օտարահալատակ ըլլալով, Կայսրը նշանակեց Հ. ՅԱԿՈԲ ՎՐԴ. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆԸ, իբրև պատասխանատու ԱԶԳԱՊԵՏ:

Իսկ, 1835ին, Սուլթան Մահմուտի նոր Ֆէրմանով ՀԱՅ ԿԱԹՈՒԼԻԿ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԵՑԱԻ:

Այսպէս վերջ գտան Ազգին մէջ տիրող կրօն. ցաւաւի վէճերը:

Դառնանք այժմ մեր մեծանուն բարերար Յարութիւն Ամիրա Պէզճեանի կեանքին ու գործին:

Սուլթան Մահմուտ Բ.ի թագաւորութեան շրջանին, Թուրքիոյ Հայոց մէջ ծնունդ առին շատ մը բարեսէր և երևելի անձեր:

Թուրքիոյ մայր քաղաք Պոլսոյ մէջ, ազգ. գործերը Ամիրաներուն ձեռքը կը գտնուէր: Ամիրաները երկու Կիսաւոր հոսանքի բաժնուած էին, Առաջնոյ գլուխը կը գտնուէր առեւտրական և սեղանաւոր դասը, որ իր մէջ ունէր ազատամիտ կղեր ու մտաւորականներ, և որոնց ոգեւորող ոգին ու ջիւղն էր օրուայ Պատրիարք «ԲԱԶԱ-

ՔԱՐՈՁ և ԽՈՐԱԳԷՏ» Տ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ-
ՊԱԼԱԹՅԻ (1823 - 1831), որու ազդեցութիւնը մեծ էր: ամ
բողջ բուն Պոլսոյ մէջ:

Այս խմբակին կեդրոնն էր Խասգիւղ:

Երկրորդ մասը, որ իր մէջ կը պարունակէր Օրթա-
գիւղի, Պէշիկթաշի, Իսկիւտարի, Գատրգիւղ և Զվոսփորի
քանի մը գիւղերու գլխաւորները — ճարտարագէտ, ար-
հեստապետ, և Ակնցի հին գերդաստանի շահաւիգներ՝
որոնք հին սովորութիւններու ջերմ պաշտպան էին, և
ունէին նոյնպէս իրենց հետևորդները:

Այս երկու որոշ հոսանքին մէջ հակակշռողի դերը
կը կատարէր խորագէտ և վմաստուն Պէզճեանը, որ լու-
սամբա Օսմ. Կայսր Սուլթան Մահմուտ Բ. ի մտերիմն
ու սիրելին ըլլալով, իր հզօր ազդեցութիւնը կը գործա-
ծէր այս երկու հոսանքներու մերձեցման, և ի շահ Հայ
Ժողովուրդին:

Իբրեւ ժողովուրդի խոնարհ խաւէն բարձրացող անձ,
ազգային գործերու մէջ ամիրաներու գերակշռութիւնը
չէզոքացնել յաջողելով՝ էսնաֆ և արհեստաւոր դասուն
մասնակցութիւնը ապահովեց:

ԳԱՋԱԶ ԵՐԹԻՆ ժամանակակից բացառիկ դէմքը եղաւ, որ
իր ուշադրութիւնը դարձուց գլխաւորաբար Հայոց կրօնա-
կրթական եւ դաստիարակութեան դործին:

Պէզճեան. ոչ միայն իր մեծ ազդեցութիւնը ի սպաս
դրաւ, այլ եւ իր քսակը:

Այն ժամանակուայ Պոլսոյ նշանաւոր ուսումնականնե-
րէն էին ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏԵՐՈՅԵՆՅԱՆ եւ ԴՐԻԳՈՐ ՓԵՇՏԻՄԱՆԵԱՆ ու-
սուցիչները, առաջինը իբրեւ Աստուածաբան եւ լեզուագէտ,
գիտէր տասներեք լեզու, իսկ երկրորդը իբրեւ հայագէտ
եւ իմաստասէր անձ:

Այս երկուքէն զատ, Պոլսոյ մէջ ունէինք շարք մը լե-
զուագէտ եւ գրաբառագէտ ուսումնական անձեր, ինչպէս:

Յակոբ Նալեան, Գիգիքա Պողոս. Թագաւոր վարժապետ, Պա-
լաթցի, Գէորգ, Մելքիսեդեկ. Սարգիս Յովհաննէսեան գպիր-
ները. Տէր Մեսրոպ, Տէր Մելքոն, Տէր Յովհան վանանդեցի
քահանաները, եւայլն եւայլն:

Յարուծիւն Ամիրա իր պաշտպանութեան տակ առաւ
Փէշտիմալճեան Գրիգոր պատուելին, եւ սատարեց անոր գը-
րական ձեռնարկներուն:

Պէզճեան իր ծախքով վերաշինեց Գում Գաբուի Պատ:
րիարքանիստ Մայր եկեղեցին, իր յարակից Պէզճեան Մայր
վարժարանով: Շինեց Գում Գաբուի Գրսի Ս. Յարուծիւն եկե-
ղեցին, յարակից Պողոսեան եւ վառվառեան վարժարանով,
յանուն իր ծնողաց: Հիմնեց Գարթալի Պէզճեան Ազգ. վար-
ժարանը, ինչպէս եւ այլ եկեղեցի ու դպրոցներ, որոնց տե-
ւականութիւնը ապահովող գումարներ ալ յատկացուց:

Յարուծիւն Ամիրա Բերայի մէջ ալ բացաւ աղջկանց
աւեգնագործութեան արհեստանոց-վարժարան մը, ղեկավա-
րութեամբ նոյն ատենուայ նշանաւոր ոսկեր. չ տիրացու
Սերովբէի, ուր աղքատ հայ աղջիկներ կը յաճախէին կարել
սորվելու:

Յարուծիւն Ամիրա իր առատաձեռնութեամբ եւ շինա-
րարական ակնառու գործունէութեամբ բարի եւ քաջալե-
րիչ օրինակը կը հանդիսանայ Հայ հարուստներուն, Ամիրա-
ներուն, եւ մանաւանդ հասարակ ժողովուրդին:

Իրմէ խրատուելով եւ քաջալերուելով, ուսումնասէր
Ամիրաներ կը սկսին իրենց ծախքով վարժարաններ բանալ:

Այսպէս, 1830 ին, Բերայի մէջ, աղջկանց անդրանիկ
Հայ վարժարանը բացաւ Տէր Զաքարիա քահանան՝ Փա-
փագեան Ճանիկ Ամիրայի ծախքով, վարժարանը կո-
չուեցաւ Հոփսիմեանց և Գայիանեանց:

Սէրովբեան Յովհաննէս Ամիրա իր ծախքով շինեց
Գուգկունճուքի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին և վար-
ժարանը, ու Հայոց մէջ առաջին անգամ ինք մտցուց
Փայտի վրայ քանդակագործութեան գեղարուեստը:

ՃԱՆԻԿ ԱՄԻՐԱՍ ՓԱՓԱՋԵՈՆ

Պոլսոյ Հայերը այդ թուականներէն առաջ հաստատած էին երկու հիւանդանոցներ, մին՝ Բերայի, իսկ երկրորդը Նարլը Գաբուլի մէջ, և որոնք անբաւական էին և անյարմար, վանդի, թաղերու մէջ հաստատուած այս հիւանդանոցներուն մէջ պատասպարուած հիւանդներուն և խելագարներուն պոռչտութենէն ու աղմուկները շատ գէշ տպաւորութիւն կընէին լրացի ընտանիքներուն, որոնք մի՛շտ յուզումի և անհանդստութեան կը մատնուէին:

Նարլը Գաբուլի եկեղեցւոյ կից յիմարանոցին հիւանդներէն մին, Կիրակի օր մը, եկեղ. արարողութեանց պահուն, անճոռնի հայհոյութիւններ կ'արձակէ. որոնք կը լսուին ժողովրդեան կողմէ և կը գայթակգին:

Այս գայթակղութիւնը պատճառ եղաւ, որ Ազգին ամենամեծ բարերարը և բարեպաշտ Հայր հանդիսացող Յարութիւն Ամիրա Պէզճեան, Ամիրայից հետ խորհրդակցելով, Եէտի-Գուլէի պարիսպներէն դուրս օդասուն վայրէ մը մէջ, 4.000 քառ. մէթր հողի վրայ, հանդիսաւորապէս հիմը դնէ ընդարձակ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑԻՆ (1852):

Պէզճեան Յարութիւն Ամիրա՝ իբրեւ հեղինակը այդ գործին յղացման. շինութեան ծախքին մեծագոյն մասը իր վրայ առաւ. իսկ ճանիկ Ամիրա փափաղեան, Յարութիւն Ամիրա կէլկէլեան, Միսաք Ամիրա. Երամ Ամիրա և այլն, իր'նց նիւթական աջակցութիւնը բերին այս հոյակապ գործին:

Յարութիւն Ամիրա տարի մը անձամբ հսկեց շինութեան. որմէ վերջ հիւանդանալով անկողին ինկաւ:

Սուլթանը իր երկու սենեկապետներուն հետ Պէզճեանի հիւանդանոց եկաւ, և իր բժիշկներուն խնամքին յանձնեց զայն, ու անոր բնակութեան համար փառաւոր տուն մը շինել հրամայեց, սակայն, Տիւզեան Յակոբ ճարտարապետի շինած այդ շէնքը դեռ չաւարտած՝ Պէզճեան կնքեց իր մահկանացուն, 1834 Յունվար 13ին:

Պէզճեան Ամիրա զժբաղդաբար մեռաւ, առանց տեսնելու նոր աւարտած հիւանդանոցը, որու բանալին իրեն յանձնած էին, իր մեռնելէն քանի մը օր առաջ:

Աննախընթաց ու փառաւոր յուղարկաւորութեամբ Պէզճեանի մարմինը ամփոփուեցաւ իր շինած Պատրիարքանիստ Մայր Եկեղեցւոյ մէջ, Սուլթան Մահմուտի հրամանին համաձայն: Առաջին Հայն էր՝ որ թաղուեցաւ քաղաքին մէջ: (Տեսնե՛լ մեր «Պատմագրական Մատենաշար թիւ 1. ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ԱՄԻՐԱ ՊԵՋՃԵԱՆ»ը):

Ո՛չ միայն Հայ Ազգը ողբաց իր անգուգական բարերար զաւակը, այլ և ամբողջ պետութիւնը: Նոյն ինքն Սուլթանը ողբաց և արտասուեց՝ իր հաւատարիմ հպատակ և անձնուէր խորհրդականին վրայ:

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

—(o)—

Ա.ԶԳ. ՀԻԻԱՆԴԱՆՈՅԻՆ հանդիսաւոր բացումը.—

Ամիրայից գործունէութիւնը և կրթ. զարթոնքը

Թրքահայոց մէջ.— Իսկիւտարի ձեւՄԱՐԱ-

ՆԻՆ բացումը, և պայքարը անոր շուրջ.—

Ամերիկացի Միսիօնարաց գործունէու-

թիւնը, պայքար անոնց դէմ.— Յա-

կոբոս Պատրիարք Սերոբեան,

ՊԱՊԸ ԱԼԻԻ ՄԵԾ ՅՈՅՅԸ

—ooooo—ooooo—

Պէզճեան Յարութիւն Ամիրայի մահէն վերջ, Ազգա-
յին Հիւանդանոցին հանդիսաւոր բացումը տեղի ունե-
ցաւ օրուայ Պատրիարք Ստեփաննոս Աղաւնի Արքեպս-
Ձաքարեանի նախագահութեամբ (1831-1839): Հիւանդա-
նոցը կոչուեցաւ Ս. ՓՐԿՉԵԱՆ:

Այսպէսով Հայ ժողովուրդը ունեցաւ իր սեփական
ԳԹՈՒԹԵԱՆ մեծ ՏՈՒՆԸ, որ հետզհետէ ընդարձակուե-
ցաւ՝ Կիւլպէնկեան, Ունճեան, և Յակոբեան հարազատ-
ներու նոր ու հոյակապ շէնքերով: Բոլոր Հայութիւնը
միշտ կը գուրգուրայ Ազգին այս Տունին վրայ հարիւր
տարիէ ի վեր:

Կրթական վերազարթնումի խնդիրը ոգեւորեց ամի-
րայութիւնը: Երջանկայիշատակ Պէզճեանի հիմնած հա-
մանուն Մայր Վարժարանին ստացած յառաջագէմ ու
նախանձելի վիճակը զրգիւ մը եղաւ, որ Խասգիւղի մե-
ծամեծները իրենց գիւղի Ներսէսեան կրթարանին բար-
ձրացման վրայ մտածեն:

Այս գործին գլուխը կանգնեցաւ ՃԵԶԱՅԻՐԼԵԱՆ
ՄԿՐՏԻՉ ԱՄԻՍԱՆ, և կարճ ժամանակի մէջ Ներսէսեան
կրթարանը դարձաւ ուսման մեծ վառարան մը, ուր կը
դասաւանդուէին եւրոպական լեզուներ, գիտութիւններ,
Հայերէն, Թրքերէն, ձայնագրութիւն, և այլն, շնորհիւ
սնորէն Նիկողոս Հովուեան ուսումնասէր անձին:

Նէվրուզեան գերդաստանը նիւթապէս կ'օժանդակէ
վարժարանին: Բոլոր թաղերէն բազմաթիւ երիտասարդ
ներ Խասգիւղ կը վազեն ուսում անելու: Քսանի չափ
գաւառացի գիշերօթիկ տղայոց համար մասնաւոր տուն
վարձուելով, անոնց սնունդին և հանգստութեան ալ հոգ
կը տարուի:

Ամիրաները նախանձելով Մ. Ճէզայիրեանի այս
յաջողութեան վրայ, ուզեցին հարուածել անոր գործը:

Այս կործանարար ընթացքին անուղղակի կը մաս,
նակցին Ամերիկացի բողոքական միսիօնարներ, որոնք
հետզհետէ կը ձգտէին Հայոց մէջ երրորդ յարանուանու-
թիւն մը հիմնել՝ ձեռնարկելով դպրոցներու հաստատման:

Ամերիկացի միսիօնարները երկու վարժարան բացին,
մին Վոսփորի եւրոպական եղբայրներ վրայ՝ Պէպէքի մէջ,
իսկ միւսը Բերայի, ուր, կիրակի օրեր, Հափահաս և
անգրագէտ երկսեռ Հայ տղոց գրել կարդալ սորվեցնելու
պատրուակին տակ՝ իրենց բողոքական կրօնքի զաղա-
փարները կը սերմանէին: Եւ որպէսզի իրենց գործունէ-
ութիւնը արդիւնաւոր ըլլայ, հիւանդ, աղքատ ազգային-
ներուն դեղ, դարման, սնունդ կը մատակարարեն, ան-
գործները կը հոգան, կամ անոնց գործ կը ճարեն:

Այս կերպ հոգածու գործունէութեամբ կը յաջողին
բազմաթիւ Հայեր իրենց քաշել, որոնց առաջիններէն
կըլլան փէշտիմալճեան վարժապետի սաներէն Յովհան-
նէս Տէր-Սահակեան, Սեն. Տէր-Մինասեան և Սարգիս
Յովհաննէսեան: Բողոքականութիւնը քիչ առ քիչ մուտք

գործեց Պոլսոյ, Իզմիրի, Պրուսայի, և այլ գաւառներումէջ: Աստուածաշունչ և ուրիշ կրօնական գիրքեր՝ աշխարհաբարի և թուրքերէնի թարգմանուելով տպագրուեցան և ձրի բաժանուեցան ամէն կողմ:

Ազգին մեծամեծները այս նոր վտանգին ու պառակտումին դէմ թումբ կանգնելու համար կը խորհին ազդու միջոցներ ձեռք առնել: Եւ որովհետեւ Ստեփաննոս Աղաւնի Պատրիարք այդքան մեծ գործունէութիւն մը ցոյց չէր տար այդ ուղղութեամբ, որով, որոշուեցաւ Պատրիարք կարգել Ամասիա-Մարգուան թեմի քաջարթուն առաջնորդ բնիկ Պալաթցի ՍԵՐՈԲԵԱՆ ՅԱԿՈԲՈՍ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍը, որ Պոլիս հասաւ 1858 Յնվր. 3ին:

Յակոբոս Պատրիարք խստաբարոյ ընթացք մը ցոյց տուաւ Հայ բողոքականաց դէմ, և գլխաւորաբար հալածեց այդ կրօնին համակիր Լուսաւորչական կղերականները: Նոյն տարւոյ Փետրուար 7ին Պատրիարքարանի մօտ հրաւիրեց Ֆիզիքա Պօղոս, և Տէր-Սահակեան Յովհաննէս պատուելիները, 4 օր բանտարկեց, ու յետոյ դառնալով քաջութեց կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքը, խառնալով Տէր Գէորգ քահանայ Արծրունին ալ բանտարկեց Պատրիարքարանին մէջ:

Յակոբոս Պատրիարք Իսկիւտար բազմահայ կեդրոնին մէջ կը թարան մը հիմնելու ծրագիրը յղացաւ:

Ճարտարապետ Յովհ. Վմիրա Սէրվէրեան այս գործին գլուխ կանգնեցաւ: Որոշուեցաւ հանգուցեալ Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքին կողմէ հաստատուած Իսկիւտարի հոգեւորական-կրթարանը վերածել Ճեմարանի:

Ընդարձակ գետնի մը վրայ շինուեցաւ եռայարկ և հանգստաւէտ շէնք մը, որու ծախքին մեծ մասը՝ հազար հնչուն ոսկի վճարեց Սէրվէրեան: Եւ որովհետեւ Երուսաղէմի վանքը այդ ատեն դեռ չունէր իրեն յատուկ դպրոցը, ու նոր շէնքն ալ Գաբրիէլ Նիկոմիդիացի Պատ-

րիարքին հաճութեամբ կտրուցուած էր վանքին հողին վրայ, որոշուեցաւ ՃԵՄԱՐԱՆ ԵՐՈՍԱՂԷՄԻ կոչել նորաշէն վարժարանը. որու ծախուց իբր բաժին, Երուսաղէմի վանքը պիտի վճարէր տարեկան 120.000 դահեկան:

Ճեմարանին աշակերտութիւնը ընտրանքով առնուեցաւ Պոլսոյ դպրոցներէն 50 երիտասարդի չափ անթոշակ, որոնց համար էր որ Երուսաղէմ պիտի վճարէր վերոյիշեալ գումարը: Բաց աստի, հարուստներու զաւակները պիտի կրնային Ճեմարանին հետեւիլ, 3.000 դրուշ տարեթոշակ վճարելով:

Ճեմարանին հանգիսաւոր բացումը տեղի ունեցաւ 1859 ին տնօրէնութեամբ Մանուէլեան Յակոբիկ աղաի: Ճեմարանին միւթէվէլլին եղաւ Սէրվէրեան Յովհաննէս Վմիրան:

Բոլորի գուրգուրանքին առարկայ եղաւ Ճեմարանը, որուն մէջ կը դասախօսէին այդ ժամանակի ամենագիտուն Հայ ուսուցիչները, Յովհաննէս Պրուսացի Տէրօհնէս, Պուէտ Խաչատուր Միսաքեան, Խաչատուր Պարտիզպանեան, և այլն:

Ճեմարանը փայլուն շրջան մը բոլորելէ վերջ, Խառնալովի ամիրաներուն հակառակութեան, և վարժի վարիչներուն միջև ծագած տարակարծութեան պատճառով Ճեմարանին գոյութիւնը վտանգուեցաւ:

Քսանի չափ Վմիրաներ իրենց թոշակաւոր սաները քաշեցին Ճեմարանէն, և յորդորեցին Երուսաղէմի Պատրիարքութեան Պոլսոյ փոխանորդ Յովհաննէս Եպ.՝ որ Ղազրեցնէ տարենպաստը որով, կը թարանը մեծ պարտքի տակ ինկաւ:

Յակոբոս Պատրիարք խորհրդակցաբար 24 անձերէ բաղկացեալ հոգաբարձութիւն մը կազմեց, որուն պաշտօնը պիտի ըլլար ազգին կրթական և բարեսիրական հաստատութիւնները մատակարարել ժողովուրդէն որոշ

տուրք մը գանձելով ի նպաստ այդ հաստատութեանց:

Հոգաբարձութեան 24 անդամներէն երկուքը Ամիրայից դասէն իսկ մնացեալք արհեստապետներ էին:

Հոգաբարձութեան նախագահ կարգուեցաւ արհեստապետ Հեթում Մերեշմզուլին:

Հազիւ քանի մը ամիս տեւեց համերաշխութիւնը: Ամիրաները նուազատուութիւն համարեցին հասարակ մարդոց հետ գործակցել, և հրաժարեցան: Եւ որովհետեւ տեսնուեցաւ թէ առանց ունեւոր ամիրաներու գործօն մասնակցութեան անկարելի կըլլայ ուէ գործ տեսնել, արհեստապետներն ալ հրաժարեցան:

Սոյն պայմաններուն մէջ Ճեմարանը կառավարելը խիստ անկարելի եղած ըլլալով, միւթէվէլլի Սէրվէրեան Յովհաննէս ամիրա ևս հրաժարեցաւ, որով, հազար նեղութիւնով գլուխ հանուած Իւսկիւտարի յուսակից Ճեմարանը փակուեցաւ 1841 Հոկտ. 3 ին, ի մեծ վիշտ ու սուսնատեն: Հայ երիտասարդութեան:

Յակոբոս Պատրիարք՝ որ կ'ուզէր ժողովրդավար ըստ կրթունքներով կառավարել ազգը, տեսնելով որ անկարելի է առանց ամիրայից՝ լոկ էսնաֆներով գործ տեսնել իր հրաժարականը տուաւ: ամիրաները իրենց կողմնակից նախկին Պատրիարք Ստեփաննոս Սրբազանը նորէն գահ բարձրացուցին:

Ժողովուրդին մէջ խոր յուզում և դժգոհութիւն յառաջ բերաւ ամիրայական այս կամայականութիւնները, կը բողոքեն Սուլթանին մօտ: Բայց տեսնելով որ, կառավարութիւնը կը պաշտպանէ ամիրաները, և կը բռնատարկէ անոնց դէմ եղողները, 1844 Օգոստոս 24 ին, բոլոր էսնաֆները իրենց խանութները գոցելով, մեծ բաղմունքեամբ և զինեպան իսկէնտէրի առաջնորդութեամբ ղիմեցին դէպի ՊԱՊԸ ԵԼԻ, և հոն կազմակերպեցին հսկայ բողոքի ցոյց մը՝ կառավարութեան դէմ, պահանջելով որ

իրենց ընկերները անմիջապէս ազատ արձակուին:

Կառավ.ը, ժողովուրդը հանգարտեցնելու համար, բանտարկեալները ազատ արձակեց, բայց երեք շաբաթ յետոյ, այդ ցոյցին պարագլուխները ձերբակալելով աքսորեց Փորը Ասիա:

Աղանի Պատրիարք գահազուրկ եղաւ, ու անոր յաջորդեց Աստուածատուր Եպիսկ. Կ. Պոլսեցի (1841-1844), որ մեծ գործունէութիւն մը չունեցաւ:

—o— | —o—

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

—ooo—ooo—

Թուրքօ-Եգիպտական պատերազմը և Ռուսիոյ միջամտութիւնը ի նպաստ Թուրքիոյ.—

Սուլթան Մահմուտ Բ.ի բարենորոգման

շտնքերը, ազատասէր ԲէշիՏ ՓԱՇԱ,

Ոռ թան ԱՊՏ-ԻԻԼ-ՄէճիՏի գահակալութիւնը

ԽԹԹԸ ՇԷ ԻՖ — ԺԷՕՆ- ԹԻԻՐՔԵՐ

Մինչ Սուլթան Մահմուտ Դաշնակից պետութիւններէն պարտուելով զրեթէ անոնց խնամակալութեան տակ կ'իյնար, ու կը ճգնէր վարչային բարենորոգումներով երկիրը փրկել քայքայումէ, անդին, Եգիպտոսի փոխարքայ Մեհմէտ Ալի Փաշա, որ արդէն կը տիրէր Երկրին, պահանջեց նաև Սուրիոյ տիրապետութիւնը:

Մեհմէտ Ալի, իր հարստահարութեանց պատճառով Աքեա բերդաքաղաքը փախչող Եգիպտացի ֆէլլահներուն

իրեն յանձնուելը պահանջեց, ինչ որ մերժուեցաւ:

Այս մերժումին վրայ, Մեհմէտ Ալի, իր իպրահիմ որդին բանակ մը գործով Աքեան գրաւելու ղրկեց: Քաղաքը կռուով ինկաւ 1832 Մայիս 27ին: Իպրահիմ իր արշաւը շարունակելով գրաւեց Դամասկոսը, Հալէպը, Հոմսը: Սուլթանը զօր. Հիւսէյին փաշայի հրամանատարութեամբ նոր բանակ մը ղրկեց Իպրահիմի դէմ: Երկու բանակները իրարու դէմ ճակատեցան Պէյլանի առջեւ (Անտիոքի և Իսկէնտէրունի միջև), Թուրք զօրքը ջախջախուեցաւ, Իպրահիմ փաշա փոքր Ասիա մտաւ, և Գոնիայի առջեւ յաղթեց Ալպանիոյ ըմբոստութիւնը զըսպող Բէշիտ Մեհմէտ փաշայի, և զայն գերի բռնելով Կ. Պոլսոյ վրայ սկսաւ քալել (1832 Դեկտ. 21):

Իսլամական մոլեռաւորութիւնը գրգռեցաւ: Բոլորն ալ «Կեաւ զուր Սուլթան» կը կոչէին Մահմուտը, և Աստուծոյ մատը կը տեսնէին այս պարտութիւններուն մէջ: Մեհմէտ Ալի պիտի գրաւէր Պոլիսը, և Խալիֆա-Կայսր պիտի հռչակուէր բոլոր իսլամացորոնք իրեն հետ էին: Սուլթանը սարսափեցաւ և դիմեց Եւր. տէրութեանց:

Ռուսիա անմիջապէս օգնութեան հասաւ Սուլթանին: Իր նաւատորմը ղրկեց Վոսփոր, և 15.000 զօրք ցամաք հանեց Վոսփորի Պէօյլիքտերէ ու Թարապիա գիւղերը: 1833 Ապրիլ 5 ին: Իպրահիմ փաշա տեղի տուաւ, և Յունիս 5 ին կնքուեցաւ Քէօթահիոյ դաշինքը, որով, Սուրիա և Ատանա Մեհմէտ Ալիի իշխանութեան տակ մտան: Ռուս զօրքը քաշուեցաւ Յունիս 10 ին:

Սուլթանը, Ռուս զօրաց մեկնումէն առաջ, Յիւս. Տիմիսիոյ հետ գաղտնիօրէն Հիւսէյն-Իսկէլէսիի դաշնագիրը կնքած էր, որով «Ռուսիա յանձն կ'առնէր զինուորական ամէն օգնութիւն ընել Սուլթանին Թուրքիոյ հողային ամբողջութիւնը պաշտպանելու համար, իսկ Բ. Դուռը օտար մարտանաւերու առջև պիտի փակէր Տարտանէլը»:

Այս դէպքերէն վերջ, Սուլթան Մահմուտ Պոլիս հրաւիրեց Լոնտոնի իր դեսպան հռչակաւոր ԲԱՇԻՏ ՓԱՆՆ, որպէսզի, երկրին բոլոր ցեղերուն հաւասարութիւն պարզեող բարենորոգմանց ընդարձակ ծրագիր մը պատրաստէ: Սակայն, այս կարեւոր գործը ի գլուխ չի հանած: Սուլթան Մահմուտ մեռաւ, 1859 Յունիս 19 ին:

Օոմ. Գահը բարձրացաւ իր որդին ԱՊՏ-ԻԻԼ-ՄէճիՏ, որ հազիւ 16 տարեկան էր: Բաշիտ փաշայի խորհուրդով իր գահակալութենէն քիչ վերջ հրատարակեց նշանաւոր կիւլհանէի ԽԱՖԹԸ Շէրիֆը: Ի ներկայութեան Կայսեր, աւագանիին, օտար դեսպանաց, իսլամ և քրիստոնեայ Օսմանցի ցեղերու ներկայացուցիչներուն, կ'արդացուեցաւ Խաթիբ Շէրիֆը, և թնդանօթի 101 հարուածներով ողջոյնուեցաւ Երիտառարդ-Թուրքիոյ վերածնունդի այս առաջին յաղթանակը:

Այս Խաթիբ Շէրիֆը բոլոր Օսմանցիներուն, առանց կրօնի և ցեղի խտրութեան կը շնորհէր պատուոյ ինչքի, և կեանքի ապահովութիւն, կը շնջէր աւատապետութիւնը, և այլն:

Սոյն հրովարտակին հիման վրայ պատրաստուեցան նոր օրէնքներ, որոնց ԹԱՆՁԻՄԱԹ անունը տրուեցաւ:

Թանգիմատի օրէնքով բոլոր կուսակալութեանց մէջ պիտի կադմուէին Գաւառական ժողովներ՝ կուսակալներու նախագահութեան տակ, մահմետական և քրիստոնեայ լսառն ներկայացուցիչներով: Քրիստոնեայք պիտի կրնային յաճախել պետական վարժարանները, և տիրանալ քաղաքային պաշտօններու:

Հայ ժողովուրդը՝ որ ծարաւի էր այս տեսակ ազատութեան մը, շուտով իր ընդունակութիւնները ի յայտ բերաւ, և կարճ ժամանակի մէջ բազմաթիւ արժանաւոր Հայեր գրաւեցին պետական կարեւոր պաշտօններ, և ՊԷՅ ու ՓԱՇԱՅՈՒԹԵԱՆ աստիճաններուն բարձրացան:

Առաջին Հայ լրագիրը ՈԶԴԱՐԱՐ հրատարակուեցաւ
1840 Նոյ: 20 ին, իսկապէս Ոսկանեանի ձեռքով:

Եւրոպական դաստիարակութեամբ եւ ազատական գաղափարներով տոգորուած բազմաթիւ թուրք երիտասարդներ թեւ ու թիկունք կանգնեցան Սուլթան Մէճիտի բարենորոգչական ձեռնարկներուն, եւ մեծապէս դիւրացուցին սկսուած գործին յաջողութիւնը: Այս երիտասարդութիւնը թուրքիոյ մէջ հիմնեց առաջին թուրք կուսակցութիւնը՝ ժէՕՆ - Թիթիֆ անուամբ, որուն գլխաւոր ղեկավարն էր ՐԱՇԻՏ ՓԱՇԱՆ:

Հայրենիքին վերածնունդին համար հոգի տուող, և բարենորոգումները այդ վերածնունդին բանալին - պայմանը նկատող նոր բազմակներ հետզհետէ զօրացուցին այս խմբակցութիւնը, եւ նոր ղեկավար դէմքեր երեւցան, ինչպէս, ԲէՇԻՏ, ՓՈՒԱՏ, ՃԵՄԱԼ, ԱԼԻ փաշաները:

Բաշիտ փաշա իր խմբակով աչտուրջ կը հսկէր հրատարակուած նոր օրէնքներու տ առաջիօրէն գործադրութեան վրայ, եւ ամէն թիվ կը թափէր կառավարութիւնը այդ նոր եզանակաւ տանելու համար: Բաշիտ փաշա գովելի ու կորովի կերպով հետապնդեց իշխանութեանց զեղծու մները, պաշտօնատարներու կամայական արարքները, եւ չվարանեհարուածելու զանոնք, նոյն իսկ ամենամեծերն. ինչպէս մեծ եպարգոս խուսրէվ փաշան, որ շնորհազուրկ եղաւ իբրեւ հարստահարիչ:

Շուտով սակայն այս նոր օրինաց դէմ իսլամ տարրին դժգոհութիւնը ծայր տուաւ: Գրգռութեան դէպքեր պատահեցան Կեսարիոյ, Իզմիրի, Գոնիայի, Էտիքնէի, և այլ վայրերու մէջ: Իսլամը չէր կրնար ընդունիլ որ բայաքըիստոնեան իրեն հաւտար ըլլայ, կըթուլիւնը աշխարհականանայ: Սուլթանը ստիպուեցաւ երկրորդ խաթիբ Շէրիֆով մը ճշդել առաջնոյն կարգ մը կէտերը, լուսաբանելու համար մոլեռանդները: Բացուեցան բժշկական, զինուորական և քաղաքային համալսարաններ:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ

ՆԵՐՍԷՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՀԱՅՈՑ

Արքայաժայել ընդունելութիւն ամէն կողմ

Աշտարակեցիի գործունէութիւնը, — Ռու-

սահայոց և Թրքահայոց վիճակը-

Մատթէոս Պատրիարք Զուխաճեան

—(օօ—օօ)—

Բոլոր Հայութիւնը, մէջը ըլլալով նաեւ Աշտարակեցիի հակառակորդները, զգուանքով տեսած էին Կարբեցիի երեսէն Ազգին և Մայրենի Եկեղեցւոյ ներքին վաղեմի անկախութեան վտանգուիլը: Կարբեցիի մահէն յետոյ, Գերագոյն Խորհուրդը (Սինոդ) ըստ Պօլօքէնիոյ տրամադրութեանց, հրաւեր ուղղեց բոլոր Ազգին, ոչ տարի մը վերջ, իր եկեղեցական և աշխարհական ներկայացուցիչները զրկէ՝ նոր Հայրապետի ընտրութիւնը կատարելու համար:

Ռուսահայ, Թրքահայ, Պարսկահայ և Հնդկահայ 26 պատգամաւորներ 1845 Ապրիլ 17ին Ս. Էջմիածնայ մէջ գումարուելով, միաձայնութեամբ Ա. Թեկնածու ընտրեցին Աշտարակեցին, իսկ 17 ձայնով Բ. Թեկնածու ընտրեցին Երուսաղէմի Պատրիարք Զաքարիա Արք. Կոփեցին: Նիքօլա Ա. Զարը, 1843 Օգոստոս 10 թուակիր իր հրովարտակով վաւերացուց Ներսէսի ընտրութիւնը, և հրաւիրեց զայն Բեթերսպուրկ՝ յայտնելու իր հաւատարմական զգացումները:

Ազգը մեծ ցնծութեան մէջ էր, վասնզի, Հայ. Առաքելական Ս. Եկեղեցին կ'ունենար իր արժանաւոր Գերագոյն պետը, և Հայ Ազգը՝ իր Վեհափառ և ազգասէր մեծ Հայրապետը, նման Մեծին Ներսէսի:

Յաջորդ տարի Յունիս 9ին Աշտարակեցի Պետարայի ճամբայ ելաւ դէպի Բեթերսպոլի, ճամբուրն թացքին արժանանալով Ռուս, Հայ, և Վրացի ժողովուրդներուն խանդավառ ցոյցերուն, և պետական բարձր պաշտօնատարներու մեծ պատիւներուն:

Նիքօլա Չարը փառաւոր ընդունելութիւն մը ըրաւ Վեհ. Կաթողիկոսին, և զայն հիւրընկալեց յատկապէս յարդարուած շքեղ պալատին մէջ:

Ներսէս Կաթողիկոս և Նիքօլա Կայսրը քանիցս տեսակցութիւններ ունեցան: Հայոց Հայրապետը իր ազգին անվերապահ հաւատարմութիւնը և մեծ աջակցութիւնը մասնանշեց՝ Ռուսիոյ փառքին և մեծութեան համար, և աւելցուց,

— Վեհ. Տէր, ես ա՛յն Ներսէսն եմ, որ Պասկեւիչ զօրապետին խնդրանքին ու աղաչանքին, եւ մանաւանդ ա՛յն դաշնագիր-հրովարտակին վրայ, որուն տակ Ձերդ Վեհ. եան ստորագրութիւնը կը փայլի, եւ որով, իմ Ազգիս ու Հայրենիքիս փրկութիւնը, ազատութիւնը կ'ապահովէիք, Ձեր Կայսերական հովանաւորութեան տակ. ես յորդորեցի ժողովուրդս եւ իմ հայրենակիցներս որ օգնեն եւ աջակցին Ձեզ մղուող կռիւներուն մէջ, ու ես անձամբ եւս մասնակցեցայ ահեղ ու սաստիկ կռիւներուն, իբրեւ քաջ զօրապետ, եւ չխնայեցի անձիս ու Ազիս, եւ Ազգիս քսան հազար քաջ ու հայրենասէր զաւակներուն կորստեամբ գլուխ հատեցի յաղթութիւնը եւ Պարսից լուծէն փրկեցի երեւանը, Նախիջեւանը, եւ մինչեւ Ատրպատական Հայոց Աշխարհը, որուն այժմ տէր էք դուք եւ հրամայող: Այս յետկտուր եւ ստորագրութիւնը պահած եմ, Վեհ. Տէր, իբրեւ սրբազան մասունք մը. եւ չե՛մ գիտեր թէ Ձերդ Վեհափառութիւնը ե՛րբ պիտի կատարէ իր խոստումը...

Չարը ժպտեցաւ և խանդաղատանքով պատասխանեց

— Ես հաստատ եմ խոստումիս վրայ եւ կը յուսամ կատարել զայն զոր ստորագրեցի յանսն Աստուծոյ, եւ չի մնալ պար-

տական Հայ Ազգին, եւ այնչափ Թափոռած արիւնին. որ հոսեցաւ Կայսրութեանս փառքի՜ն եւ մեծութեան համար: Բայց, եւր: այժմու քաղաքականութիւնը դէմ կ'ելլէ այս կարգադրութեան. ու չի յաջողիր բնաւ, եւ Ձեր Ազգը ամէն տեղ ուր որ ցրուած է, վնաս կը կրէ: Եթէ Աստուծոյ ողորմութիւնով Արեւելեան խնդիրը գլուխ հանեմ եւ բոլոր քրիստոնեաները ազատեմ, Ձեր խնդիրն ալ դիւրաւ կը յաջողի. որով պարտ է Ձեզ համբերել մինչև որ Աստուած ինքն իսկ տնօրինէ և ժամանակը յաջողցնէ:

ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐՆ Ն. ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ
Վեհափառ Հայրապետն Ամենայն Հայոց

Աշտարակեցի յաջողած էր Հայկական խնդրոյն վարադրը բանալ և կրկին հաւաստիքներ ստանալ Կայսրէն: Արդէն, Հայրապետին բոլոր մտածումն ու գործունէութիւնը իր ժողովուրդին ազատութեան վրայ կեդրոնացած էր: Անոր աչքին երբէ՛ք արժէք չունէին իրեն ընծայուած պատիւներն ու փառաւոր ընդունելութիւնները:

Յաջորդ օր, Վեհ. Հայրապետը Կայսերական պալատ Գնաց, փոխադարձ այցելութեան: Կայսրը, գլխաբաց ընդ առաջ երթալով Կաթ. ը ընդունեց և երկուքը միասին

քաշուեցան կայսեր առանձնասենեակը: կայսրը, խօսակցութեանց ընթացքին Հայ և Ռուս Եկեղեցիներուն միացումը առաջարկեց: Վեհ. ք հպարտօրէն և ժպտադէմ պատասխանեց — « Դուք կ'ուզէք երկու եկեղեցիները ի մի ձուլել, բայց ո՞ր եղանակաւ. հի՞շուորին պէտք է ծառայէ թէ՛ նորը հինին: Ո՞րն է իրաւացին և Աստուածահաճոյն, . . »: Աշտարակեցիի այս իմաստուն խօսքերուն կայսրը չի կրցաւ պատասխան տալ, լռեց:

Ուրիշ առթիւ մ'ալ կայսրը խնդրեց Հայրապետէն որ վեղարին ձեւ փոխէ, և գործածէ Օրթոտոքս ձեւը:

Կաթողիկոսը ըսաւ.

— « Ա՛յն օրը որ Զմիւռնիոյ Ս. Ստեփաննոս Եկեղեցւոյ մէջ վարդապետ ձեռնադրուեցայ և վեղարը գլուխս դրի, երկնաւոր քահանայապետ Յիսուս Քրիստոսի առջև ուխտեցի ա՛յս վեղարով իջնել գերեզման: Արդ, Աստուծոյ առջև ըրած այս ուխտս չե՛մ կրնար փոխել ի շնորհս մարդկան »:

Այն ատեն, Վեհափառին խորագիտութեան վրայ հիւանալով կայսրը իր շուրջիններուն դառնալով ըսաւ,

— « Իմ լսածէս աւելի բարձր տեսայ այս մեծ մարդը »:

Եւ հրամայեց կաթ. ին որ վեղարին վրայ աղամանդեայ խաչ դնէ, ուրիշ Արք.ներէ զանազանուեւոհամար: (*) և ժամանակ մը վերջ, Կաթողիկոսը հիւանդացաւ.

պալատական բժիշկներու հոգածու խնամքներուն շնորհիւ միայն կարելի եղաւ ստույգ մահէ մը փրկել զայն:

Կաթողիկոսը ձմեռն անցուց Բեթլեհեմի մէջ, և 1846 տարւոյ Մայիսին մեծ շքախումբով Թիֆլիս հասաւ, ու անօրինակ բազմութեան մը ծափող ջոխներուն մէջ մտաւ Հայոց Ս. Էջմիածնայ Մայր Եկեղեցին, ուր օրհնեց կայսրը, գերդաստնը, աւագանին և բոլոր ժողովուրդը:

(*) Այս մանրամասնութիւնները գրի առած է Աշտարակեցիի աշակերտ եւ հտուտարիմ ուղեկից Տ. Թադէսո վարդապետ:

Վեհափառը քանի մը շաբաթ մնաց Թիֆլիս, որուն օղին և շուրին հաւնած էր և 1826 իր առաջնորդութեան օրերուն հոն հիմնած էր Կովկասահայոց առաջին միջնակարգ վարժարանը, և որ կոչուած էր իր անուամբ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ Վ.Ս.ՐԺԱՐԱՆ: Այս վարժ. մեծագոյն օգտակարութիւնը ունեցաւ Ռուսահայոց մտաւոր զարգացման գործին մէջ:

Դէպի Էջմիածին Վեհ. ին ուղևորութիւնը վեհաշուք եղաւ, ուղեկցութեամբ Մայր Աթոռոյ բարձրաստիճան Միաբաններու, որոնք մինչև Թիֆլիս ընդառաջ եկած էին իբրեւ պատգամաւոր: Անկարագրելի էր Հայ և դր. լացի ժողովրդոց ըրած արքայավայել ընդունելութիւնը:

1846 Յունիս 9ին փառաւոր հանդիսութիւնով մը իր օծումը ընդունեց: Երեք օր երեք գիշեր ուրախութիւն և լուսավառութիւն տեղի ունեցան, որմէ յետոյ հիւրերը մեկնեցան, և Հայրապետը ձեռնարկեց իր գործին:

Գիտէր որ իր աքսորէն վերջ Վանքը անկերպարան վիճակ մը ստացած էր: Քննեց բոլոր միաբաններուն վիճակը լսեց անոնց զանգատները: Անկարգ և անպիտանները դրկեց Սեան կղզին, իսկ բարեկիրթ և օգտակարները վարձատրեց:

Մայր Աթոռի պայծառութեան հոգ տարաւ, Վանքին մօտ մեծ լիճ մը շինել տուաւ 30 մէթր լայն, և 100 մ. երկայն, զայն շրջապատեց սրբատաշ քարերով, և Վաղարշապատ հոսող ջուրը այդ լիճը հոսեցուց, ու հոն բազմացուց ախորժաճամ ձուկեր: Լճին մօտ մեծ և դեղեցիկ անտառ մը կանգնեց, ուր տնկեց 60.000 թթենի և 40.000 ծիրանի ծառ: Անտառը շրջապատեց հաստարմատ կաղնիներով և կաղամախիներով, որոնք կ'ոռոգուէին լճին երկու կողմէն հոսող ջուրով, և կ'ընծայէին վեհաշուք ու հոգեպարար տեղարան մը: Հիմնեց նաև մեծաքսի գործարան մը, Վանքին իբրեւ եկամուտի աղբիւր:

Երբ այս բարեկարգութիւնները ի գլուխ հանեց, և Մայր Աթոռոյ մէջ օրինաւորութիւն տիրեց, այլեւս տենը եկած էր խորհելու և գործելու Ազգին կենսական և ապագայ շահերուն մասին:

Ամենէն աւելի իր սրտին խոցելի էր «Պօլօժէնիա»-ն, զոր անխոհեմաբար ընդունած էր կարբեցի: Կը տեսնէր այժմ, թէ որքա՛ն իրաւացի էին իր բողոքները, զորս Բիշնէվէն ըրած էր, վասնզի, այդ օրէնքի արամադրութեանց ուժով խոչնդոտ կը հանուէր իր ազատ գործունէութեան առջեւ:

Այդ պատճառաւ դիմեց իր բարեկամ Վորոնցով իշխանին, և բացէ ի բաց մերժեց այդ օրէնքին կիրարկումը, իբրեւի վճԱՍԱԿԱՐ ԵՒ ԱՆՃՆԴՈՒՆԵԼԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ:

Եւ ի լուր բոլոր կայսրութեան Ռուսաց՝ յայտարարեց իր ԱՅՍ ՄԵՐԺՈՒՄԸ:

Իր նպատակին հասնելու, և Հայ Ազգին ազատման կայսեր տուած խոստումը հետապնդել կարենալու համար իր բնակութիւնը Թիֆլիս փոխադրեց, ուր կը մնար ատրուոյն ինը ամիսը, որպէսզի, Կովկասի Փոխարքային և ազդեցիկ մեծամեծաց հետ մի՛շտ շփուած ունենալով կարենայ խորհրդակցիլ:

Ազգասէր և Հայրենասէր Հայրապետին ջանքերը ո՛չ մէկ արդիւնք ունեցան: Ո՛չ Պօլօժէնիայի ազգապետ տրամադրութիւնները կըրցաւ ջնջել տալ, և ո՛չ ալ կարողացաւ կայսեր խոստումը իրագործել տալ: Ներսէս կաթողիկոս մերժելով Պօլօժէնիան՝ իր ձեռքին մէջ կեդրոնացուց Ազգին եկեղ. վարչական գործերը, ու իր ուղածին պէս անօրինեց ամէն բան. որով, իր վերջին տարիներուն ունեցաւ թշնամիներ, որոնք կողմնակից էին Պօլօժէնիոյ, և կայսեր բողոքեցին: Կայսրը իզուր հրամայեց Ներսէսի շարժիլ ըստ Պօլօժէնիոյ: Ներսէս մերժեց:

Այս ընդդիմութիւնը և բողոքը իրենց բարերար ազդեցութիւնն ունեցան: Նոյն միջոցին Ռուս-թուրք-Դաշնակից պատերազմը տեղի կ'ունենար: Նիքօլա Կայսրը մեռաւ, անոր յաջորդեց ԱԼԷԿՍԱՆԴՐ Բ, Չարը՝ որ Կովկասի Փոխարքայ նշանակեց իշխան ԲԱՐԵԱՏԻՆՍԻՆ, անոր փոխանորդ տալով իշխան Վ. Օ. ԲԵՀՐՈՒԹԵԱՆՅԸ: Նոր Փոխարքան, կայսեր մասնաւոր բարեւերուն հետ Աշտարակեցիի հաղորդեց նաև առ Հայ Ազգն, և անոր պետ առ Վեհ: Կաթողիկոսն ունեցած իր համակրութիւնը:

Ասկէ քաջալերուած, ազգասէր Հայրապետը կրկին սկսաւ Թիֆլիսի մէջ իր բանակցութիւններուն, բայց, գաղտնի և յայտնի խոչնդոտներ մի՛շտ ի զօրու եղան և ջլատեցին իր գործունէութիւնը: Իրեն զօրավիգ եղող բարձրաստիճան պաշտօնատարները շնորհագործիկ եղած ըլլալով, իր թշնամիները զօրացած՝ միջոցներ չխնայեցին մեծանուն Հայրապետին քաղաքական պահանջէն ազատելու համար: Գուցէ ա՛յդ է պատճառը՝ որ Ներսէս սրտին ցաւէն և զգացած դառնութենէն, 1857 փոր. 15 ի գիշերը խորհրդաւոր կերպով յանկարծամահ կ'ըլլայ երբ գրիչ ի ձեռին կը ճգնէր խմբագրել պատասխան մը և պահանջք մը...:

Այս խորհրդաւոր մահը երկար ատեն առիթ տուաւ ժողովրդային ըսի-ըսաւներու, և ծանր ամբաստանիչ լուրերու, իբրեւ թէ, Վեհ. Կաթ.ը թունաւորելով մահացուցուած է: Զօրաւոր էր այն կարծիքը, թէ Սարգիս Արք. Զալալեան թունաւորած է Հայրապետը — ըստ վերին հրամանի, և անոր կուրծքին վրայէն գողցած ա՛յն դաշնագիրը՝ որով Նիքօլա Կայսրը իր իսկ ստորագրութեամբ Արարատեան Հայաստանի անկախութիւն կը խոստանար, և զայն յանձնած է առ որ անկ է, ստանալով համապատասխան հարստութիւն. . . : Իսկ այլք կրսնն թէ կառավարական մարդիկ թունաւորած են զայն, իրեն մարմ-

նին հետ թաղելու համար Հայկական ծանօթ հարցը:

Ներսէս Աշտարակեցի Հայրապետ այսպէս վախճանեցաւ 86 տարեկան խոր ծերութեան մէջ: Փետր. 14 ի առաւօտուն թիֆլիսի բոլոր եկեղեցիներու զանգակները գոռեցին Վեհ. ին անակնկալ մահը: Ամբողջ թիֆլիս ոտքի ելաւ: Ամէն դասակարգէ ժողովուրդ ներկայ եղան թաղման արարողութեան, որուն նախագահեց Սարգիս Արք. Զալալեան: Մարմինը շքեղ դագաղի մը մէջ ամրափակելով վեց եպիսկոպոսներով Ս. Էջմիածին տարուեցաւ, ուր հանգստացուցին Վեհափառին մարմինը, կաթողիկէ եկեղեցւոյ մեծ դրան մօտ:

Ամբողջ Հայութիւնը մեծ սուգ բռնեց ազգասէր և հայրենասէր Աշտարակեցիի մահուն վրայ: Այս մեծ մարդը, որ գիշեր ցորեկ տքնեցաւ Հայկազն ժողովուրդի կործանուած նախկին փառքը վերականգնելու, իրաւամբ արժանացաւ ՊԱՇՏՊԱՆ, ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ տիտղոսին:

Հայկազն ժողովուրդը, յաւիտեան անմոռանալի այս մեծ Հայրենասէր Հայրապետին յիշատակը մի՛շտ վառ պիտի պահէ, իբրեւ անխոնջ ռահվիրայ մը՝ Հայկական ազատագրական մեծ պայքարին:

* * *

Երբ Ս. Աթոռը կորսնցուց իր արժանաւոր պետը, կայսեր ու քաղով Սարգիս Զալալեան Արք. Վրաստանի և Իմէրէթի, Մատթէոս Արք. Աթաթերխանի, Գաբրիէլ Վրդ. Այվազովսքի Նոր-Նախիջևանի, Պեսարապիոյ և Խրիմի Առաջնորդ Նշանակուեցան: Այս միջամտութիւնը բոլորովին հակառակ էր Հայ. եկեղեցւոյ կարգ-կանոնին: Ժողովուրդը զգուանքով տեսաւ որ վերոյիշեալ կրօնականները սիբով ընդունեցին այդ պաշտօնները, փոխանակ ապօրինի այս կարգադրութեան դէմ ըրողքելով մերժելու:

Ռուսահայութիւնը հետզհետէ ուռճացաւ քանակով և որակով: Կովկասը եղաւ Հայոց առեւտուրի և մտաւոր զարգացման կեդրոն, շնորհիւ տիրող ազատութեան:

Կարճ շրջանի մը մէջ հիմնուեցան զանազան ուսումնարաններ, որոնց ամենէն շանաւորներն են Մոսկուայի ԼԱԶԱՐԵԱՆ, ՃԵՄԱՐԱՆԸ և Թիֆլիսի ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ՎԱՐՓԱՐԱՆԸ:

ՊԱՎԷԼԻՍՅ
ԴՊՐԻՄԵՐ

ՌԳՆՆՆԻՍՅ
ԴՊԱԿ

ՄԻՇՈՆ
ԴՊՐԻՄԵՐ

ՆՅԱՏ ԴՊՐԻՄԵՐ ԼԱԳԱՐԵԱՆԻ ԲԱՐԻՏԱՆԻՅԱՆ

ԼԱԶԱՐԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ մեծահամբաւ եղած է Ռուսահայոց մէջ: Լազարեանց նախնիքը Հին-Ջուղայեցի ԸԱԼՈՎ Շահ Ապպասի օրով Սպահան գաղթած և հոն

հասած են արքունի փողերանոցի տեսչի, գանձային նախարարի և այլ բարձր պաշտոններու: Նատիր Շահի մահէն յետոյ, Պարսկաստանի ներքին խռովութեանց պատճառաւ շատ մը Հայերու նման, Ղազար Լազարեան ևս իր ընտանիքով և բոլոր հարստութեամբ անցած է Ռուսիա, և Մոսկուայի մօտ հիմնած մետաքսի գործարան մը. ոչ ու արտադրութիւնները արժանանալով կայսրուհի կատարինէի գնահատման, Լազարեան տոհմին շնորհած է ազնուականութեան տիտղոս:

Լազարեանները կանգնեցին Մոսկուայի և Բեթերապուրկի Հայոց հոյակապ եկեղեցիները: Իսկ Յովակիմ Լազարեան, 1813 ին Մոսկուայի ձեմարանը հիմնեց, որ մէջ դուրս եկան նշանաւոր ուսուցիչներ, լեզուաբաններ, և ամէն կարգի ուսումնական համբաւաւոր անձեր:

Իսկ Ներսէսեան վարժարանը կովկասահայոց կրթական մեծագոյն վառարանը եղաւ, որու մասին արդէն մեր նախորդ էջերուն մէջ խօսեցանք:

Կովկասահայ առաջին լրագիրը՝ ԿՈՎԿԱՍ, Թիֆլիսի մէջ լոյս տեսաւ Յիւր. Կարինեանի և Մ. Պատկանեանի կողմէ 1846 Յունվար 1ին, Ռուս և Հայերէն լեզուներով:

* * Թրքահայ առաջին կրթարանը Պոլսոյ մէջ հիմնողը եղաւ Շնորհք Մկրտիչ Ամիրա, որ 1790 ին, Գում Գաբու Յըչըճի փողոցին մէջ հաստատեց վարժարան մը, որուն արդիւնքէն քաջալերուելով հետգհետէ բացաւ Սամաթիոյ Պալատի, Իւսկիւտարի Օրթագիւղի և Գուրու-Չէշմէի ազգային դպրոցները: Ասկէ վերջ է որ գանազան Ամիրապետներ փոյթ տարած են կրթական և կրօնական գործերու:

Յիշատակութեան արժանի են հետեւեալ Ամիրապետ Կարապետ Պալեան և Յովհ. Սէրվէրեան, որոնք Իւսկիւտարի ձեմարանը բացին և հոգացին մասամբ անոր մատակարարութեան ծախքը: Փիշմիշեան Միքայէլ, որ ետակար արութեան ծախքը: Փիշմիշեան Միքայէլ, որ ետակար արութեան ծախքը: Փիշմիշեան միւլթէվէլին: Եւ զած է Ս. Փ. Հիւանդանոցին առաջին միւլթէվէլին:

կանեան Յարութիւն, որ Պատրիարքարանի եկամտից վերատեսուչ էր, և գլուխ կարգուած էր 842 Մարտ 26ին կազմուած Անատոլուի և Րումէլիի Սեղանաւորական Ընկերակցութեան: Միսաք Միսաքեան, որ շինած է Պոյաճըղիւղի Ս. Երից Մանկանց, և Սթէնիայի Ս. Յովհ. Կարապետ եկեղեցիները, օգնած է Հիւանդանոցի շինման:

ՇՆՈՐՀՔ ՄԿՐՏԻՉ ԱՄԻՐԱ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԱԼԵԱՆ ԱՄԻՐԱ

Աստուածատուր Պատրիարքի օրով ազգ. գործերու շուրջ Ամիրայից և նոր սերունդին միջեւ պայքարը շարունակուեցաւ: Կառավարութիւնը միջամտեց, և 1841 Դեկտ. 12 ի կայս. ֆէրմանով. 27 հոգինոց նոր Ազգային վարչութիւն մը հաստատուեցաւ, միայն արհեստապետներէ բաղկացեալ: Սակայն այս ընտրութեամբ ալ ազգին գործերը չը կանոնաւորուեցան, անվարչագիտութեան և նիւթական անձկութեան պատճառաւ, որով, 1842 Սեպ. 25 ին այս վարչութիւնն ալ հրաժարեցաւ:

Վերջապէս, բացայայտօրէն կը տեղեկուէր թէ անկարելի էր մէկ կամ միւս կողմին առանձին գործունէութիւնը: Անհրաժեշտ էր վերջ տալ անմիաբանութեան, և ժամանակի պահանջին համաձայն շարժելով, վարչական նոր սխալէմով մը օժտել Ազգը և անոր գործօն օրկանները:

Ազգային այս խառնակ կացութեան մէջ էր որ Պատրիարքական գահ բարձրացաւ Իզմիրի Առաջնորդ ՄԱՏԹԵՈՍ ԱՐԲ. ՉՈՒԽԱՆՆԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍԵՑԻ (844 ՅԼս. 1):

Նորընտիր Պատրիարքը յաջողեցաւ հաշտեցնել երկու հակառակորդ կողմերը, քանի որ ամենքն ալ այլեւս համոզուած էին թէ առանց մէկը միւսին աջակցութեան անկարելի էր ազգային գործերը վարել:

Փոխադարձ զիջումներով 50 անդամէ բաղկացեալ Ազգային ժողով մը կազմուեցաւ, 16ը Ամիրաներէ և 14 հոգին արհեստագետներէ առնուելով: Իրաւունքի հաւասարութեան հիման վրայ իշխանութիւնը բաժնուեցաւ իրենց մէջ, որով վերջ տրուեցան ամուլ պայքարներուն:

Այս համերաշխութիւնը մեծ դեր կատարեց ամբողջ Թրքահայոց ներքին կեանքին մէջ: Մանաւանդ Պոլսոյ Հայերը ոգեւորուեցան, որովհետեւ, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ տեղի ունեցող բարենորոգչական շարժումներէն ծնունդ առնող ազգային բարօրութեան և յառաջդիմութեան նոր դարազուլի մը բացումը կը նշմարուէր:

Երիտասարդութիւնը խանդավառ օրեր կ'ապրէր: Ազգին կրթական-եկեղեցական գործերը լաւ ճամբու մէջ մտան: Բացուեցան վարժարաններ և ընթերցարաններ: Հարուստ և աղքատ բոլորը կ'օժանդակէին ազգին պէտքերուն: Իմնուեցաւ լրագրութիւն, և Մատթէոս պատրիարքն ալ հիմնեց ԱՅՏԱՍՏԱՆ անուն թերթ մը, իբրեւ պաշտօնաթերթ:

Ազգ. ժողովի առաջին հանդիսաւոր նիստը բացուեցաւ 1844 Սեպտմ. 14 ին, նախագահութեամբ Մատթէոս Պատրիարքին: Այս ժողովին մէջ որոշուեցաւ որ Ս. էջմիածնայ Նուիրակի ի Պոլիս առաքումը դադրի, և Նորին Ս. Օծութիւն Ն. Աշտարակեցի Կաթ. ին անունը յիշատակուի Թրքահայ բոլոր եկեղեցիներուն մէջ:

Մատթէոս Պատրիարք այս կարեւոր պարագաները

իր իսկ ձեռքով տեղեկագրեց Վեհափառ Հայրապետին, որ մասնաւոր կոնդակով մը իր գոհունակութիւնը յայտնեց: Այսպէս վերահաստատուեցան յարաբերութիւնները Մայր Աթոռոյ և Պոլսոյ Պատրիարքութեան միջեւ, որ քառօրդ դարէ ի վեր խզուած էր: Վեհ. Կաթ. ը ճանչցաւ Մատթէոս Պատրիարքի ընտրութիւնը, ըստ ընկալեալ պայմանի, որ Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը բազմողը պէտք էր ա'նպատճառ Ս. էջմիածնայ մէջ ստացած ըլլար իր եպիսկոպոսական օծումը: Պատր. ը ճանչցուեցաւ իբր փոխանորդ Կաթողիկոսին, որ պիտի հաւաքէր Մայր Աթոռոյ համար տրուած նուէրները, և Ս. Միւռնը պիտի բաժնէր եկեղեցիները:

Պատրիարքին ջանքերով վերաբացուեցաւ Իսկիւտարի Ճեմարանը (1846), Տէրոյնեցի ուսումնապետութեամբ: Երկուքուկէս տարի շարունակուեցաւ այս դըպրոցը, ուրկէ դուրս եկաւ կրթեալ երիտասարդութիւն մը, որ մեծ դեր ունեցաւ ազգին բարձրացման գործին մէջ:

Ճեմարանի առաջին շրջանի աշակերտներէն են,

Ստեփան փոշա Արսլան, Յովհ. Հիւնքեարպէյէնտեան. Կար. Իւթիւճեան:

Երկրորդ շրջանի աշակերտներէն են

Յովհ. Նուրեան, Մկրտիչ Պէշիկմաշլեան, Մարտիրոս Թոգանեան, Բարսեղ Հիւնքեարպէյէնտեան, Պ. Ֆնտգլեան:

Իսկ Նոյն շրջանին Եւբոպա ուսած էին,

Մկր. Միք. եւ Գրիգոր Ազանոն, Տօթ՝ Սերվիլէն, Գրիգոր Օտեան, Տօթ՝ Ն. Ռուսինտոն, Նիկողոս Զօրայեան, Յրմն՝ եւ Մկրտիչ Մոմճեան, Ալթուն Տիւրքի, Բարունակ Պէյ. Պ. Նիկո. Ղուսեան, Մին. Մինասեան, Գէորգ Սմիմարաճեան, Ելլն:

Աստուածատուրի թոյլ ընթացքէն ոգտուելով Ամեն Եկեղեցի միաբնակներ մեծ յաջողութեամբ կը գործէին: Մատթէոս Պատրիարք խիստ միջոցներ ձեռք առաւ ա'նոնց դէմ: Հայ. եկեղեցւոյ հաւատալիքները պարունակող

գրքոյկ մը, և իր գումարած եկեղ. ժողովին որոշմամբ ալ երկու կոնդակ հրատարակեց (18.6 Յնվ- 12), որոնցմով կը բանադրէր բողոքականութիւնը ընդունող բոլոր Հայերը, և կարգադրել կը հռչակէր Նիկոմիդիոյ Տէր Վրթմանէս քահանան որուն մօրուքը Աղաւնի Սրբազանին հրամանաւ կ'ածիլուի հոծ բազմութեան մը ներկայութեան: Հալածանքը կը տարածուի Իզմիտի Ատաբազարի, Իզմիրի, Կարնոյ և Տրապիզոնի մէջ, որու շնորհիւ բազմաթիւ Հայեր Մայրենի եկեղեցւոյ ծոցը կը դառնան: Մատթէոս Պատրիարք կ'աշխատի փակել տալ Պէպէքի Ամբրիկեան վարժարանը, բայց չի յաջողիր:

Այս խստութիւնները պատճառ եղան որ Անգլիոյ դեսպան Սըր Սթրէթֆօրտ Քէնինկ, Ամբրիկեան դեսպան Մ. Քէր, և Բրուսիոյ դեսպան Հէր Լը Քօֆ բողոքէն Կայսեր մօտ, ապարդիւն կերպով, որովհետեւ Հայոց Պատրիարքը շատ սիրելի էր Ապտ-Իւլ-Մէճիտ Կայսեր, և բոլոր մեծամեծները կ'ալնածէին անկէ, իր իմաստութեան, կամքի ուժին, և ժողովրդական Պատրիարք մը ըլլալուն համար:

Բայց հակառակ այս հալածանքին, Կ. Պոլսոյ մէջ 40 Հայ բողոքականներ միանալով կազմեցին առաջին Հայ Աւետարանական եկեղեցին, և իրենց հովիւ ընտրեցին պատուելի Աբիսողոմ Իւթիւճեանը (1846 Յունիս):

Օտար միջամտութեանց շնորհիւ, 1850 Նոյ. ին հրատարակուած Կայս. Ֆէրմանով Հայ բողոքականները կազմեցին ուրոյն հասարակութիւն մը:

ՔՐՏԱԿԱՆ, ՍՊՈՍՏՈՒԹԻՒՆԻՆԸ. — Թրքահայաստանի երեք մեծ նահանգներուն՝ Վասպուրականի, Բաղէշի և Տիգրանակերտի մէջ Օսմ. կառավ. եան ազդեցութիւնը տկար եղած է միշտ, և իրական տիրողները եղած են Քիւրտ ցեղապետներ, պէկեր, շէյխեր և տերէպէյիներ, որոնք յիշեալ նահանգներուս զանազան գաւառներուն մէջ տեսակ մը կէս - անկախ իշխանութիւններ հաստատած

էին, և ունէին իրենց բերդերը, Թաքստոցները, զօրքը և ձիաւոր պատերազմիկները, որոնց մէջ Հայեր ալ կային: Այս բռնաւորներէն երկու կարեւոր դէմքեր, ՊէՏՐՈՍՆ Պէկ և ԽՍՆ ՄՍՀՄՈՒՏ, որոնք կ'իշխէին Վասպուրականի հարաւ-արեւելեան կողմի, ՊՈՀՏԱՆ և ՃԸԶԻՐԷ գաւառներուն, ծրագրեցին զրաւել Վասպ. ի նահանգը, Տարօնն ու Պիթլիսը, և կազմել անկախ Քիւրտիստան մը:

ՀԱՅԵՐԱՆ ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆԻՆԸ. — Պէտրխան Պէկի այս ծրագիրը չէր կրնար իրականանալ առանց տեղացի Հայերու գործօն մասնակցութեան: Ուստի, Պէտրխան Պէկ Վանի Հայ երեւելիներուն կ'առաջարկէ օգնել իրեն ամէն կերպով, խոստանալով անոնց՝ Անկախ Քիւրտիստանի մը կազմութեան պարագային, անոր տնտեսական բաժնմատակարարութիւնը Հայոց յանձնել: Բայց կ'երեւի թէ Վանի Հայերը վստահութիւն չունէին Պէտրխանի վրայ և կամ չուզեցին Օսմ. պետութեան դէմ ապստամբական դիրքի մէջ գտնուիլ, քանի որ մեծագոյն մասամբ անտարբեր գտնուեցան այդ հրաւերին:

Սակայն, Վանեցի ազդեցիկ երկու Հայեր, Ստեփան Մանօղլեան և Մահտեսի Յովհաննէս Զալկապրեան, քանիմը համախոհներով գաղտնի միացան Պէտրխանի, յաի ջողկով իրենց հետ ոտքի հանել նաև Շատախ և Մոկս գաւառներու լեռնաբնակ քաջարի բազմաթիւ Հայերը:

Քրտական այս ապստամբութիւնը պայթեցաւ 1847ի ամբան: Քիւրտերու դէպի Վան յառաջխաղացման ընթացքին բազմաթիւ Հայ գիւղեր հաւերակ եղան, բնակիչները սպաննուեցան: Զտրհուրանք տիրեց ամէն կողմ:

Ապստամբութեան և ջարդերու լուրը երբ Պոլիս հասաւ, Մատթէոս Պատրիարք ազդու բողոքներ ըրաւ Բ. Իրան, և ապա Կայսեր մօտ, և դարման խնդրեց:

Տէրութիւնը շուարած էր, որովհետեւ ո՛չ Կարնոյ, և ո՛չ ալ Վանի մէջ կանոնաւոր բանակ ունէր:

Պոլսոյ մէջ կազմուած Ազգ. ժողովները կը գործէին ուիկ մնջիկ, բայց Ամիրանները տակաւին կարգ մը գործերու մէջ իրենց կամքը կը պարտադրէին: Եւ որովհետեւ Մատթէոս Պատրիարք չէր հանդուրժէր որ Ամիրանները իրենց կամքին համաձայն գաւառի Առաջնորդները փոփոխեն, գծառութիւն ծագեցաւ Պատրիարքին և քանիմը Ամիրաններու միջև: Հակառակորդ Ամիրաններէն զխաւորներն էին Միսաք Միսաքեան և Ճանիկ փափաղեան, որոնք իրենց համախոհներով Խումրի խանի Կէլկէեան Ամիրայի գրասենեակին մէջ ժողով գումարելով որոշեցին հրաժարեցնել Պատրիարքը: Ուստի իրենց մէջէն Գէորգ Փափաղեան և Յովհաննէս Եազըճեան Ամիրանները շրջելով Պատրիարքին մօտ, անոր հրաժարումը խնդրեցին: Մատթէոս Ս. մեծարեց ու լսեց ղանոնք և ըսաւ,

— Կը ցաւիմ աղաներու անոտի զրպարտութեանց վըրայ, ես ուխտիւք խնդրէի և խնդրեմ հրաժարիլ Պատրիարքական աթոռէս, բայց ո՛չ այս տեսակ անարգական եղանակաւ:

Պատրիարքին այս ընթացքը գրգռեց Ամիրանները: Խնդիրը մինչեւ Բ. Դուռ հասաւ: Մեծ եպարքոս Բէշիտ փաշա ստիպեց Պատրիարքը որ հրաժարի: Մատթէոս հրաժարեցաւ ըսելով. « Ո՛չ կամիմ լինել պատճառ դա՛յթակցութեան Ազգիս », (1848 Հոկտ. 1):

Սուլթան Ապտ-Իւլ-Մէճիտ իր անձնական գանձէն 2.000 զրուշ ամսական յատկացուց Մատթէոս Ս. ին: Նմանապէս Կայսրը մասնաւոր մեծ պաշտօնատարի մի միջոցաւ անոր շնորհեց ազամանդեայ մեծագին շքանշան մը (1851 Մայիս 19), որուն ընդունելութեան արարողութիւնը տեղի ունեցաւ Մատթէոս Սրբազանի Օրթա-գիւղի տան մէջ:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄԵԼՄԵԿԵՐՈՐԴ

Եւրոպական մրցակցութիւնը Թուրքիոյ շուրջ.—

Պալքանեան ցեղերը և Ռուսիա.— ԽՐԻՄԻ ՊԱՏԵ-
ՐԱՉՄԸ և Բարիդի Դաշնագիրը.— Յակոբոս
Պատրիարք և Ազգ. կեանքը այդ շրջանին:

ՄԱՏԹԷՈՍ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅԻՆ ՅՈՅ
Լիբանանի ջարդերը և Նափոլէօնի միջամտութիւնը

— 00000 — 00000 —

Եգիպտոսի Մեհմէտ Ալի փաշան փորձանք մը դարձած էր Թուրքիոյ գլխուն: Ֆրանսա զօրաւոր պաշտպանութիւն կրնէր անոր, Սրբեկքի մէջ իր ազդեցութիւնը ամրացնելու, և օր մը Եգիպտոսն ու Սուրիան կարենալ զրաւելու համար: Ռուսիա և Անգլիա եւս կը հետաքրքրուէին Թուրք-Եգիպտական կնճիռով: Անգլիա, Ռուսիա, Աւստրիա Բրուսիա 1840 Յիւ. 13ին համաձայնութիւն մը կնքեցին « Օսմ. պետութեան անկախութիւնն ու ամբողջութիւնը պաշտպանելու » համար, և Մեհմէտ Ալի փա. շայի վերջնագիր մը տուին, պահանջելով որ, « անյապաղ Սուլթանին վերադարձնէ բոլոր զրաւած հողերը, գոհա նալով միայն Եգիպտոսի ժառանգական. և Սուրիոյ ալ ցկեանս իշխանութիւնով: Մեհմէտ Ալի լսեց, բայց, երբ Անգլիացիք զրաւեցին Պէյրութը, այն ատեն Ֆրանսայի միջամտութեամբ ընդունեց դաշնակիցներուն պահանջը, և 841 Յես. ի Կայս. Խաթիբ Շէրիֆով Մեհմէտ Ալին ճանչցուեցաւ հարկատու իշխան Եգիպտոսի, յաջորդական իրաւունքով ի նպաստ իր ընտանիքին:

Եւր. մեծ պետութիւնները Թուրքիան իրենց խնամա

կալութեան աակ առնելով. կը ձգտէին ազդեցութեան ուրոշ գերակշռութիւն և առանձնաշնորհում ձեռք ձգել. իւրաքանչիւրը իր հաշւոյն: Ռուսիա կը պաշտպանէր օրթոտոքսութիւնը, Ֆրանսա՝ կաթոլիկութիւնը:

Նոյն միջոցին Պալքանեան կնճիոր նոր փուլի մէջ էր մտած: Ռուսիա կ'ուզէր փրկել Սևի ազգերը թուրքիոյ կեղեքիչ լուծէն: Ուստի, 1853 թ. փետր. 23-ին, Ռուսիա ծանոյց թուրքիոյ, թէ իշխան Մէջնիքօֆ Պոլիս պիտի գայ իբրեւ արտասովոր դեսպան: Մէջնիքօֆ, որ թէ ծովային նախարար էր և թէ Ֆինլանտիոյ կառավարիչ, Պոլիս հասաւ Մարտ 1-ին, իր հետ ունենալով Կալիքին իշխանը, Կոմս Նեսելտորֆը, ծովտկալ Գորնիլօֆը և զօր. Նիքարօշէնսքին: Ֆրանսա և Անգլիա շփոթեցան ունեւատորմ զրկեցին Տարտանէլ:

Իշխան Մէջնիքօֆ երկար բանակցելէ յետոյ. Մայիսի 5-ին վերջնագիր մը տալով Բ. Դրան, պահանջեց՝ որ,

ա.— թուրքիա տեւական գինակցութիւն կնքէ ուսիոյ հետ:

բ.— Սուլթանը ֆանչնայ ջարը իբրեւ օրինաւոր պաշտպանը իր տասներեք միլիոնէ աւելի օրթոտոքս, Սլաւ եւ Յոյն ժողովուրդներուն, որոնք իսլամներէն աւելի են թուրքիոյ մէջ:

Սուլթան Մէջնիքի հրամանաւ նորընտիր մեծ վէզիր Բիֆաթ Փաշա Գերագոյն Խորհուրդ գումարեց պետական 44 աւագանիներէ, ուր քննելով Ռուսիոյ պահանջները Օսմ. Գահին և Հայրենիքին համար խիստ փառաւարդ գտան և 2ի դէմ 42 ձայնով մերժեցին զանոնք:

Այս մերժումին վրայ ծագեցաւ Ռուսօթուրք մեծ պատերազմը:

Ռուսիոյ համար խիստ աղետալի սայ կոիւր կը յորջորդէ Խ' Ի Մի, Սեւ ՍՏՏԱՐՈՒ ԳՍՏԵՐԱՋՄ անունով:

ԽՐԻՄԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ռուսաց Նիքոլա Ջարը, բոլոր Օրթոտոքսները հրաւիրեց Սուրբ Պատերազմ մղելու թուրքիոյ դէմ: Պետարպիոյ մէջ խմբուած ռուս զօրքը Պանկելիչի գլխաւորութեամբ գրաւեց Մուտուլալաքիան: Թուրքիա Ռուսիայ դէմ պատերազմ յայտարարեց 1853 թ. 4-ին: Սպարապետ Էօմէր փաշա Գանուլը անցնելով վալաքիոյ մէկ մասը ետ առաւ: Սեւ ծովի ռուս նաւատորմը Սինոպի առջեւ փակեց 10 նաւէ բաղկացեալ թուրք ծովային ոյժը, նոյմ. 30-ին:

Այն ատեն թուրքիա օգնութիւն խնդրեց Եւրոպայէն:

Անգլիոյ վիքթորիա թագուհին եւ ֆրանսայի Նափոէօն Գ. կայսրը միացան թուրքիոյ. իրենց նաւատորմները Սեւ ծով մտան, զօրք հանեցին վառնա. արգիլելու համար ռուս զօրաց յառաջխաղացումը դէպի Պոլիս:

Ռուսերը ստիպուեցան նահանջել, եւ հրաւիրեցին Ալեքս. տրիան որ գրաւէ Մուֆալիան. ինչպէս պահանջած էր:

Աւստրիա մերժեց Ռուսիոյ առաջարկը, սակայն, իբրեւ չէզոք պետութիւն յանձն առաւ առժամապէս գրաւել վալաքիան, իբրեւ պահապան Գանուլի: Այս մտօք Պապը Ալիի հետ կնքեց պայմանագրութիւն մը:

1854 սեպտ. 7-ին, 30 հազար ֆրանսացի 20 հազար Անգլիացի եւ 7 հազար թուրքէ բաղկացեալ դաշնակից բանակ մը վառնայէն նաւով անցաւ Խրիմ, եւ Սեւաստաօլի հիւսիսակողմը ցամաք ելաւ: Սեպտ. 20-ին կռիւ մը տեղի ունեցաւ Ալմա գետին եզերքը դիրք բռնող իշխան Մէջնիքօֆի զօրաց հետ, դաշնակիցները յաղթելով Սեւաստաօլի ֆա մբան բացին, սակայն Մէջնիքօֆ նոր ուժերով ահեղ յարձակումներ բրաւ դաշնակիցներուն վրայ. մատնելով զանոնք մեծամեծ կորստներու:

Բիէմնդիոյ կառավարութիւնը միացաւ դաշնակիցներուն 1855 թ. 26ի դաշնագրով, եւ 15 հազար զօրք զրկեց Խրիմ: Սեւաստաօլի գրաւումը կենսական խնդիր էր Անգլիոյ եւ ֆրանսայի համար, անոնք չէին ուզէր պարտուի:

Ուստի, պաշարման բանակը կրկնապատկելով, Ալի-
րիոյ կուսակալ զօրավար Բելիսիէի ընդհանուր հրամանա-
տարութեամբ սկսան մեծ յարձակումներու:

Զար Նիքօլա անպարտելի էր, սակայն մահը վրայ հա-
սաւ: Իր յաջորդը, Ալեքսանդր շարունակեց պատերազմը:
սակայն, Սեփաստաբօլ ինկաւ, 332 օրուայ պաշարումէ մը
եւ երեք արիւնալի ճակատամարտներէ վերջ:

Այսպէս, զօր. Բելիսիէ Սեփաստաբօլի աւերակներուն
վրայ վերջապէս յաջողեցաւ տնկել Փրանս. եռագոյնը
(1855 Սեպտ. 1), որուն համար Նափոլէօն Գ. Կայսրէն
ստացաւ պատուանշան, մարաշախութիւն, և « ԴՈՒՔՍ
ՍԵՎԱՍՏՈՒՆՈՒԼԻ » տիտղոսը:

Դաշնակիցները չուզեցին կռիւը շարունակել այլևս:

Զինադադար կնքուելով Բարիզի մէջ գումարուեցաւ
վեհաժողով 1856 Փետր. 25: Վեհաժողովին կը մասնակցէին՝

Թուրքիոյ կողմէ՝ մեծ Վէզիր Ալի, և Ճէմալ Փաշա-
ները: Անգլիոյ կողմէ՝ Լորտ Գլադստօն և Լորտ Գոուլի:
Ֆրանսայի կողմէ՝ արտ. գործոց նախար. Վալէվաքի և Պ.
տը Պուլքընէլ: Ռուսիոյ կողմէ՝ իշխան Օուլօֆ և Պ. տը
Պրուենով: Աւստրիոյ կողմէ՝ Կոմս Պուօլ և Պ. Հուպնէր:
Բիէմոնդէի կողմէ՝ Կոմս Քալուր, Մարքիզ Վիլլամարինա:

Կարճ շրջանի մը մէջ կարելի եղաւ ճշգեւ հաշտու-
թեան պայմանները, որ ստորագրուեցաւ Մարտ 30ին:

Բարիզի դաշնագրին ը. յօդ. ով Թուրքիոյ հողային
ամբողջութիւնն ու անկախութիւնը կ'երաշխաւորուի:
Իսկ Սուլթանը պետութեանց կը հաղորդէ նոր Ֆէրման
մը, որով ԻՐ ԲՈՒՂՈՐ ՀՊԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ Կ'ԱՊԱՀՈՎէ
ԻՐԵՆՅ ՓՈՒՆԱԴԱՐՁ ԻՐԱՒՈՒՔՆԵՐԸ: Թ. յօդուածով
պետութիւնները կը հաստատեն բարձր արժէքը այդ նոր
Ֆէրմանին, և յատկապէս կը շեշտեն՝ որ անիկա իբրեւ
հիմ ծառայէ Թուրք կովթ. եան և Սուլթանին Բրիտանի-
եայ հպատակներուն փոխադարձ յարաբերութեանց:

Ժ. և ԺԴ. յօդուածներով ներդրւածներուն և Սե ծովու
չէզոքութիւնը կը հռչակուի: Ո՛չ Թուրքիա և ո՛չ Ռու-
սիա իրաւունք պիտի չունենան նաւարան հաստատել
Սե ծովու եզերքներուն վրայ: ԺԵ. և ԺԹ. յօդուածնե-
րով Դանուբի ազատ նաւարկութիւնը կ'ապահովուի:

Ի. և ԻԹ. յօդուածներով Մոլտավիա և Վալաքիա
կ'ստանան իրենց առանձին իշխանապետութեան նախկին
իրաւունքները՝ դաշնադիր պետութեանց հաւաքական
երաշխաւորութեանց ներքեւ: Սերպիա ալ կ'ազատուէր
Թրքական զինուորական թեւարկութենէն:

Հաշտութեան կնքումին վրայ, Դաշնակից բանակին
ընդհ. հրամանատար Մարաշախտ Բելիսիէ Պոլիս եկաւ,
և մեծ պատուոյ արժանացաւ (28 Յնս.):

Յաջորդ օր, Յովհաննէս Պէյ Տատեան իր տան մէջ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԵՅՏԱՏԵԱՆ

Փառաւոր ճաշկերոյթ մը տուաւ ի պատիւ Մարաշախտ
Բելիսիէյի, որ իր հին և մտերիմ բարեկամն էր: Մարա-
շախտը մեծ պատիւ մըն էր որ բրաւ Հայագգի Պէյին
որ պատուարներ էր նաև Հայութեան համար:

Մարաշախտը իր սպայակոյտով մեկնեցաւ Պոլսէն

խնդրեց որ վեհ. կաթ.ին արտօնուի Ս. Էջմիածին մեկնելու: Բ. Դուռը Ռուսաց կայսեր խնդրանքն ընդունելով մասնաւոր հրովարտակով արտօնեց կաթողիկոսին մեկնիլ իր Աթոռը՝ երբ որ կը փափաքի: Մատթէոս կաթողիկոս որոշեց ձմեռել ի Պոլիս, և յաջորդ գարնան մեկնիլ Մայր Աթոռ:

Հայ ժողովուրդը մեծ խնդութեամբ ողջունեց իր նոր Հայրապետը, ու այդ օրունէ սկսաւ յիշատակուիլ անոր անունը Ս, եկեղեցիներուն մէջ:

Յակոբոս Պատրիարք ծերութեան պատճառաւ հրաժարեցաւ: Գերագոյն և Հոգեւոր ժողովները, Մատթէոս նորընտիր կաթողիկոսի նախագահութեամբ նիստ կազմելով Պատրիարք ընտրեցին Պրոսպայի Առաջնորդ Տէր Գէորգ Արք. ԲԵՐԵՍՍԹԷՃԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍԵՅԻՆ, եւ սոյն ընտրութիւնը ծանուցանելով վեհ. կայսեր, մեծ շքով եւ ցնծագին պատիւներով Պրոսպայէն Պոլիս բերին զայն. և բազմեցուցին Պատրիարքական Աթոռը (1838 Հոկ. 17):

Վեհ. Հայրապետը Ս, Էջմիածին առաջնորդելու հաճախ մար Մայր Աթոռոյ Միաբանութեան կողմէ ի Կ. Պոլիս հրաւիրակ եկան Մակար Արք. Թէշուտցի (Պուլանք գաւառ): Մկրտիչ և Գալուստ վարդապետները եւ երկու ուրհանդակներ, որոնք Բերայի մէջ Տատեան Պողոս Պէյի կողմէ յարդարուած տունը հիւրընկալուեցան:

Վեհ. Ապտ-իւլ-Մէճիտ կայսրը իր պալատը հրաւիրեց Մատթէոս կաթ. ը, որ ուղեկցութեամբ Պողոս Տատեան Պէյի, Մայր Աթոռոյ երեք հրաւիրակներուն գնաց պալատ և ընդունուեցաւ մեծ պատիւներով: Սուլթանը, որ շա'տ կը սիրէր Մատթէոս Սրբազանը, շնորհաւորեց անոր Հայրապետութիւնը, և երկարօրէն խօսակցեցաւ նոր Սրբութեան հետ: Կայսրը, Վեհ. Հայրապետին շնորհեց Ս. կարգի Մէճիտիյէ շքանշանը: Իսկ հրաւիրակ Մակար Արք. ԲԵՐԵՍՍԹԷՃԵԱՆ, Գալուստ, և Վեհ.ին քարտուղար վարդ.

ՄԱՏԹԷՈՍ Ս. կաթողիկոս Մկր. Ճէգայիրեան Ամիրա

Թանէս վարդապետներուն, Գ. կարգի Մէճիտիյէ շնորհեց: Հրաւիրակները, Վեհ. կաթ.ին արտօնութեամբ Ս. Երուսաղէմ մեկնելու համար զարգացին, և Ս. Չատկէն վերջ դարձան Պոլիս:

1839 Ապրիլ 20ին, Ռուսաց Չարին կողմէ վեհափառ կաթողիկոսը Բեթերսպուրկ հրաւիրելու պաշտօնով Պոլիս եկաւ Հայագգի Զօրավար ԼՕՐԻՍ ՄԷԼԻՔՕՅ Իշխանը, իր թիկնապահ սպայ հարիւրապետ Միքայէլ Միսնարովի և կարգ մը հետեւորդներու հետ, իջեւանելով Ռուսական դեսպանատունը: Երկու օր վերջ, Զօր. Մէլիքօֆ, ընկերակցութեամբ Պողոս Պէյ Տատեանի, այցելեց Գոմ-Գաբուի Աղգ. Պատրիարքարան, և տեսակցեցաւ Գէորգ Պատրիարքի հետ: Որոշեցին յաջորդ Վիսպարթի շքախումբով երթալ Օրթագիւղ՝ վեհ. կաթողիկոսին այցելութիւն տալու: Այս պարագան հաղորդեցին Վեհ.ին: Որոշեալ օրը, Գէորգ Պատր.ի նախագահութեամբ կազմուած շքախումբը, որուն կը մասնակցէին Զօր. Լօրիս Մէլիքօֆ. Պողոս Պէյ Տատեան, Գէորգ Պէյ Երամեան, հարիւրապետ Միանսարեան, 4 վարդապետ և բազմաթիւ

երեւելինք, Բերայէն ճամբայ ելլելով հասաւ Օրթագիւղ
Եռասոփեանց ընդարձակ ու գեղեցիկ տունը, ուր կը
գտնուէր Վեհափառը: Հիւրերը ընդունուեցան նախկին
Պատրիարք Յակոբոս Արք.ի Սարգիս Եպիսկ.ի և Յ. Վար-
դապետներու կողմէ և առաջնորդուեցան Ս. Կաթողիկո-
սին մօտ: Հայազգի Զօրավարը ակնածանքով խոնարհե-
ցաւ: Հայրապետին առջեւ, համբուրեց Ս. Աջը, ու ըսաւ,

— Վեհափառ Հայրապետ. կովկասի փոխարքան, բարեհաճ
հաւտնութեամբ իմ վեհ. Թագաւոր-կայսեր, քաղցր պարտա-
կանութիւն դրաւ իմ վրայ գալ Կ. Պոլիս, եւ ի դիմաց Ռու-
սաստանի բոլոր Հայոց շնորհաւորել քերդ Սրբազնութիւնը,
հիտորդել Օգոստոսափառ կայսեր կողմէ Ամենայն Հայոց քեր
Հայրապետութեան վաւերացումը, եւ հրաւիրել զքեզ ի Ս.
Աթոռն Լ. ջմիածնի, եւ ուղեկից լինիլ Սրբազնութեանդ քեր
բոլոր ճամբորդութեանց մէջ, մինչեւ ի վաղարշապատ: Եր-
ջանիկ կը համարեմ անձս, որ այսօր կը կատարեմ իմ վրայ
դրուած պարտականութիւնը, շնորհն ունիմ ներկայանալու
ն. վեհափառութեանդ. եւ եռանդեամբ հոգւոյ համբուրել
քեր Սուրբ Աջը:

Վեհ. Հայրապետը ժպտաղէմ ողջագուրեց զայն, ու
իր հայրական օրհնութիւնները տուաւ ն. Վսեմութեան:

Յետոյ ի դիմաց Ազգ. Ժողովոյ և Ամիրայից, խօսք
առաւ երիտասարդ Տիգրան Եռասոփեան և ըսաւ,

Վեհափառ Հայրապետ, Աներկբայ ըլլալով թէ քերդ
վեհ. եան հայրախնամ սիրտը անպատուաբեկութեամբ ըր-
ուած է այսօր, տեսնելով քեր վեհ. եան առջեւ Ազգիս յար-
գելի պատգամաւորը. երեւելիները, իշխանները, եւ մայրա-
քաղաքիս մեծամեծ ազգայիները. կը խնդրեմք հրաման քեր
ըրդ Սրբազնութենէն, յայտնելու համար համաձայն Ազգիս եւ
մայրաքաղաքիս Հայ հասարակութեան այն անհուն ուրախու-
թիւնն ու հրճուանքը զոր կըզգամք այսօր, շնորհիւ ն. վսե-
մութիւն Հայոց Զօրավարին գալստեամբ եւ ներկայութեամբ:

Յետոյ դառնալով Զօրավարին,

Տէ՛ր Զօրավար, քեր այս ներկայութիւնը կրկնակի ուրա-
խութեանց առիթ կուտայ մեզ, տեսնելով նախ քերդ մեծանն.
նութիւնը արժանաւորապէս վարձատրուած. Օգոստոսափառ
ինքնակալէն ամենայն Ռուսաց, եւ նոյնպիսի մեծարանօք
պատուեալ մեր Օգոստոսափառ Սուլթանէն որ ամենամեծ
պատիւ է եւ պարծանք մեր Ազգին, որով կրնամք պարծիլ
այսօր եւ մեծարիլ օտար ազգաց առջեւ: Երկրորդ, մեր ու-
րախութիւնը մեծ է, տեսնելով Ռուսիաբնակ մեր ազգակից-
ներուն բերկրաւիթ հաւաստիքները, որոնք կրգգան, Հայաս-
տանեայց Առաք. Մայր Եկեղեցւոյ Գերագոյն Պետ եւ Ս. Գր-
ուսաւորչի Հայրապետական Ս. Աթոռին վրայ բազմած տես-
նելով ն. Ս. Վեհ. Մաւթնոս Կաթողիկոսը: Այս միաբանու-
թեան Աստուածապարգեւ շնորհը հաւաստիք իմն են արդի
համայնխարհական քաղաքակրթութեան սիրաբորբոք միա-
բանութեան, որ անհրաժեշտ է որ եւ իցէ ընկերութեան՝ որ
կը ցանկայ մօնել այդ լուսաւոր ճամբուն մէջ:

Մեր Ազգը հին ժամանակներէ ի վեր վայելած է Օգոստա-
փառ ինքնակալներուն հայրագործ խնամքները, ի փոխարէն
մեր Ազգին հաւատարիմ ծառայութեանց: Եւ որովհետեւ
նոցին վեհ.ները, Ռուսերու եւ Օսմանցիներու կայսրերը մեզ
կը պատուիրեն այժմեան դարու լուսաւորութեան շաւղին
մէջ մօնել, եւ որուն առաջին քայլերը առած է արդէն մեր
Ազգը, կը խնդրեմք քեզմէ Տէ՛ր Զօրավար, որ Թարգման ըլլաք
մեր այս յուսալից զգացումներուն օգոս. ինքնակալներուն
մօտ, եւ որոնց կայս, անգին կենաց աղօթող եմք:

Զօր. Մէլիքօֆ պատասխանեց և ըսաւ,

— Ամիրանե՛ր, Ա՛յն օրէն ի վեր՝ որ Հայոց Ազգը
կը վայելէ պաշտպանութիւնը Օսմանեան և Ռուսաց մե-
ծագոր տէրութեանց, իր գով՝ ի հաւատարմութեամբ ար-
ժանի եղած է անոնց վստահութեանց և համակրութեանց:
Ջանանք ուրեմն պահե՛լ միշտ և աւելցնել այդ վստահու-
թիւնը յօգուտ և պարծանք Ազգիս, հաւատարիմ մնալով
Իսպառ՝ դուք ձեր Թագաւորին, և մենք՝ մերինին: Եւ այս-
պէս կատարելով մեր պարտականութիւնները, յառաջդի-
մենք դարուս քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ»:

Ապա կատարուեցան փառաւոր հիւրասիրութիւններ Եռսոսփեան գերդաստանի կողմէ, որմէ վերջ, վսեմ. Զօրապետը նոյն շուքով վերադարձաւ Բերա: Յաջորդ օր, Ս. Կաթ. Ը փոխադարձայցելեց Զօրավարին:

Բ. Դրան հրաւերով, Զօր. Մէլիքօֆ Ռուս ղեսպանին հետ այցելեց Վեհ. Սուլթանին, և սիրալիր ընդունելութեան արժանացաւ: Այցելեց նաև Եպարզոս և արտ. գործոց նախարար Ֆոլատ Փաշայի (Ապրիլ 24):

Ի պատիւ Զօր. Լօրիս Մէլիքօֆի և Ս. Կաթողիկոսին տրուեցան ճոխ ճաշկերոյթներ. որոնց ամենէն փառաւորը եղաւ Մայիս 21 ին, Բերայի Օթէլ Պիւզանսի մէջ Պոլսոյ Հայ մտտւորականութեան կողմէ տրուածը, ուր խօսուեցան խանդավառ ճառեր:

Վեհ. Կաթ. Ը, սիրոյ և խաղաղութեան վրայ քարոզեց Պէշիկթաշի եկեղեցւոյ մէջ, հոծ բազմութեան մը ներկայութեան: Իսկ Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ մէջ պատարագեց: Անգլիոյ ղեսպանն ալ հացկերոյթ մը տուաւ ի պատիւ Կաթողիկոսին և Զօր. Մէլիքօֆին, ուր ներկայ եղան Ռուս. Ֆրանս. և Պելժ. ղեսպանները:

Նոյն միջոցին Երուսաղէմէն Պոլիս հասաւ Զարին եղբայր ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՍ Մեծ Դուքսը, և Սուլթանին հիւր եղաւ: Վեհ. Կաթ. Ը համտկ ոսկիէ ադամանդակուռ խաչը պատրաստել տուաւ Հայ ոսկերիչի մը, և իր հետ առնելով Գէորգ Պատրիարքը և Տատեան Պօղոս Պէյը, գնաց Էմիրկեանի պալատը, ուր հիւրընկալուած էր Մ. Դուքսը:

Զօր. Մէլիքօֆ Վեհ. Ը ներկայացուց Մեծ Դուքսին, որ անմիջապէս գլխարկը հանելով յարգանքով և խոնարհութեամբ մօտեցաւ Հայոց Վեհ. Հովուապետին. համբուրեց Ն. Ս. Աջը: Կաթ. Ը օրհնեց զայն, և անոր ներկայացուց թանկագին խաչը, որ իր գաւկին վզէն կախէ:

Մեծ Դուքսը մեծ պատիւներ ըրաւ Հայոց Կաթ. ին ու ոգեւորեալ երկար խօսեցան իրարու հետ: Ս. Կաթ. ին

մեկնումը մօտ էր. Մ. Դուքսը նստեց միասին ճամբորդել: Կաթ. Ը հաւանեցաւ, և Մեծ Դուքսին հրամանաւ շքեղ նաւ մը Նիքօլայէվէն եկաւ խարսխեց Օրթագիւղի առջեւ:

Վեհ. Սուլթանը Կէօք-Սուլի իր ամարանոց պալատին մէջ ի պատիւ Մ. Դուքսին մեծ ճաշկերոյթ մը տուաւ, որմէ վերջ, Մեծ Դուքսը իր հրաժեշտի ողջոյնը մատուց Սուլթանին: Յաջորդ օր, Վեհ. Կայսրը պալատ հրաւիրեց Ս. Կաթողիկոսը, և մեծ պատիւներու արժանացոյց զայն: Մատթէոս Կաթողիկոս Հայ Ազգին և իր հաւատարմական զգացումները յայտնեց Կայսեր, և վերադարձաւ Օրթագիւղ, Մանիկեաններու ծովեզերեայ ապարանքը ուր հաւաքուած էին Գէորգ Պատրիարք Ազգին երեւելիները, մայրաքաղաքին բոլոր կղերական դասը: Անթիւ բազմութիւն մը խոնուած էր դուքսը, և կուգէր վերջին անգամ Ըլլալով տեսնել իր սիրելի Հայրիկը, և լսել անոր խօսքը: Փղձկեցաւ Հայրապետը՝ երբ ներկայացաւ իր հօտին: Խօսեցաւ սիրոյ և միաբանութեան վրայ: Բոլոր ժողովուրդը կ'ուլար, կարծես հօտ և հովիւ չէին կրնար բաժնուիլ իրարմէ: Վեհափառը տուաւ ամենուն իր հայրական օրհնութիւնը, յուսադրեց և քաջալերեց ժողովուրդը, և իր հրաժեշտի ողջոյնները տալով ծովածաւալ բազմութեան, Զօր. Լ. Մէլիքօֆի և հրաւիրակներուն հետ մտաւ շոգենաւ, 1859 Յունիս 2 ին: Օսմ. Հայոց կողմէ կ'ուղեկցէին Էտիրնէի Առաջնորդ Սարգիս Եպիսկոպոս, Թէոթորոսեան Սարգիս, և Պիւլպիւլեան Սիրական Վարդապետները:

Նոյն պահուն Մեծ Դուքսն ալ իր նաւը մտած էր, որով, խանդավառ ցոյցերու մէջ երկու նաւերը ճամբայ ելան դէպի Սեւ ծով, ու 5 օրէն հասան Բօֆի: Վեհափառ Կաթ. Ը անցաւ Թիֆլիս, ժողովրդային մեծ ցոյցերու մէջ, և իջաւ Մայր Եկեղեցին: Յաջորդ օր այցելեց Փոխարքային, որ կուրծքէն կախեց Վեհ. Զարէն շնորհուած թանկագին շքանշանը, ի նշան համակրութեան:

Յաջորդ օր Փոխարքան փոխ-այցելութեան եկաւ Ս. Կաթ. ին: Թիֆլիսի մէջ երկու շաբաթ լուսավառութիւն և ուրախութիւն կատարուեցաւ: Վեհ. Կաթ. ք ճամբայ եկաւ դէպի Ս. Էջմիածին 5 օր մնաց Երեւան, ու մեծ ցնծութիւն տիրեց: Վեհափառը Մայր Աթոռ հասաւ նոյն տարւոյ Յիւ. 7 ին, և օծումը ընդունեց 1859 Օգոս. 15 ին:

Մատթէոս Հայրապետ իր բո որ կարողութիւնը գործածեց Ռուսահայոց կրթական և կրօնական յառաջդիմութեան համար: Իր ջանքերով բազմացան ծխական վարժարանները: Կանոնաւորեց Մայր Աթոռոյ Թանգարան-ձեռագրատունը, և Թիֆլիսի Ներսէսեան վարժ. ին համար ալ կանոնադրութիւն մը հրատարակեց: Իր օրով Ռուսահայոց մէջ սկսաւ վերածնութեան ազգայնական շարժում մը, սակայն Կաթ. ք իբրեւ ծայրայեղ սլահականողական մարդ, չի քաջալերեց այդ շարժումը:

Մատթէոս Կաթողիկոս իր նախորդին նման ջանաց բարեփոխել տալ «Պօլօժնիա» ի կարգ մը յօդուածները, բայց, իր ճիգերը ապարդիւն մնացին: Մատթէոս Կաթողիկոս վախճանեցաւ 1863 Օգոստոս 22 ին, և Թաղուեցաւ Ս. Գայիանէի Վանքը:

—(օօ—օօ)—

Թուրքիոյ ներքին գործերուն մէջ Եւրոպական պետութեանց յարաճուն ոտնձգութիւնները և Բարիդի դաշնագրով պարտադրուած քրիստոնեայ տարրերուն դէպի յառաջդիմութիւն և ազատութիւն ձգտող պայմանները, որոշ չափով արթնցուցին տիրապետող, և իբրեւ աշխարհակալ գերադաս համարուող իսլամ տարրերը, որոնք երբէք չէին հանդուրժեր, որ միջեւ այդ օր իբրեւ ընտրուկ և հլու հպատակ համարուող քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնները իրենց հաւասար իրաւունքներ ունենան, և պետութեան բոլոր գործերուն մէջ իրենց որոշ մասնակցութիւնը բերեն: Կը խրտչէին օտարներէն, եւ իրենց

քրիստոնեայ հայրենակիցները կը նկատէին անոնց քաղաքական էնթրիկներուն օժանդակող կամակատարներ:

Այս պատճառաւ, Թուրքիոյ կարգ մը մասերուն պէս, Լիբանան և Սուրիա խռովեալ վիճակ մը ուստացան: Տեղւոյն քրիստոնեայ Մարօնիները կը պաշտպանուէին Ֆրանսայի կողմէ, իսկ իսլամ Տիւրքիւնները կը պաշտպանուէին Անգլիոյ կողմէ, և հակամարտ պայքար կը մղէին Մարօնիներուն դէմ: Շուտով խառնակութիւնը մեծցաւ: 1860 Ապրիլ 17 ին 5 Մարօնիներ սպաննուեցան, և Մայիս 16 ին ալ 4 հոգի, որոնց մին քահանայ էր: Մայիս 29 ին Տիւրքիւններու կողմէ մոխիր դարձան զուտ Մարօնիներէ բնակուած Լիբանանի քանի մը գիւղերը: Զինուորներն ալ մասնակից էին ջարդերուն: Զարդարարները զինեալ յարձակումներով Ռասիայի մէջ 700 քրիստոնեայ սպաննեցին, Զահլէի մէջ՝ 400 հոգի, և քանդեցին Կաթողիկէներու գոլէժը անուշտակ Թաղելով կրօնաւորները: Այս ջարդերը արձագանգ գտան Սուրիոյ մէջ ևս: Յուլիս 9 ին մոլեռանդ ամբոխը յարձակեցաւ Դամասկոսի քրիստոնեայ Թաղերու վրայ, կոտորեց, հրդեհեց, կողոպտեց, առեւանգեց ամէն ինչ: Կուռակալ Ահմէտ Փաշա իր պալատէն դիտեց 150.000 իսլամներուն՝ 20.000 քրիստոնեաներուն վրայ ի գործ դրած այդ զարհուրելի յարձակումը, և անփոյթ գտնուեցաւ: Եւրոպացւոց Թաղը ևս հրոյ ճարակ եղաւ, և Ռուս հիւպատոսն ալ սպաննուեցաւ:

Դամասկոսի ջարդին լուրը Բարիդ հասնելուն պէս Նափոլէօն Կայսեր հրամանաւ 6.000 Ձերնս. զինուորներ Թուրքիէն ճամբայ եկան դէպի Սուրիա: Օսմ. կառավ. ք վախցաւ, և այս միջամտութիւնը կանխելու համար, իբրեւ արտասովոր կուսակալ Սուրիա զրկեց Ֆոն Ս. ՓԱ. ՇԱՆ: Փուտա Փաշա ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԴԱՏԱՐԱՆ մը կազմեց, և կարճ ատենի մը մէջ պատասխանատուները արդարօրէն ղատելով կախեց 37 քաղաքային պաշտօնեաներ,

չրացանազարկ ըրաւ 111 մեծ ու փոքր զինուորականներ, 523 ջարդարարներ թիարանի ծանր պատժոյ, և 143 հոգի ալ աքսորի դատապարտեց: Կուսակալ Ահմէտ Փաշա մահուան դատապարտուելով հրացանի բռնուեցաւ:

Այս կտրուկ գործունէութիւնը ցոյց տուաւ որ, եթէ թուրք կառվ. ը ուզէ, կրնայ խստօրէն պահպանել երկրին խաղաղութիւնը և գործադրել արդարութիւնը, ինչպէս ըրաւ Վառպուրականի Գրտ. ըմբոստութեան ատեն:

Յրնս. զօրքը Պէյրութ հասնելուն՝ արդէն ամէն ինչ լմնցած էր: Պոլսոյ ղեսպանաժողովին կողմէ և Բ. Դրան հաւանութեամբ գրի առնուած կանոնադրութիւնը 1861 Յունիս 9 ին ստորագրուելով, ԼԻԲԱՆԱՆ ԱՆՋԱՏ ԿՈՒՍՄ. ԿԱԼՈՒԹԻԻՆ մը կազմեց: Առաջին քրիստոնեայ կառավարիչը եղաւ կաթողիկէ Հայ մը՝ ՏԱՎՈՒՏ ՓԱՇԱ:

Յրանս. զօրքը Սուրիայէն քաշուեցաւ Յնս. 5 ին:

—o— | —o—

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ

—ooo—ooo—

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

— | —

«Սահմանադրական Յանձնաժողով» ին պատրաստած կանոնադրութեան բոլոր յօդուածները, 1857 Փետր. ին գումարուած Ընդհ. ժողովին մէջ մի առ մի քննուելով գրեթէ միաձայնութեամբ որոշուեցաւ գործադրութեան դնել զայն: Շուտով ծայր տուաւ հակառակութիւնը վարչական նոր ոգիին դէմ: Սանձարձակ գործող Ամիրաներն և կրօնականները մեծ աղմուկ բարձրացուցին, յայտնելով թէ՛ այդ կանոնադրութիւնը հիմնովին հակառակ է Հայ կրօնին և ազգային աւանդութեանց: Պայքարը ա՛յն

քան սաստկացաւ որ կառվ. ը ստիպուեցաւ միջամտել և խափանել նոր կանոնադրութեան գործադրութիւնը:

Սակայն կարելի՞ քան էր կասեցնել յառաջդիմական շարժումը, որուն գլուխ կանգնած էին Նիկողոս Պալեան, Տօքթ. Սերովբէ Վիչէնեան (Սերվիչէն), Տօքթ. Նահապետ Ռուսինեան, Գրիգոր Օտեան, Կար. Իւթիւճեան, Տօքթ. Ստեփան (ապա Փաշա) Արսլանեան, Գրիգոր Աղաթօն, Ալթուն Տիւրքի, և այլ կորովի տէր երիտասարդներ:

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱԹՕՆ

Յանձնաժողով մը կազմուելով կանոնագիրը բարեփոխեցին և յղեցին Ընդհանուր ժողովին: Եւ որովհետև նոր կանոնադրով Ազգին դեկը կը յանձնուէր Ազգէն ընտրուած վարչութեան մը, և Պատրիարքը տրուած որոշմանց լո՛ւ կ'գործադիրը կը դառնար, այս անգամ ալ Գէորգ Պատրիարք մերժեց զայն, կրթնելով հակառակորդ կողմին: Պայքարը մեծցաւ, ժողովուրդին մէջ ծայր տուաւ կողմնակցութիւն, «հին» ի և «նոր» ի, «դուրս» էն և «ներս» էն ի խնդիր ծնաւ: Ամբողջ Ազգը ոտքի ելաւ, և երկու մասի բաժնուելով անվերջ ու անօգուտ պայքար մը սկսան, և ա՛յն ինչ տակն ու վրայ բերին:

Ազատականները վերջապէս յաջողեցան Գէորգ Պատրիարքը տապալել (1860 Ապրիլ) և անոր տեղը իրենց կողմնակից Գույումճեան ՍԱՐԳԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍը դնել, անոր օժանդակ տալով առժամեայ Քաղ. ժողով մը:

Դարձեալ Ընդհ. ժողով գումարուելով քննուեցաւ բարեփոխեալ կանոնադրութիւնը, և Սարգիս Պատրիարք զայն վաւերացուց: 1860 Մայիս 24 ի Ազգային ժողովով և Տօքթ. Ն. Ռուսինեանի փառաւոր մկրտութեամբ հռչակուեցաւ ԱԶԴԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ:

ԿԱՐ. ԻԽԹԻԻՃԵԱՆ

Տօքթ. Ն. ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ

Մեծ եղաւ ազատականներուն ուրախութիւնը, թէև իրենց ղէմ պայքարը չդադրեցաւ: Գույումճեան Եպիսկոպոսը Սահմանադրական Պատրիարք, իր երգման արարողութիւնը կատարեց, որով կ'ուխտէր «հաւատարիմ մնալ Ազգային Սահմանադրութեան, և շարժիլ անոր ոգիին համաձայն», ինչ որ կամքն էր ամբողջ Ազգին:

Նոր Օրէնքին տրամադրութեանց համաձայն, ամբողջ Թրքահայոց կողմէ ընտրուած 120 երեսփոխանաց անդրանիկ ժողովը տեղի ունեցաւ 1660 Օգոստոս 23 ին. Սարգիս Պատրիարքի նախագահութեամբ: Օրակարգն էր,

ա-- Ազգ. Սահմանադրութիւնը կարդալ և ստորագրել:
բ-- Կազմել Ընդհանուր ժողովին Դիւանը:
գ-- Ընտրել կրօնական և Քաղաքական ժողովները:
դ-- Առժամեայ նախորդ Քաղ. ժողովին համարատուութիւնը ստանալ:

Քուէից մեծամասնութեամբ, Ազգ. Երեսփոխանական Ընդհանուր ժողովոյ Առաջին Ատենապետ ընտրուեցաւ Տօքթ. Սերվիչէն, և Բ. Ատենապետ՝ Տօքթ. Ստեփ. Փաշա Արսլանեան: Ա. և Բ. Ատենադպիր ընտրուեցան Գր. Աղաթօն և Կր. Խթիւճեան: Առաջին Քաղ. ժողովի Ատենապետ եղաւ Գր. Մակարեան:

Տօքթ. ՍԵՐՎԻՉԷՆ

Ըստ վրայ էր, եւ մասնաւորաբար մտադրութիւն կար իր ողբալի վիճակէն փրկել Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը: Երեսփոխաններէն ոմանք կը պնդէին Ս. Յակոբայ միաբանութենէն դուրս Թրքահայ Եպիսկոպոսներէ ընտրել Պատրիարքը, մինչ մեծ մասը հակակարծիք կը գտնուէ:

Միաբանութիւնը բողոքեց Ազգ. ժողովին մօտ, պահանջեց որ Պատրիարքը ահպատճառ Միաբանութենէն ընտրուի, որովհետեւ, դուրսէն եկողը անտեղեակ ըլլալով վանքին անցուղարձերուն և օտարազգեաց ոտնձգութիւն-

ներուն, իսկ ստ զնասակար կրնայ ըլլալ վանքին իրաւունքներուն տեսակէտով: Շատեր իրաւացի գտան այս տեսակէտը, և առիթ գտան Սահմանադրասէրներուն դէմ պայքարելու: Սարգիս Պատրիարք զրօնք իր ուխտը, ու անցաւ հակասահմանադրականներուն կողմը: Ամբողջ երեք տարի երոսաղէմի ընտրութեան շուրջ պայքարը շարունակուեցաւ: Սահմանադրական կողմը կ'ոչուեցաւ **ԼՈՒՍՍԻՈՐԵԱՆ**, իսկ հակառակ կողմը **ԽԱՒԱՐԵԱՆ**: Պահպանողականներու կողմն էին աւանդապահ Տէրօյնցի երեւելի Ստեփան փափագեանի ժԱՄԱՆՈՒԿԸ, և Գ. Տէյրմէնճեանի ԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ԴԱՏ: Իսկ ազատականաց օրկաններն էին Կ. Իւթիւճեանի ՄԱՍԻՍԸ, Յ. Սվաճեանի ՄԵՂՈՒՆ, և ՄԻԽԱՅԻԼ Թերթերը: Ազատականք յաջողեցան գահէջ ձգել Սարգիս Պատր. Ը, և Տեղապահ զրին Նիկոմիդիոյ Ստեփաննոս Եպիսկոպ:

Տօքթ. ՍՏ. ՓԱՇԱ.
ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ

Կառավարութիւնը Հայ Ազգին այս խոռվայոյզ վիճակը տեսնելով, և մանաւանդ կարծելով թէ Ազգ. նոր Օրէնքն է բո՛ւն պատճառը, հրամայեց «զազրեցնել Ազգ. ժողովոյ նիստերը, և նոր Յանձնաժողով մը կազմելով կարճ ժամանակի մէջ վերաքննել Սահմանադրութիւնը, և ուղարկել Բարձրագոյն Դուռ, որպէսզի, քննաւելով վաւերացուի և գործադրութեան դրուի»: Նոր և հին Յանձնաժողովները նիստ գումարելով կարճ ժամանակի մը մէջ լրացուցին իրենց քննութիւնները, և տեղեկագրի մը հետ, Սահմ. զրկեցին Բ. Դուռ: Կառվ. բերկար ձգձգումներէ յետոյ վաւերացուց զայն, իբրեւ ՊԵՏԱԿԱՆ ՕՐԷՆՔ:

Այոպէս, Տէրութեան կողմէ վաւերացեալ Հիմնական Օրէնքի մը տիրացաւ ազգը, սկզբունք ունենալով թէ՛

Ազգին ամեն մէկ անհատը տու Ազգը պարտաւորութիւն. ներ ունի, Ազգն ալ իր կողմէն առ ազգային ամեն մէկ անհատ պարտաւորութիւններ ունի. դարձեալ ամեն մէկ անհատ իրաւունքներ ունի Ազգէն եւ Ազգն անհատներէն: Ուստի, Ազգն ու ազգայինք փոխադարձ պարտօք կապուած են իրարու հետ, այնպէս որ, մէկին պարտաւորութիւնը միւսին իրաւունքն է:

1863 Մարտ 20 ին գումարուած ազգ. Ընդհ. Ժողովին մէջ վերոյիշեալ Սահմանադրութիւնը ընդունուելով, միաձայն կ'որոշուի Հայ ազգին կողմէ շնորհակալութեան ուղերձ մը մատուցանել Բ. Դրան, ինչ որ անմիջապէս կը կատարուի:

Նորընտիր Ազգ. Երեսփ. Ժողովի առաջին գործը եղաւ երոսաղէմայ Պատրիարքին ընտրութիւնը՝ ըստ Միաբանութեան տեսակէտին, որով, Պատրիարք ընտրուեցաւ Թաւաքի ԵՍԱՅԻ ՎՐԴ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ (1864 օգ. 14), որ էջմիածին երթալով Եպիսկոպոսացաւ:

Թուրքիոյ Հայոց ազգ. կեանքը սկսաւ զարթնուլ և կանոնաւորուիլ՝ ըստ Ազգ. Սահմանադրութեան:

Զ Ե Յ Թ Ո Ւ Ն

Ի Ր ԱՆՅԵԱԼԸ ԵՒ 1862Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

— 00000 — 00000 —

Ծանօթ է բարձրին որ ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՀԱՅԱՇԽԱՐՀԸ նախապէս եղած է Յունական երկիր մը՝ հոծ Յոյն բնակչութեամբ: Բագրատունի Թագաւորութեան կործանումէն յետոյ, տարաբաղդ Գաղիկ Բ. ի ազգական ՌՈՒԻԷՆ քաջ իշխան Կիլիկիան ճաւրոսի լայնատարած բարձունքներուն վրայ հիմնեց Ռուբինեանց Իշխանութիւնը (1080): Ասիէն գաղթողներ հաստատուեցան Յուլիօպոլիս կոչեալ ամուր բերդին մօտ, և ԵՆԻ-ՏԻՆԵԱ (Նոր-Աշխարհ) թա

դամասը հիմնելով: Հայերը հետզհետէ այնքան շատցան որ բնիկ Յոյները ստիպուեցան կիլիկիայէն հեռանալ:

Յուլիոսայոսիս ևս Հայոց ձեռքն անցաւ, ու կոչուեցաւ Ձէյթունցիք օժանդակած են Ռուբինեանց իշխանութեան տարածման, և Յունաց դէմ մ'ղուող կռիւներուն: Աւելի յետոյ, բարբարոսաց արշաւներու ատեն, Փոնուզի Ուլնի Հայ գիւղի ժողովուրդը Ձէյթուն ապաստանելով Ուլնի, ևս կոչած են զայն:

Կը պատմուի թէ, Ռուբինեանց սպարապետ եթում իշխան կ'սպաննուի Գրիգոր անուն ազգուրաց դաւաճանի մը կողմէ: Հետեւի կ'ինքն ՉԱՐՄԱՆՈՒՀԻ, իր բնակավայրէն սարսափահար կը փախչի և իր Գէորգ գաւկին հետ կոկիսոնի և Ձէյթունի լեռները կ'ապաստանի: Հինգ տարի շարունակ կը թափառի այդ կողմերը, ու վերջապէս ինքզինքը կը յայտնէ Հայոց, իր շուրջը 500 կրտրիճներ հաւաքելով կը վանէ թիւրքմէնները, և կը տիրէ Ձէյթունի և Կապանի: Զարմանուհիի հերոսութիւնները բազմաթիւ են. ան իշխած է 63 տարի, և թողած պանծալի անուն մը: Իրեն յաջորդած է Գէորգ որդին:

Ժամանակ մը յետոյ կիլիկեան Աշխարհը անցաւ Օսմանցիներուն ձեռքը: Ձէյթուն թէեւ միշտ կէս անկախ կեանք մը ապրեցաւ. բայց ստիպուեցաւ տուրք վճարել:

Կիլիկիոյ ռահմաններուն վրայ իրարու թշնամի երկու թիւրքմէն ցեղախումբեր իրարու ձեռքէ խլել կը ջանային Ձէյթունը: Պէյազիտի ցեղը յաղթելով թշնամի Ձիւ Գատրիյէ ցեղին, տիրեց Ձէյթունի: Պէֆիր ցեղապետը հաստատուեցաւ հոն, և շինեց անառիկ բերդ մը: Պէֆիր Ձէյթունցւոց գլխուն բռնակալ մը դառնալով իր բոլոր կրից յագուրդ տալ ջանաց, մինչև իսկ նոր հարսերու առաջին վայելքը իրեն վերապահել պարտադրելով: Ձէյթունցիք շատ նեղ մնացած՝ դրեթէ կորուսած էին իրենց պապերու քաջարի ոգին, որով, սովորական բան

մը դարձած էր Հայ գեղուհիներուն Պէֆիրի կանանոցը առաջնորդելը: Բայց կարելի բան էր միթէ այս անպատիւ բռնութեան դէմ չընդվզիլ: Բռնակալին դէմ ցտտումը օրէ օր կ'աճի Ձէյթունցիներու սրտին մէջ: Այլ առիթ մը պէտք էր որ Ձէյթունցին վրէժ լուծէր և մաքրէր իր անպատուութեամբ մաքուր պատիւը: Եւ օր մը առիթը հասաւ:

Ձէյթունի Սուրէնեանց թաղի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին մէջ տեղի կ'ունենայ երիտասարդ գոյգի մը պըսակադրութեան հանդէսը խուռն բազմութեան մը ներկայութեան, որմէ վերջ, ըստ սովորութեան նորապսակ գեղանի հարսը կը բերեն դուրս, տանելու համար Պէֆիրի մօտ, որ քիչ տնդին իր հեծեալներով ակնապիշ կ'սպասէր այս նոր որսին, ձիուն գաւակը առնելով զայն իր աւարանքը տանելու, և անոր վրայ իր գազանի կիրքը յագեցնելու համար:

Փեսան, սրտոտ և կտրիճ երիտասարդ մը, տաճարին դրան սեմին վրայ գլխիկոր կանգնած՝ կը դիտէր բռնակալը, որ խենչ շայուածքներ կ'արձակէր իր հարսին վրայ: Կը դիտէր իր սիրասուն կոյս հարսը, որ յամրաքայլ կը յառաջանար դէպի բռնակալը: Կը դիտէր մանաւանդ ստրկացած ամբոխը՝ որ անտարբերօրէն կը հեռանար Աստուծոյ Տաճարէն՝ առանց զայրոյթի և ընդվզումի նշան մը ցոյց տալու տեղի ունեցող անպատուութեան դէմ:

Հարսը կը մօտենայ Պէֆիրին, որուն նշանացի մէկ ակնարկին վրայ, բռնաւորին հետեւորդներէն մին ձիւն իջնելով հարսը կը յափշտակէ և կը հեծցնէ Պէֆիրի ձիուն գաւակը: Դժբաղդ փեսան կը գունատի, ակնթարթի մը մէջ իր աչքին առջեւ կ'ուզայ ա՛յն սարսափելի և անպատիւ տեսարանը՝ զոր քիչ վերջ բռնաւորին կանանոցին մէջ պիտի պարզուէր: Ձիւ կրնար այլևս համբերել, արծուի նման կատաղի խոյանքով մը կը յարձակի Պէֆիրի վրայ, և իր մէջքէն կախուած փեսայի թուրը շո-

դացնելով, մէկ հարուածով գետին կը տապալէ գոյն, միւս կողմէ, իր հաստ բազուկով գրկելով իր հարսը, կ'ուզէ փրկել զայն ու թոցնել: Սակայն, իրենց պետին արեան ճապաղիքներու մէջ անգոր գալարուելը տեսնող Պէքիրի հեծեալները այլալիւժ կը յարձակին փետին վրայ, կտոր կտոր ընելով մարմինը գայլերունման կը յօշոտեն:

Այս անսպասելի դէպքէն զրգոտած Չէյթունցի երիտասարդները կը խառնուին կոռւի և քանիմը վայրկեանէն կը մաքրեն Պէքիրի կատղած ձիաւորներուն հաշիւը: Նորապսակ հէք հարսը ձեռքէ ձեռք խլելով կ'ազատեն և կը փախցնեն ապահով Հայոց թաղերէն մին: Յետոյ աւելի մեծ խուժով կը յարձակին Պէքիրի անառիկ ապարանքին վրայ, կը զրաւեն զայն, հոն խմբուող բոլոր թուրքերը սրէ կ'անցունեն՝ առանց խնայելունոյն իսկ ծծկեր մանուկներուն, յետոյ շէնքը մոխրակոյտի կը վերածեն:

Այս մաքրագործումով Չէյթուն այլեւս վերստացած էր իր անկախութիւնը: Բոլոր ժողովուրդը կը զինուի, և թշնամի որ եւ է յարձակման դէմ պատրաստ գտնուելով հանդերձ, կը լծուի տնտեսական զարգացման:

Թիւրքմէնք տիրացած էին Կիլիկիոյ արգասաբեր մասին և սովորութիւն ունէին ամառնային ամիսները խրմբովին անցունել Չէյթունի մօտ վայրերուն մէջ, և վերէին Հայոց այգիներուն, իսկ խեղճ գիւղացիք անկարող էին այս չարիքը արգելելու: Ծանր էր այս կացութիւնը: Չէյթունցիք վճռեցին լաւ դաս մը տալ թիւրքմէն թափառաշրջիկներուն:

Ուստի, Սուրէնեան իշխանի հրամանին տակ զինեալ խումբ մը ինկաւ թիւրքմէններու ետեւէն, և կոռուտինի կիրճին մէջ յանկարծակիի բերելով մեծ ջարդ մը տուին անոնց: Ողջ մնացողները փախան, մեծ աւար ձգելով Չէյթունցւոց շեռքը:

Յաջորդ տարի հաղտրաւոր թիւրքմէն երաւորներ եկան Չէյթունի վրայ, վրէժ լուծելու համար: Չէյթունցիք որ դարանակալ կ'սպասէին, չորս կողմէ յարձակելով ընաշինջ ըրին՝ զանոնք: Այնուհետեւ բաւական տարիներ կը ուր շարունակուեցաւ մի'շտ ի նպաստ մերայնոց, մինչեւ որ՝ յաղթելէ յուսահատ թիւրքմէնները դադրեցան արշաւէ, և իրենց կենդանեաց ճարակը փնտոցին ուրիշ կողմ:

Չէյթունցիներուն քաջութեան համբաւը տարածուեցաւ ամէն կողմ, և դրացի այլազգիները չհամարձակեցան Չէյթունի մօտենալ: Բայց, Մարաշի թուրքերը և կառավարութիւնը ծանր տուրքեր կը պահանջէին Չէյթունցիներէն, որոնք անվճար մնալով կ'աւելնային:

Այս ցաւին դարման տանելու համար Չէյթունի չորս իշխանք ժողով գումարելով որոշեցին Պոլիս ղրկել Չարմանուհիի Գէորգ որդւոյն շառաւիղներէն Տէր Հեթում քոջ քահանան. որպէսզի Սուլթան Սուրատ Դ. ի ներկայանայ, և Չէյթունի վիճակը պարզելով այդ տուրքերուն շնորհուիլը խնդրէ: Տէր Հեթում Պոլիս երթալով կը յաջողի Սուլթանին ներկայացնել ժողովուրդին խնդրանքը: Երջանկայիշատակ Սուլթանը, իր իսկզբով և ստորագրութեամբ հետեւեալ Հրովարտակը կ'ուտայ անոր:

Յայտնի է թէ՛ Չէյթուն գաւառակը քարքարուտ է եւ ընդարձակ հողեր չունի, այնպէս որ ժողովուրդը իր ապրուստին համար կը նեղուի ու կստիպուի ցորեն, գարի եւ ուրիշ արմտիքներ դուրսէն բերել տալ: Ուստի, Չէյթուն գաւառակը՝ որ Մարաշի գաւառին կը պատկանի, իմ կայսերական երկիրներուս մէջ ապրող բոլոր հպատակներուս մէջ էն բացառութիւն կազմելով զերծ կը կացուցանեմ գինուրական տուրքէն (խարաճ վէրկիւսիւ), զոր պարտաւոր էին վճարել կայսերական գանձուն: Մի'այն տարուէ տարի որոշեալ տուրքերնին 15.000 դրուշ է, եւ այս գումարը թող հատուցուի Այա Սօփիա մզկիթին հոգաբարձուին (միւլթէվէլի), որպէսզի կանթեղներուն իւղ առնուելով մզկիթը լուսաւորուի: 15.000 դրուշ ալ իրենց եկեղեցիներուն թող վճարեն դար-

ձեռք կանթեղներուն համար, որպէսզի, իրենց աղօթատեղիները լուսաւորուին: Թէ Այս Սոփիա մզկիթին եւ թէ իրենց եկեղեցիներուն պատկանեալ կալուածք թող համարուին: Ուրիշ ո՛չ մէկ թագաւոր թող չի միջամտէ: Իմ կայսերական համարումիս արժանացող Ձէյթունի: Նոյնպէս փառաւակին մէջ թուրք պաշտօնեաներ թող չի գտնուին, եւ եթէ թուրք պաշտօնեաներէն մէկը ծամբորդութեամբ այդ փառաւակին հանդիպի, այդ ծամբորդութեամբ մէջ պիտի չի պառկի, այլ քաղաքէն դուրս տեղ մը պէտք է պառկի, այնպէս որ՝ իմ տուած բացառիկ և ինքնավար դրութեան եւ ո՛չ մէկ կողմէ փնտրուի: Իրենք թող կառավարեն իրենք զիրենք: Այսպէս թող գիտնան, Սրբազան կնիքիս թող վստահին: Կ.պօլիս, յամին 1036 Շէվվալի 29

ՄԱՌԻՍ

Շնորհիւ Կայս. Ֆէրմանին, երկար ատեն չի կրցան անոնք խլրտի Ձէյթունի դէմ: Սակայն 1780 ին, Մարաշի կառավարիչ զօր. ԷՕՄէր փաշա. մոլեռանդ թուրքերէն զրգուռած, հզօր բանակով մը յանկարծ Ձէյթունի վրայ քալեց, և պահանջեց որ 15.000 զր. տուրքը իրեն վճարուի: Ձէյթունցիք մերժեցին. և պատրաստուեցան մեծ կռուի: Էօմէր փաշա չհամարձակեցաւ կռուիլ, այլ մտածեց պաշարելով անձնատուր անել Ձէյթունը:

Եօթը ամիս Ձէյթուն դիմացաւ, բայց երբ սովոր տիրեց, մեծերը ժողով ըրին դարման մտածելու համար:

Ժողովին ներկայացաւ Յակոբ անուն կարճիկ քաջ մը. որ յանձն առաւ սպաննել Էօմէր փաշան: Արդարեւ, Յակոբ խոյի մորթով ծպտուած. և ձեռքերն ալ իբրեւ ոտք գործածելով յաջողեցաւ սողսկիլ թուրք զօրաց մէջէն, և հասնիլ Էօմէր փաշայի վրանին ետին, ու պահուրտիլ:

Արշալոյսին, երբ փաշան « պիսմիլահ... » ըսելով ապտէս թ կ'առնէր, Յակոբ ծունկի եկաւ երեսը խաչակնքեց, և « Յանուն Յիսուսի Քրիստոսի » ըսելով, քաշեց ատրճանակին բլթակը: Էօմէր փաշան « զարնուեցաւ օգնութիւն » աղաղակելով ինկաւ գետին, մինչ Յակոբ տիրող շփոթութենէն օղտուելով փախաւ, և կայծակինը

ման արագ գնաց միանալ մօտակայ կիրճերուն մէջ դարանակալ սպասող Հայ կտրիճ ընկերներուն, որոնք սոսկալի աղմուկով և անեղ գնդակահարութեամբ ինկան շուարած թուրքերուն վրայ, մեծ ջարդ տուին և փախցուցին զանոնք: Անհաշիւ գին. աւար և ուտեստեղէն մնաց Հայոց:

Մարաշի միւթէսարը Սլի փաշա 1782 ին յարձակեցաւ Ձէյթունի վրայ բայց չարաչար յաղթուելով փախաւ Մարաշ, ուր մէկ քանի ժամէն կաթուածահար եղաւ: 1798 ին, Մարաշի կառավարիչ Գալեստէր Փաշա ևս 9 ամիս պաշարեց Ձէյթունը: Ձէյթունցիք խոհեմութիւն համարեցին ընդունիլ տարեկան որոշեալ աուրքը իրեն տալ որով հաշտութիւն գոյացաւ, թէեւ երբէք չտուին:

Ձէյթունի համար դժբաղդ և սուգի տարի մը եղաւ 1850 թուականը: Եղբայրասպան պատերազմ մը տեղի ունեցաւ հետեւեալ պարագաներու տակ:

Ըստ սովորութեան 1830 տարւոյ 15.000 զր. ծա, Նոթ աուրքը Մհտ. Մանուկ Պէրօեանի կողմէ Այս-Սոփիա մզկիթին վերատեսչին յանձնուած ատեն, վերատեսուչը ո՛վ գիտէ ի՛նչ նպատակաւ, խորհուրդ կ'ուտայ անոր, որ Ձէյթունի մէջ գտնուող թուրքերը ոեւէ ձեւով հեռացնեն, վասնզի, իմ ցեղակիցներու վատութիւնը և ապերախտութիւնը ծանօթ են ինծի, երբ կարեւոր ոյժ մը կազմեն՝ ձեր գլխուն փորձանք պիտի դառնան, կ'ըսէ:

Մանուկ վերադարձին Ձէյթունի իշխաններուն պատմեց այս խօսակցութիւնը, որոնք Սուրէնեան իշխանին այս մասին յղացած ծրագիրը ընդունելով, գործադրումը յանձնեցին Սուրէնեանին:

Նոյն երեկոյին Սուրէնեան իշխան քահանայի մը հետ գնաց ՀԱՃԻ ԻՊՐԱՀԻՄԵՆՅ ՀԱՍՆ ԱՂԱՅԻ տունը և ըսաւ. « Աստուծոյ հրամանաւ և ձեր Մարգարէին կանոնով կը հնդրեմ որ ՌԱՉԻ՛՛՛՛ անուն ձեր զուտորը ՄԱՐՏԻՐՈՍ որբւոյս տաք »: Հասան Աղա իսլամի մը աղջիկը քրիս-

տոնէի մը տղուն հետ ամուսնացնելը անկարելի և ապօրինի գտնելով, աղաչեց իշխանին, որ հրաժարի ատկէ: Իշխանը պնդեց՝ ըսելով «Աղջիկդ թող պահէ իսլամութիւնը և ազատօրէն կատարէ իր կրօնական պարտս կանուխութիւնները, բաւական է որ դուն հաճիս աղջիկդ հարսնացնել իմ զաւակիս հետ. ատով աւելի պիտի ամրապնդուի մեր բարեկամութիւնը, հակառակ պարագային, պէտք է ելլես Ձէյթունէն բոլոր ազգակիցներովդ: Մինչեւ առտու քեզի միջոց, պէտք է երկու առաջարկէս մին ընդունիս»:

Թուրքերը չէին կրնար ո՛չ Ձէյթունը լքել, և ո՛չ ալ աղջիկ տալ որով, ճարահատ Եաղուպեանց պաշտպանութիւնը խնդրեցին: Եաղուպեան իշխան նախ խոստօրէն մերժեց, բայց ի վերջոյ անոնց թախանձանքին չդիմանալով, իբրեւ մարդ, իր հովանիին տակ առաւ զանոնք: Նոյն գիշերը 14 տուն թուրքեր Եաղուպեանց թաղը եկան:

Յաջորդ օր Սուրէնեան իշխան բացատրութիւն ուղեց Եաղուպեանէն, որ բաւ — Առ այժմ թոյլատրեցի իմ թաղս բնակելու, զի Նա՛տ աղաչեցին, և խոստացան հաւատարիմ մնալ ինծի և ձեզի միանգամայն. սակայն, քանիմը ամիս յետոյ կ'արտաքսեմ բսլորն ալ, ուստի, ներողամիտ եղէք ինծի:

Իշխան Հաճի ԽԱՉԻԿ Սուրէնեան պահանջեց թուրքերը իսկոյն արտաքսել: Եաղուպեան մէկ ամիս միջոց խնդրեց, միւս իշխանք ևս համամիտ գտնուեցան, բայց Սուրէնեան մերժեց: Այն ատեն Եաղուպեան զայրացկոտ պօռաց, — «Թուրքերը իմ պաշտպանութեանս տակ առած եմ, ի՛նչ որ կարող ես ընել՝ ըրէ»: Եւ գժտեալ բաժրեցին Եաղուպեանց թաղի շաղացքին շուրը կտրելով: Այս վերջինք վանք երթալով բողոքեցին: Առաջնորդ ՅԱԿՈԲ ՅԱՆՆԷՍ ԵՊԻՍԿ. ՊՕՍՏԱՆԵԱՆ, Այնթապի Առաջնորդ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՊԻՍԿ. միջամտեցին, և Եաղուպեան յանձն

առաւ արտաքսել թուրքերը, բայց անօգուտ: Սուրէնեանի համար իր հակառակորդը խոստմնադրուած մըն էր, և մահու պատժով պիտի տար անոր դասը:

Եղբայրասպան կոիւր սկսաւ: Եաղուպեանց միացան ՇԷՎՈՅԱՆՔ, իսկ ԵՆՆԻ-ՏԻՆԵԱՆՔ անցան Սուրէնեանց կողմը: Այսպէս, ամբողջ Ձէյթուն երկու մասի բաժնուած՝ անխնայ զիրար կոտորեցին: Թուրքերը սարսափահար չուեցին Ձէյթունէն 6 ժամ հեռու, ԹԱՆԸ ԲԹՐՔԱՐՆԱԿ գիւղը:

Մարաշի կուսակալ ՍԻԻԼԷՅՄԱՆ ՓԱՇԱ, լուր ղրկեց Եաղուպեան իշխանի՝ թէ պատրաստ է օգնելու իրեն, իր թրքապաշտպան ընթացքին համար: Իշխանը վեհանձնօրէն պատասխանեց,

ե՛ս, հակառակորդներէս վրէժ լւծելու համար օտարազգիի օգնութեան չեմ կարօտիր: Եաղուպեանը վատ մի՛ կարծէր, եւ եժէ ազդարարութեանս հակառակ յանդգնիս ոտք կոխել Ձէյթունի հոգը, լա՛ւ գիտցիր որ զէնքս բու վրադ պիտի դարձնեմ:

Նենգամիտ Սիւլէյման, որ առիթէն օգտուելով Ձէյթունը բնաջնջել կ'ուզէր, այս մերժումէն չյուսահատեցաւ, այս անգամ Սուրէնեանին դիմեց միևնոյն առաջարկով: Սուրէնեան Մարաշ գնաց և Սիւլէյման Փաշայի գօրքը Ձէյթուն առաջնորդելով բնակեցուց Ս. Սստուածածնայ վանքը (1851): Եաղուպեան կատղեցաւ: Եւ որ պէսզի թշնամույն նպատակը ի դերե հանէ, իր մարդերով գիշերանց կոխեց Սուրէնեանց բերդը, բոլոր բերդապահները սրէ անցուց: Սուրէնեաններէն մանկիկ մը և 4 հոգի միայն ազատեցան՝ բերդէն դուրս գտնուելով:

Սիւլէյման Փաշա երբ իմացաւ այս տահելի շարժման սարսափած գոչեց,

— Այս Եաղուպեանները կատաղի մարդիկ են. իրենց ազգակիցները երբ այսպէս սուրէ անցուցին, կասկած չկայո՛ւ, այս վանքին մէջ մեզ բոլորս ողջ ողջ կուտեն:

Ու դողահար իր գործով շտապ քաշուեցաւ Մարաշ:

Եօթը ամիս տեւեց այս եղբայրասպան կոիւր, որուն զոհ գացին 100 կտրիճներ, և մեծ սուգի մատնեցին Ձէյթունը: Վերջապէս երկու Եպիսկոպոսաց և ժողովրդեան ջանքով հաշտութիւն գոյացաւ: Սուրէնեանք 9 ամիս վերջ կոխեցին ԹԱՆԸՐ գիւղը, և սրէ անցուցին Խարահիմի ցեղը: Սիւլէյման Փաշա զայս լսելով յարձակեցաւ Ձէյթունի վրայ: Չորս իշխանք և ժողովուրդը միաբանելով չորս կողմէ գրոհ տուին և 300 զինուոր ջարդեցին: Փաշան լեղապատառ Մարաշ փախու, և իր մօտ եկողներուն ըսաւ,

— Այս Եաղուպեանք խորամանկ աղուէներ են, այդ կեափուրներուն հետ թշնամանալ օգուտ չունի, լաւ է բարեկամ մնալ:

Ձէյթունցիք տեսան որ Սուլթ. Մուրատի հրովարտակին ուժը կորսուած է Մարաշի կառավ. մօտ, Պոլիս ղրկեցին Ղափուղը պէօյիւքեան Տ. ՕՀԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅՆ, որ քաջ, պատրաստաբան և վայելչադէմ մարդ մ'էր, որ պէսզի, Սուլթ. Մահմուտ Բ. էն հաստատել տայ զայն: Տէր Օհան կը հասնի Պոլիս կուգէ ներկայանալ Պատրիարքին: Աղաւնի պատրիարք, որ տեղեկացած էր անոր ո'վ ըլլալուն, սկսաւ յանդիմանել զայն, ըսելով թէ՝ «քահանայ չե՞ս դուն այլ՝ ապստամբապետ մը, վասնզի, քրիստոնէին չէր վայելեր զէնք կրել ու սուր գործածել թագաւորին դէմ: որ Աստուծոյ փոխանորդն է»:

Տէր Օհան զայրանալով կըսէ,

— Հայր Սուրբ, մենք ապստամբ չենք, այլ քաջութեամբ կը պաշտպանեմք մեր արդար իրաւունքներն եւ Սուլթ. Մուրատի կուգին մեզմէ բռնի ու սուրի զօրութիւնով, զոր այժմ խը կը պարտաւորուինք պէտք եղած ատեն սուր գործածել, այն. նա՞ծ. եւ մեր ատենն ջնջուաց պիտի ըլլար երկրիս երեսէն: Իր անը եւ իրաւունքը պաշտպանելը ապստամբութիւնն է մի.

— Պատրիարքին Հայր Սուրբ կ'ըսեն, ահապիտան, գոռաց Պատրքը, դուն բնա՛ւ քաղաքավարութիւն չունիս եղբր:

— Հապա դո՛ւն, ես ողջունեցի զքեզ երբ ներս մտայ, բայց դուն, առանց ողջոյնս առնելու, այս երկար ուղեւորութեանս բառ մը արտասանելու, սկսար նախատինք թափել գլխուս: Ես քեզ Հայր Սուրբ կոչեցի, թէ եւ այդ յորջորջումին ալ ար. ժանի ըլլալու երեւոյթը չունի, բայց դուն, իմ՝ աստիճանիս համապատասխանող արտոյտն իսկ գրացար, բանաւայութիւնս անգամ կ'ուրանաս, մինչդեռ գիտես թէ Ձէյթունի աւագ քահանան եմ, եւ տարիքով երիցագոյն բան գրել: Մանաւանդ դիտես որ հասարակաց վերաբերեալ գործի մը համար եկած եմ, եթէ այսպէս վարուելով պարտականութենէդ խոյս տալ եւ Ֆէրիսն ի նորոգութեան խնդիրը խափանել կուգես, ըսէ՛ ինծի որ գլխուս ձարը նայիմ: Այսու ամենայնիւ, այս գործին յաջողութեան չաշխատիս, կամ՝ արգելք ըլլալ ուզես, քեզի կը ձանչցնեմ թէ ո'վ է ՏԵԼԻ ՔԷՇԵԼ:

Աղաւնի Պատրիարք այս խիստ խօսքերը լսելով սաստիկ բորբոքեցաւ, և եասա խճին երուն հրամայեց որ այդ ԽՆԵՆԹը բանտարկեն խուցի մը մէջ, առանց հաց և ջուր տալու, ինչ որ խիստ դժուարութիւնով կը գործադրեն, Տ. Օհանի զօրեղ ընդդիմութեան պատճառով: Յաջորդօր, Թիւթիւնճեան ընտանիքը բարեխօսելով Պատր. Հօր մօտ, ազատեցին բանտէն, և խորհուրդ տուին անոր, որ անձամբ դիմէ Սուլթանին՝ խնդրագիր ի ձեռին: Սա՛ ալ ըսին, որ եթէ խնդիրքդ հաճելի չի թուի Սուլթանին՝ գուցէ կեանքդ վա՛նգի մէջ իյնայ:

« Ի սէր Ազգիս ու Հայրենիքիս պատրաստ եմ կեանքս տալու, ըսաւ քաջասիրտ հոգեւորականը:

Թիւթիւնճեանք ազգու խնդրագիր մը պատրաստելով Տ. Օհանի տուին: Ուղեցին որ Պոլսոյ Հայ տարագ հայ ցընեն նա մերժեց՝ ըսելով, «Ես հոգեո՛վ քահանայ եմ, և ո՛չ ձեւով»: Տ. Օհան հագած էր չուխա շալվար, մէջքը Լահօրի շալ կապած, գլուխը խոշոր ֆէս մը, վրան Լահօրի շալ փաթթած, իսկ ոտքը հագած էր Այնթապի կարմիր կօշիկ:

Ձայն տեսնողները թիւրքմէն ցեղապետ մը կը կարծէին:

Ձէյթունցի քահանայ Նոյն Ուրբաթ օր գնաց Սուլթան Պայազիտի հրապարակը, և Կ. յսեր ղէպի մզկիթ աղօթքի եկած պահուն, խուռներամ ամբոխին մէջէն յառաջանալով ուժգին գոչեց, « Թագաւորս ուշ ղիր աղերսանքիս »:

Ամբոխէն հրմշտկուեցաւ և լաւ ապտակ մ'ալ կերաւ: Կայսրը հրամայեց ի՜նքով բերել ղայն: Խոր լոռութեան մէջ Տ. Օհան մօտեցաւ Սուլթանին, և քղանցքը համբուրելով յանձնեց աղերսագիրը: Կայսրը կարգաց և ըսաւ,

« Ստորագրութիւննիդ քահանայ է, բայց դուք քահանայի կերպարանք չունիք, արդարեւ քահանայ էք »:

Այո, վեհ. Տէր, ծառանիդ Տէլի ֆէշեհ կը կոչուիմ, 12 տարի շարունակ 1200 ձիաւորներով ծառայած եմ Տէրութեանս. շալէպի, Ատանայի, Գոնիայի եւ Պաղտատի կողմերը տէլ իսկաւ շուծիւն տեսակ մը զինուորութիւն ընելով:

Սուլթանը այս խօսքերէն գոհ մնալով հրաջայեց իր թիկնապահից որ ղայն ձիու վրայ նստեցնելով Պատրիարքարան տանին, վաճառի, ըսաւ, սիրեցի ղայն իր համարձակախօսութեան համար: Խոստացաւ 5 օրէն կատարել իր խնդրանքը: Երեք սուսերակիր փաշաներով Պատրիարքարան եկաւ Տ. Օհան: Պատր. ը ապշեցաւ և դողաց: Փաշաները ըսին Ս. ին — Մեր վեհ. Տիրոջ կողմէ կը յանձնարարենք ձեզ որ այս ագնիւ քահանան արժանավայել կերպով հիւրասիրէք: « Ամենայն սիրով », ըսաւ Պատր. ը, և Տ. Հօր ճակտէն համբուրելով իրմէ վեր բազմեցուց:

Տ. Օհան առիթէն օգտուելով ըսաւ Պատրիարքին, « Սրբազան շայր, ասկէ առաջ երբ քեզի ներկայացայ ու քրիստոսով խօսեցայ անարգեցիր գիտութեան արկեցիք. իսկ այժմ որ աշխարհային իշխանութեան կողմէ կուգամ կը պատուեն ու կը հաշտուին գիտ, այսպէ՛ս պէտք է ըլլայ Պատրիարք մը: Պրբազանը կարմրեցաւ և ներողութիւն խնդրեց անկէ: Երեք » ր վերջ փաշա մը վաւերացեալ Ֆէրմանը բերաւ և

խաչի նշանի մը հետ յանձնեց Տէլի ֆէշիշին, հաղորդեց նաև Կայսեր քարէններ: Տ. Օհան Ձէյթուն մեկնեցաւ:

Հրովարտակին վաւերացումով Ձէյթուն քիչ մը շունչ առաւ և քանիմը տարի անդորրութեան երես տեսաւ. սա կայն, 1840 էն մինչև 1862, Ձէյթունցիք ոտիպուեցան մըրդել 10 է աւելի յաղթական մարտեր, որոնմէ է՛ն մեծն ու ահեղը եղաւ 1862 ի պատերազմը:

Լիբանանի առանձնաշնորհեալ ղիրքը և Ձէյթունի յաղթութիւնները, Կիլիկիոյ Ռուբինեանց պետութիւնը վերահիմնելու յոյսը ծնցուցին: Այս դիտումով, ՀԱ. ԸՆՅԻ ԼԵԻՈՆ, իբրեւ Ձէյթունի իշխան, փարիզ երթալով Կար. Վրդ. Շահնազարեանի հետ Նափոլէօն Կայսեր ներկայացուց հանրագրութիւն մը, որու մէջ Կիլիկեցիք կ'ըսէին

« Մենք, Տաւրոս Լեռանց մէջ բնակող Հայերս, 70.000 զէնք բռնելու կարող մարդունինք, որով, կը փափաքեմք որ մենք զմեզ կառավարելու առանձնաշնորհումն ունենամք: Ասոր համար կ'աղաչեմք Ձերդ Կայս. վեհ. եան, որ հաճիք Ձեր ազդու միջնորդութիւնը ի գործ դնել թրք, Կ. պետութեան մօտ, որպէսզի, մեր ցանկացած ազատութիւնը շնորհելով մեզ Հայ իշխան մը նշանակէ մեր վրայ՝ իբրև կառավարիչ »:

Նափոլէօն դիմում կատարեց Բ. Դրան մօտ: Եպարգոս ԱԼԻ ՓԱՇԱ, անակնկալի եկաւ այս դիմումէն, և զադտնօրէն ստուգեց թէ՛ Հայերը այդքան մեծ ուժ մը չունին ո՛չ թէ Լեռնային՝ այլ ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ իւզ, միայն անառիկ Ձէյթունը կար, որ կրնար 3.000 մարդ հանել:

Ձէյթունցիք իրենց Ֆէրմանը Սուլթան Մէճիտին վաւերացնել տալու համար 1859 ին Պոլիս զրկեցին Յովհ. Վր. Գառնեցին և Տէր Մեսրոպը: Կառվ, ըմբռնեց, և լուր զրկեց Մարաշ որ նախկին զրութեան վերջ տրուի, և բարձր սուրբեր գանձուի: Ասոր վրայ, 1860 Յնս. 8 ին. ԽՈՒՐ, ՇԻՏ ՓԱՇԱ, 24.000 զօրքով Ձէյթունի մօտ, ձիհան գետի

եղերքը բանակ դրաւ և 12 տարուայ տուրք պահանջեց: Զէյթունցիք Ֆէրմաններէ ցոյց տուին. խուրշիտ մերժելով թիւֆէնկճի Ալին յրկեց, տուրքը դանձելու: Զէյթունցիք ըսին, «ՔԱՆԻ ՈՐ ՓԱՇԱՆ ՄԵՐ Ֆէրմաններէ Զի ճԱՆՁՆԱՐ, ՄԵՆՔ ԱԼ ԶԻՆՔԸ ԶԵՆՔ ՃԱՆՁՆԱՐ»:

Նոյն միջոցին Պոլսոյ պատուիրակներէն զիր ստացան, կ'ըսէին, «Զէնք յաջողած, զարկէ՛ք որ բամպակը ելլէ»:

Այս նամակէն քաջալերուած, Զէյթունցիք առիւծներու նման ինկան թրք-գորաց վրայ, և հոնելի կոտորած տուին: Խուրշիտ փաշա փախչիլ փորձեց. բայց ճամբան կ'ըտրուած էր: Փաշան աղաչեց Հայոց որ ճամբայ տան: Զէյթունցիք թողուցին որ փախչի և ողբայ իր պարտութիւնը: Բ. Դուռը ամօթ զգաց այս պարտութիւններէն: Եպարգոս Ալի փաշա, անպարտելի Զէյթունը բնաջնջելու ե Հայկ. ըմբոստութիւնը ընդմիշտ խեղդելու գաղտնի հրահանգով իբրեւ կռուավորիչ Մարաշ յրկեց Աջիճ ՓԱՇԱՆ:

Երիտասարդ զինուորական Ազիզ փաշա կողմակերպեց 40.000 զօրաց բանակ մը, և սպասեց առիթի, որ հասաւ:

Քէթմանցի երկու թուրքեր, Իպրահիմ և Իպիշ, թուրք կոյս մը առեւտնեցին, յետոյ Իպիշ սպաննեց Իպրահիմը: Իպրահիմի ազգականները զիմեցին Արեֆին գիւղի կարապետ Բեհեայի միջամտութեան: Իպիշ սրանեցելով կար. Բեհեայի փեսայ Յակոբ Բեհեան ալ սպաննեց ու փախաւ: Ասոր վրայ կարապետ Բեհեա Արեգին գիւղէն 70 կտրիճներով զիշերանց կոխեց Քէթման գիւղը, ուր փախած էր Իպիշը. և 14 թուրքեր ոսուրի մատնեց. բայց չի կրցաւ ձեռք ձգել Իպիշը: Այս դէպքը պատճառ եղաւ որ Ազիզ փաշա իսկոյն Զէյթունի վրայ գայ: Փաշան պահանջեց իրեն յանձել 70 Հայերը, դատելու և պատժելու համար: Հայերը մերժեցին, ըսելով թէ՛ նախ պէտք է բոլոր Հարեաց պատճառ եղող Իպիշը բռնել ու պատժել:

Օգիզ կրկին պահանջեց 70 հոգին՝ սպաննալով բնաջն-

ջել Զէյթունը: Զէյթունցիք ըսին «Մէկ մարդ իսկ չենք տար, եթէ կուզէ՛ թող գայ, պատրաստ ենք չափաւելու»:

Այս խրոխտ պատասխանին վրայ Ազիզ փաշա ձի ՀԱՏ հրատարակեց Հայոց դէմ, և հրաւիրեց իսլամները միանալ իրեն՝ կեւաւոհի Զէյթունի ԿՈՐԾԱՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ:

Ազիզի միացան թէ՛ ճիւղի, ձէռիտ, Պէկթաշը Գուլարը, Ռէհանը և ֆշար, Պօղտուղան. թիւրքմէն, Մեհմէնլի, Չագալը, Աթմալը, Գըլըճը թիւրքմէն Աշի-րէթները և Չերքէզները, որոնց պետն էր ՕՍՄԱՆ ՊէՅ: Ազիզ փաշա այս խառնիճական զօրքերով ձի հան հասաւ: ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԵՆԻՒ-ՏԻՒՆԵԱ և ՇէւրՕԵԱՆ ՀԱՉՕՐ իշխանները 300 կտրիճներով ՉԱԿԻՐ-ՏԻՒՆԻ մօտ կոռուի բռնուելով պարտուեցան՝ իրենց անխոհեմութեան պատճառով, և 72 հոգւոյ կորուստով՝ նահանջեցին քաղաք: Թուրքերը կոխեցին Ս. ՓՐԿՉԻ ՎԱՆՔԸ, և խողխողեցին ՄամբրէՎըդը: Մտան ԿԱԿԻՐ և ՍԻՎԻԼ գիւղերը, այրեցին ու հասան ՁԻՆՍԻԿ լեռն, որ Զէյթունէն մէկուկէս ժամ հեռու է: Բոլոր Հայերը փախան Զէյթուն:

Կացութիւնը խիստ ծանր էր: Ընդհ ժողով գումարուելով բոլոր գէնք բռնելու կարող ալրերը դառակարգուեցան և խումբերու դերերը ճշգրտեցան: Ս. Աստուածածնի վանքը զօրակեղրոն եղաւ:

Լուր եկաւ թէ՛ ՊԵՅ ԶԻՏԼԻ ՄԵՏ ՓԱՇ 3.000 հոգիով Աւագ-Կէտիկի մօտ հասած է: 300 կտրիճներ գրոհ առնին անոնց վրայ, կոտորեցին ու 13 գերի առին: Այդ գերիներ բոլոր ժողովորդը հսկում կատարեց, մարտիկները հաղորդուեցան և պատրաստուեցան ՄԱՀՈՒ և ԿԵՆԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶ ԲԻՆ: Բոլորը դեռատի կոյսերն ու հարսերը հաւաքոծեցան Եաղուպեանց թաղը, որպէսզի պարտութեան պարագային բոլորը ՇԱԻՂՈՒՐ գետը նետուելով անձնասպան ըլլան, փոխանակ բարբարոս թուրքին սուրին ուլալիշ կրից զոհ ըլլալու:

կրօնականներն ու իշխանները ռազմաշուկայ ճառե-րով
ոգևորեցին բոլոր սպառազէն կտրիճները, և կէս գիշերին
ըրին հետևեալ բաժանումները. ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ իշխան 1500
հոգիով դիրք բռնեց Աւագ-կալ գիւղը, 12 Պէկերու 12000
զօրաց դէմ: ՍՈՒՐԷՆԵԱՆ և ՇԷՎՐՕԵԱՆ իշխանք, 1.500
հոգևով Ձէյթունի փլած ճ' մարանը դիրք առին: Իսկ ԵՆՆԻ
ՏԻՒՆԵԱՆ իշխանը, 500 հոգիով դարան մտաւ Վանքին
և Ձէյթունի միջև գտնուող ձորին մէջ: Ուրիշ 500 քա-
ջերու պաշտօն տրուեցաւ յառաջանալ, և մօտ 2 ժամ
կռուիլ, յետոյ փախուստ տալ դէպի Ձէյթուն, թշնամին
խաբելով ծուղակը ձգելու համար:

1862 տարւոյ Օգոստոս 2 ի առտուն, Ազիզ փաշայի
հսկայ բանակը «Ալլա'հ Ալլա'հ» պօռալով սկսաւ յարձա-
կումը: Որոշուածին պէս, 500-նոց խումբը 2 ժամ կռուե-
լէ յետոյ սկսաւ փախչիլ: Թուրքերը ասկէ սիրտ առած,
յաղթական աղաղակներով և թնդանօթի պաշտպանու-
թեամբ մեծ թիւով յառաջացան: Այն ատեն եկեղեցեաց
զանգակները սկսան հնչել, և դարանի մտած Հայորդի-
ները անհղ զոռումով չորս կողմէ գրոհ տուին: Երկինք եր-
կիր իրար անցաւ, և անսկարա-գրելի շփոթութիւն տիրեց
թրքաց մէջ, որոնց համար ՎԵՐՁԻՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԻ ՕՐ
եղաւ այդ օր: Կրօն, դասը, խաչ ու սուր ի ձեռին կ'ոգեւո-
ւէր քաջերը՝ երգելով, «Արի՛ Աստուած հարցն մերոց»
երգը, մինչ կ'ինէրը ռազմամթերք կը հասցնէին:

Թուրքերը չարաչար պարտուեցան և մինչև Մարաշ փա-
խան, կռուավայրը ձգելով 2.000 մեռեալ (757 Ձէրքէզ,
1243 թուրք և 9 Պէյ). և բազմաթիւ վիրաւոր: Իսկ Հա-
յերը ունեցան միայն 77 հոգի: Ազիզ փաշայի հետ բոլոր
ԹՈՒՐԲԵՐԸ ամօթապարտ մնացին, իսկ ՁէթՅՈՒՆՑԻՔ
գիրար շնորհաւորեցին այս փառաւոր փրկութեան համար:

ՎԵՐՁ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԻ

Ա Զ Դ

Պատմութեանս հեղինակը ներողութիւն կը
խնդրէ իր ընթերցողներէն՝ այն տպագրական
սխալներուն համար, որոնք սպրդած են ներկայ
հատորին մէջ, այն դժբախտ պատճառով որ ինք
հարկադրուած էր իր վնասուած աչքերով թէ՛ շարել
հատորին պրակները, թէ՛ կատարել փորձերու
սրբազրութիւնը իր սեփական տառերուն վրայ
և թէ գիրքը կազմել, իր մեծ զոհողութեամբ
ձեռնարկած աշխատանքը նիւթական ամենասեղմ
խնայողութեամբ հայ հասարակութեան կարենալ
ընծայելու համար:

<< Ազգային գրադարան

NL0416707

ԳՐԱՏՈՒՆ ԵՒ ԹՂԹԱՏՈՒՆ ՀՈՐԻԶՈՆ

6, Ռիւ սէ Բըթիք-Մարի, Մարսէյ - Ֆրանսա

1. — Խոհանոցին Գիրքը (սպառած)	Ֆր.
2. — Հայ Ժողովրդական Սիրային Երգեր	3
3. — Մօրը Անէծքը (վիպակ)	2,50
4. — Մահացու Համբոյրը (վիպակ)	2
5. — Դիակներուն Մէջէն	2
6. — Անձնուէր ցեղափոխականը (խրագէտ)	5
7. — Օրիորդը (վէպ ֆրանսահայ կեանքէ)	4
8. — Սիրային Նամականի	3
9. — Հայկ. եւ Օտար Առածներ եւ Իմաստուն Խօսքեր (հաւաքեց Հ. Աբրահամ)	2
10. — Խոհանոցին Գիրքը, Բ. Մաս Խմորեղէն եւ պտղեղէն անուշեղէններ	3,50

Հրատարակելի եւ Պատմագրական Մատենաշար

Թիւ 2. —	Բնական Պատմ. Հայոց, Բ. Հատոր	1865 - 1908
» 3. —	» » » Գ. »	1908 - 1930

Մամլոյ տակ է

Պատմագրական Մատենաշարի Գ. Հատորը

19րդ ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ ՄԵԾԱՏՈՒՆԸ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄԻՐԱ ՊԷՋՃԵԱՆ

Պատկերազարդ և ճոխ բաղձաթիւ դէպքերով ու դէմքերով:
Դիմել՝ ուղղակի հեղինակին՝ միշտ կանխիկ վճարմամբ

Monsieur Lévon DJÉRAHIAN

6, Rue des Petites-Maries, Marseille - France

Գին Հասոյիս՝ Ֆր.

Արտասահման